श्री

अद्वैतदीपिका वातागमः

श्रीमदित्याद्यनेकबिरुदाङ्कितश्रीमच्चन्द्रिकाचार्यवर्याधिष्ठित दिव्यविद्यासिंहा

सनमर्यादारक्षणतत्पर प्रवचनप्रज्ञावैराग्यौदार्यादिपयोनिधिभि श्रीम

द्विद्यावारिधितीर्थश्रीमत्पूज्यपादैराज्ञप्तेन विद्वत्कुलतिलकमहीश्वर

कुलोत्पन्नवासुदेवाचार्यात्मजेन गौडगेरिवेङ्कटरमणाचार्येण

विरचित अद्वैतदीपिकावातागमनामा श्री अनन्तकृष्ण।

शास्त्रि कृताद्वैतदीपिकाखण्डनरूपो निबन्ध

बेङ्गलूरु नगरे

' वि वि मुद्रंग्य अड्मनम् '' इत्येते स्वीययन्त्रालये मुद्रितोय ग्रन्थ

शकाब्दा

॥ श्रीमद्व्यासराज गुरुराजोविजयते ॥

अद्वैतदीपिका वातागमः

श्रीनिवासायनमः

॥ ॐ ॥ वंदे वंदारु मंदारमिंदिरा मंदिरंमम ।
बहुगानंदसंदोह सांद्र सुंदरविग्रहं ॥

मायातंत्रामरारिस्मयमपनयता मध्वसिद्धांतनाम्नो
नेत्राणीव त्रयोपि त्रिजगति नृहरेरर्पितं यत्प्रबंधा ।
यद्वागद्वैतविद्याचलकुलकुलिशप्रौढिमादोरकेश
श्रेयोभूयोविदध्यात्सुमहितमहिमा सप्रति व्यासराज ॥

अद्वैतदीपिकायेयं तस्यावातागमाभिध ।
निबंध क्रियते प्राचामुपजीव्यसरस्वती ॥

वदतिवदनमत्वाद्दूपण मोहयन्स्वान्
य इहकिलविशेषे दोपदृष्ट्याल्पबुद्धि ।
तिमिरभिदितिनितान्त कल्पयन् तिग्मभानौ
निभिडतमउलूकस्तत्तुला संबिभर्ति ॥

अत्राद्वैतदीपिकाकारै स्वस्य भाषापाटवादिख्यापनाय स्वग्रंथे महताडं
बरेण स्वग्रंथारंभ कृत । वयन्तत्रार्थिन मङ्गलादिपर्य विनेतनमानमभि

क्षपन परप्रदर्शिता सत्साधनबाधनजातस्याभासतामात्रं व्युत्पादयिष्याम । यद्यप्यत्र खंडनकारवचनानामतिस्पष्टार्थानां दीपिकाकारीय विवरणानपेक्षत्वा त् - तद्बुद्धिमात्रपरिकल्पितार्थाभासपरत्वविवक्षा ज्ञापकाभावाच्च खंडनग्रंथो परि ग्रंथकृदुक्त दूषणानामनुद्धार्यतया तानि वज्रकल्पान्येव । दीपिकाका र कुबुद्धिकल्पितस्तत्र दूषणाभासानां त्वत्यंतनिर्दलत्वेनक्षोदाक्षमत्वात् तद्दूषण प्रयासोपि मृतमारणवद्विफल एव । तथापि मदजनमनोव्यामोहहेतुत्वाददैत दीपिकाकारोत्प्रेक्षित दूषणाभासानामसारताव्युत्पादनेनाति हेयतावश्यप्रदर्शनी येति पुनरपि मृतमारणायायमारभ । इत पर दीपिकाकृता मुखमस्तीति वक्तव्यमिति न्यायमनुरुध्य पुनरप्येतेनखंडनमाचरितमिति मदजनेषु स्वमह त्वचिख्यापयिषया खंडताभासलेखनेपि ननत्प्रतिवचनार्हं । किंतु तदसबद्ध प्रलापस्य प्रतिघातायास्मान्प्रति तत्प्रहिता अद्वैतसिद्धिकारेण कुकविना कल्पि तश्लोकरूपा पिशाच्येव किंचिद्विकारेणास्माभि प्रतिप्रप्यते । किंचिद्विका रश्चान्य ॥

कुमतिरिहसुतन्वेऽतत्ववागीवराक
प्रलपति यदकांडे दूषणाभासमुच्चै ।
प्रतिवचनममुष्मै तस्य को वक्ति विद्वान्
नहि रुतमनुरौति ग्रामसिंहस्य सिंह ॥ इति

प्रकृतमनुसराम । तथाहि ॥ यत्तावदुक्तमद्वैतदीपिकायां ॥ नैतच्चद्रिकासमर्थनार्थं । किंतु दूषणांतरोपन्यासेन स्वतत्र भामतीसिद्धांत निरसितुमेव । नहि भामतीकारा विशिष्टविषय ज्ञान शुद्धविषयमपि भव तीति निरूपयंति । विवरणवाक्यस्यचात्रोपन्यासो न भामतीदूषणसमर्थो भवेत् । नहि भामतीकारा शुद्धब्रह्मविषय ज्ञानमूरीकुर्वन्तीत्यादि ॥

तदेतत्प्रकाशप्रमराशयानवबोधविजृंभितं ॥ नहि वयमिदानीं भामतीखडना र्थं प्रवृत्ता. । किंतु तात्पर्यचंद्रिकायामेव सोपपत्तिकं सुव्यक्तमेव भामतीखडनं कृतं । वयंतु तत्खडनाभासस्य खडनार्थमेव प्रवृत्ता ॥ सतिचैवं विवरणग्रंथं तद्व्याख्यानतत्वदीपनादिग्रंथंचोपजीव्य चंद्रिकाखंडनार्थं प्रवृत्तप्रति तदीयपूर्वोत्तरवचनसदर्भं विवरणादिग्रंथंचानूद्य तन्न्यायेनैव तदीयदूषणाभासभंग व्युत्पादनेन चंद्रिकाखडनस्य खंडने चंद्रिकासमर्थनस्यावर्जनीयतया प्राप्तत्वेना स्य तत्समर्थनार्थत्वाभाव श्लाघनीयप्रज्ञैर्दीपिकाकारै कथमवगत इति त एव विभावयंतु ॥

यदपि नहि भामतीकारा इत्यादि । तन्न ॥ भामतीमतेप्यहंका रस्य चिदचिद्ग्रंथिरूपत्वांगीकारेणाहंप्रत्ययस्याधिष्ठानतया शुद्धचिद्विषयताया अवर्जनीयतया प्राप्तत्वेनानुक्तिमात्रेण प्रमितार्थापलापायोगात् ॥

वस्तुतस्तु ॥ भामत्या"तस्माच्चिदात्मैव कार्यकारणसंघातेन ग्रथित स्वयं प्रकाशोपि बुध्यादिविषयविच्छुरणात्कथंचिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारास्प दं जीव इति क्षेत्रज्ञ इतिचाख्यायते । नखलुजीवश्चिदात्मनोभिद्यते" इत्या दावनेकत्र चिदात्मन शुद्धस्याहंप्रत्ययालंबनत्वं व्यक्तमेवोक्तमिति तदनुक्तिव चनं भामतीग्रंथार्थ्यनिबंधनमेवेति किंचिदेतत् । एवं भामतीमतइव विवरण मतेपि विचारआक्षिप्त इति वदता त्वयैव क्वचित्तयोर्मिथ समतिव्युत्पादनेन प्रकृते विशिष्टे शुद्धस्यानुगमविषयेपि समतिसभवेन तत्रविवरणानुवादोपि सूप पन्नएव । परंतु यत्र तयोर्विसंवादस्तत्र खलु तदनुवादोन युक्त ॥

यत्तु ॥ भामतीकाराः अखंडसाक्षात्कारोपि वृत्युपहितविषय एवाज्ञाननिवर्तक न शुद्धविषयकंज्ञानमूरीकुर्वतीत्यादि । तदविमर्शसुंदरं । तथाहि ॥ कुत शुद्धस्य वृत्यविषयत्वं । नच यत्तदद्रेश्यमित्यादि श्रुत्या

शुद्धस्यापि दृश्यत्वनिषेधात् वृत्त्युपहित एव तत्र दृश्यत्वं स्वीक्रियत इति वाच्यं । तद्वाक्यजन्यबोधविषयत्वस्याप्युपहित एव सत्त्वेन शुद्धे तन्निषेधासाधकत्वात् । स्वाविषयेऽपि तत्साधकत्वे उक्तश्रुत्यैव घटादि केवलरूपेऽपि दृश्यत्वनिषेधः किं न स्यात् । ननूक्तश्रुतितात्पर्यविषयीभूतं यत् तत्तादात्म्यस्य शुद्धे सत्त्वात् तस्यादृश्यत्वसिद्धिः न घटीयकेवलरूपस्येति चेन्न । तत्तादात्म्यस्यापि तन्मते स्वोपहित एव सत्त्वेन तत्सत्त्वेनापि शुद्धे दृश्यत्वाभावादि सिद्ध्ययोगात् । एतेन शुद्धं स्वप्रकाशत्वादेव सिध्यति । नतु तदवगाहिवृत्तिज्ञानविषयतयेति परास्तं । तस्य स्वप्रकाशत्वादिबोधकश्रुत्य विषयत्वात् । न च पूर्वोक्तरीत्या शुद्धं स्वप्रकाशं नवेत्यादि संशयादिक प्रतिप्रतिरोधित्वमेव तद्वाक्यस्य शुद्धविषयकत्वमिति वाच्यं । शुद्धविषयकसंशयाप्रसिद्धेरद्वैतचन्द्रिकादौ निरूपितत्वेन तद्विरोधिताया दुरुपपादत्वात् । अपरं शुद्धविषयकज्ञानाजनकत्वे तत्संशयविरोधित्वासम्भवाच्च । केनचित् तादृशसामग्रीकल्पने उक्तवाक्यजन्यधियस्तद्विरोधित्वस्य वाचस्पतिना कल्पनामात्रेण तद्वाक्यस्य शुद्धपरत्वे पुस्तान्तरेण घटसंशयविरोधित्वकल्पनामात्रेण घटपरत्वमपि दुर्निवारमिति सम्यक् श्रुत्यर्थविचारकौशलं प्रकटीकृतं ॥

किंच वृत्त्युपहिते वृत्तिविषयतायाः अज्ञानोपहिते अज्ञानविषयत्वस्य सत्त्वे तयोरुपहितयोर्भिन्नत्वेनैकविषयकत्वाभावान्निवर्त्यनिवर्तकभावानुपपत्तिरपरिहार्यैव । इतराप्रकारकत्वमात्रेण निवर्तकत्वे पूर्वोक्तघटनिर्विकल्पकादेरपि तत्त्वापत्तिविशेषात् । तथा च शुद्धांशे अन्याप्रकारकवृत्त्युत्पत्तेरावश्यकत्वे शुद्धे वृत्तिविषयत्वस्यापरिहार्य एव ।

यदत्रोक्तं कल्पतरौ ॥ 'निरुपाधिब्रह्मेति विषयीकुर्वाणा वृत्तिः स्वस्येतरोपाधिनिवृत्तिहेतुतयेत्यर्थः । स्वस्याप्युपाधिरित्यविशेषात् । तत

स्वगतताया विनाशहेतुसान्निध्याद्विनश्यदवस्थत्वं । एवंच नानुपहितस्य विषयतेति । एत्र ननु वृत्तिविशिष्टस्य शबलतया ननत्वसाक्षात्कारगोचरता । वृत्त्यवच्छिन्नात्मविषयत्वेच वृत्ते स्वविषयत्वापात । विशेषणाग्रहे विशिष्टाग्रहात् । उपलक्षितस्यतु नवृत्त्युपाधिकतेति । उच्यते ॥ वृत्त्युपरागोत्र सत्तयोपयुज्यते । न प्रतिभास्यतयाऽतोवृत्तिसंसर्गे सत्यात्माविषयो भवति न स्वत इति । ननूपाधिसत्ववाद्विषयत्व विषयत्वेचोपाधिसबध इती तरेतराश्रयत्वमत आह । अन्यथेति ॥ न ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मविषयकत्वप्रयुक्त चैतन्यप्रतिबिबितत्व । किंतु स्वत ॥ घटादिवृत्तिष्वपि साम्यात् । चैतन्यंच ब्रह्मेति स्वाभाविको वृत्तेस्तत्सबध" इति च । परिमलेपि ॥ 'सत्तयोपयुज्यत इत्यविद्यमानव्यावर्तकत्वनिषेधान्नोपलक्षण । न प्रतिभास्यतयेति कार्यान्वयनिषेधान्नविशेषणं । किंतु कार्यानन्वयी सत्वनियत उपाधिस्तृतीयप्रकार एव । चैतन्य ...बितत्व मजातंचैतन्यप्रतिबिबत्व । तथाच चैतन्यवृत्त्यो प्रतिबिबतदुपाधित्वलक्षणसबधो नविषयविषयीभावप्रयोज्य । किंतु स्वयमेव तत्प्रयोजक इति नान्योन्याश्रय" इति । अत्रोच्यते । तथाहि ॥ यदि वृत्ति स्वसन्निधिमात्रेण चैतन्यस्य स्वोपहितता सपाद्य स्वयमुपाध्यविषयासती मिथ्याभूतोपहितविषया भवति । तर्ह्यज्ञानमपि स्वसन्निधिमात्रेण चैतन्यस्य स्वोपहितता सपाद्याज्ञानाविषयकसदज्ञेयविषयक भवतीत्यज्ञानमपि मिथ्यार्थविषयक स्यात् । ततश्च ज्ञानाज्ञानयोस्समानविषयकत्वाभावान्निवर्त्यनिवर्तकभावानुपपत्ति । चरमवृत्ते मिथ्यार्थविषयकत्वेन भ्रमत्वादज्ञाननिवर्तकता । अपसिद्धान्तश्च ॥

किंचानुपहितस्य शुद्धस्य वृत्त्यविषयत्वेन तस्य चरमवृत्तिविषयत्वाय तदुपधायक... ...पहितत्व । उपहितेतर चैतन्ये तद्विषयकवृत्त्युत्प

ति निर्विषयवृत्तेरनुत्पादात् । एवञ्च चैतन्यस्य विषयत्वे तद्विषयकवृत्युत्पत्ति वृत्युत्पत्तौच चैतन्यस्य वृत्यधीन विषयत्वमित्यन्योन्याश्रयो दुर्निवार एव । किंचोपाध्यविषयकत्वे सत्युपहितविषयकत्वं अनुपहितविषयकत्व एव पर्यवस्यतीति शुद्धस्य विषयत्वमपरिहार्यमेव । किञ्च मामत्यां "क्रियासमभिहारेणे दृगात्मतत्वमभिदधाति तत्पराणि सती" त्याद्युक्तया शुद्धात्मनो वेदान्तवेद्यत्वमूरीकृतमेवावगन्यते । नहि शक्त्या लक्षणायावा शुद्धात्मनः शास्त्रजन्यज्ञानविषयत्वाभावे शास्त्रस्यात्मतत्वपरत्व सम्भवदुक्तिकं । उपहितंतु मिथ्यात्वादेव न शास्त्रतात्पर्यविषय इति ॥

किंचोपहितरूपेणैव शुद्धब्रह्मण प्रमाणविषयत्वेन दृश्यत्व मिथ्यात्वञ्च स्यात् । तथाच स्फुट शून्यवाद । प्रमाणाविषयीकृतस्यालीकत्वात् । एवं शुद्धात्मन स्वाकारवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यविषयत्वरूपफलव्याप्यत्वापातेनाखण्डाकारवृत्तिचैतन्ययोरुपाधिप्रतिबिम्बत्वलक्षणसंबन्ध एव नागीकर्तु शक्य इति तस्य स्वाभाविकत्वमष्टमरग्मवत् दूरापास्तमिति नान्योन्याश्रयपरिहारोपि । यदत्रोक्तमद्वैतचन्द्रिकाया "ब्रह्मान्विते स्वविषयत्वे अनन्वितत्वे सति विद्यमानत्वेच सति स्वविषयव्यावर्तकत्वाद्वृत्तेर्विषयत्वप्रत्युपाधित्व । यदनन्वितविद्यमान यद्विशिष्टस्येतरस्माद्व्यावर्तक यद्भवति तत्तत्रोपाधि यथा घटकारणत्वादौ दण्डत्वादिकमिति" । तन्न ॥ तल्लक्षणाभावात् । तथाहि पंकजपद प्रयोगे पद्मत्वमुपाधि । तच्च योगेन पद्मापद्मसाधारण पङ्कजपदप्रयोगपद्मे इतरस्माद्व्यावर्तयति । नतु पद्मे तत्सम्पादयति ॥ योगेन प्रागेव तत्रतत्प्रत्यायनात् । नच स्वव्यापार स्वाश्रयचेतरस्माद्व्यावर्तयति । किंच धर्मिणिविद्यमानस्तत्समसत्ताको धर्मो भवत्युपाधि । अन्यथा प्रातिभासिकपद्मत्वस्यकुमुदादावपि सम्भवेन तत्राप्युपाधि स्यात् । नचेह वृत्तिस्तथेति ॥ अधिकमाकरे व्यक्त ॥

यदपि ॥ नहि भामत्या पूर्वपक्षे सिद्धांते वा शुद्धपदघटित वाक्य मस्तीति । तत्पूर्वोत्तरभामतीग्रंथाध्यक्षविमित । "चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचर तन्मूलतदविरुद्धन्यायनिर्णीतशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव इति -पदातरावगमितं नित्यशुद्धबुद्धत्वादीति - ब्रह्मस्वरूपस्योपाधिकल्पितस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात् ॥नहि शुद्धबुद्धत्वादयोः वस्तुतोतिरिच्यते" इतिच तत्र तत्र सिद्धातादिग्रंथेषु शुद्धपदघटितवाक्यानामव्याप्यविलीनत्वात् ॥

वस्तुतस्तु ॥ "परोक्षे दृश्यएवांशोमितै शब्दैरनूद्यते" इति स्वप्रतिज्ञानुसारेण भामतीनिष्कृष्टसिद्धातस्य स्वकीय मितशब्देनानुवादश्चंद्रिकायां सूपपन्न । नहि चद्रिकाकारै परकीयानुपूर्वीविशिष्टवेषेण तदीयशब्दानुवाद प्रतिज्ञातः । येन परग्रंथे शुद्धेत्यानुपूर्वीविशिष्टशब्दाभावो दोषावहो भवेत् । परतु "भवदेतदेव यद्यहमित्यनुभवे आत्मतत्वं प्रकाशेत । नत्वेतदस्ती"त्यादि भामतीग्रथसंर्भेणाहंप्रत्यये शुद्धात्मा न भातीत्यस्यार्थस्य स्फुटप्रतिभासात् - यथा प्रतिज्ञस्वीयमितशब्देन तदनुवाद एव युक्त इति यत्किंचिदेतत् ॥

यदपि ॥ शुद्ध स्वप्रकाशमित्यास्याशुद्धत्वमप्रकाशत्वव्यापकमित्याद्यर्थवर्णनेनेत्यादि । तदपि मद ॥ यत्राशुद्धत्वाभावस्तत्रास्वप्रकाशत्वाभाव इति व्यतिरेकसहचारज्ञानाय शुद्धस्यापिज्ञेयत्वत् । किंच वृत्तिपदेनाविद्यावृत्तिर्मनोवृत्तिर्वा विवक्षिता । नाद्य ॥ जगन्मिथ्यात्वसिद्धे प्राक् भ्रमरूपाविद्यावृत्तिविषयत्वासभवात् । नान्त्य ॥ साक्षिवेद्ये शुक्तिरूप्यादावेव करणधर्मसुखादिषुच भागासिद्धे । यत्तु ॥ शुक्तिरूप्यादिक मिथ्येत्याकारकमनोवृत्तिविषयत्वमादाय नभागासिद्धिरिति । तन्न ॥ शुद्ध ब्रह्म वृत्तिव्याप्य मेत्याकारकवृत्तिविषयत्वमादायतत्रानैकात्यात् ॥

यत्तु । अस्वप्रकाशत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपाया स्वप्रकाश त्वव्याप्तेरंकव्याप्तर्यदोपहितत्वाभावरूपं शुद्धत्वं ज्ञानउद्बुद्धसंस्कारोवा तदो नःशुद्धत्वविशिष्टे स्वप्रकाशत्वाभावो न ज्ञायते । वन्ह्यभावव्यापकाभाव प्रतियोगित्वस्य धूमे निश्चये उद्बुद्धसंस्कारेवा सति धूमवति वन्हेरभावस्या ज्ञानवदिति तादृशव्याप्तिज्ञानस्य तादृशज्ञानाभावप्रयोजकत्वमेव स्वप्रकाशत्ववि शिष्टशुद्धसाधकत्वमिति । तन्न ॥ स्वप्रकाशत्वव्याप्यवत्तया शुद्धस्य ज्ञाना भावे तत्र स्वप्रकाशत्वाभाव ज्ञानस्य बाधकाभावात् । स्वप्रकाशत्वव्याप्ये उपहितत्वाभावरूपं शुद्धत्वं ज्ञातेच शुद्धज्ञानस्याप्यवर्जनीयत्वात् । दृष्टांतेपि वन्हिव्याप्यधूमवत्तयाज्ञात एव पर्वतादौवन्हेरभावो नज्ञायते । उपहितत्व स्यास्वप्रकाशत्वव्यापकत्वं ज्ञातव्ये शुद्धत्वस्वप्रकाशत्वयो. सहचारग्रहआवश्य क । अन्यथा अस्वप्राशत्वे व्यभिचारज्ञानानुच्छेदेनोक्तव्यापकताज्ञाना सम्भवात् । सहचारग्रहेच शुद्धधीरवर्जनीयेव । शुद्धत्वविशिष्टत्वेन शुद्धज्ञानेच शुद्धे अस्वप्रकाशत्वनिषधरूपस्वप्रकाशत्वस्य ... पर्यवसान भवतीति । यदपि ॥ चद्रिकाकृतामुक्तविकल्पदूषणानि भामतीसिद्धाताद्यनवलोकनविजृंभितानीत्या दि प्रलपन । तदप्यनादेयमेव ॥ स्वातंत्र्येण चद्रिकाखडनेन भामत्यु ज्जीवनार्थं प्रवृत्तेन खडनाकारेणानुक्तोपालभनदोषमसतमनभिधाय तथानुवाद चद्रिकृता भामतीसमतमूरीकृत्य भामत्यभितशुद्धशब्दस्यार्थविशेषकल्पनया चद्रिकोक्तदूषणपरिहारप्रयासेन शुद्धो न भातीति कोर्थ इत्यादि चद्रिकानूदित पक्षस्य भामतीसिद्धातत्वनिर्वारणात् । कल्पतरौ पूर्वपक्षसिद्धातोपसहारग्रंथे आत्मस्वरूपस्याहप्रत्ययविषयत्व प्रत्यक्षप्रबल्यचोपजीव्य जिज्ञासाक्षेपस्य निर पाधिकात्मनोहप्रत्ययाविषयत्व प्रत्यक्षस्याभासत्वचोपजीव्य तदाक्षेपसमाधानस्य च व्यक्तमुक्तत्वाच्च । तथा च ... - ... - ...

रूप - इत्यादिशब्दाभिलप्यमान शुद्धात्मा अहम्प्रत्यये न भातीति भामतीसिद्धांतोपरि ग्रंथकृदुक्तविकल्पदूषणानामत्यंतसंश्लिष्टतया सर्वज्ञकल्पनां चंद्रिकाकृतामज्ञानकल्पनस्य सौरालोके दिवाभीतांधकारकल्पनवत्स्वाज्ञानमूलत्वात् ॥

यत्तु ॥ खंडनकारवचनस्य शुद्धपदविवरणादिरूपस्य कृत्वा चिंतया प्रवृत्तत्ववचनं । तदपि प्रेक्षावद्भिरश्रद्धेयमेव । अभ्युपगमवादप्रयोजनानिरूपणात् । सतोप्यनुक्तोपालंभनदोषस्यानुद्भावने कारणानभिधानात् । तज्ज्ञापकाभावाच्चेति ॥

यदपि ॥ विशिष्टज्ञानं स्वरूपेण शुद्धविषयकं न भवति । किंतु किंचिद्रूपेण तद्विषयं भवतीत्यादि । तत्रोच्यते ॥ स्वरूपेणेति कोर्थः । स्वस्य रूपमिति विवक्षया स्ववृत्त्यसाधारणरूपोपरागेणेतिवा - धर्मिभूतशुद्धस्य रूपविषयमपि न भवतीतिवा । नाद्य भामतीमते अनुपहिते व्यावहारिकधर्मस्याप्यनंगीकारेण चरमवृत्तेरप्युक्तरूपेण शुद्धविषयकत्वाभावात् । अविष्टानविधयात्मस्वरूपविषयत्वसंमत्या अपसिद्धांतापाताच्च । वयंतु स्वरूप - पररूपादिसकलधर्मानुपरागेणोपरागेणवात्मस्वरूपस्य विशिष्टज्ञानविषयत्वसंपादनेन कृतार्था स्वरूपेणात्मनो विषयत्वं नाशास्महे । शुद्धस्वरूपस्य विशिष्टज्ञानविषयत्वंतु लघुचंद्रिकया शुद्धस्य किंचिद्रूपेण भानमिति व्यक्तमुक्ततया अविकंत्विति न्यायेन सिद्धमेव । परंतु - तत्र प्रतीयमानं रूपं - स्वकीयं वा परकीयंवा - सत्यं - मिथ्यावा भवतु । तेन रूपेणात्मस्वरूपस्य विषयत्वंतु नापन्होतुं शक्यमित्यलं निर्बंधपक्षप्रतिक्षेपेणेति । एतेनाद्वैतसिध्याद्यनुवाद परास्त । किंच भामतीमते स्वरूपेणशुद्धविषयकज्ञानस्यैवानंगीकारादहम्प्रत्यये शुद्धात्मा न भातीत्यादि विशिष्योक्तिरेवायुक्तेति संक्षेप ॥

यदपि विवरणग्रन्थस्याप्ययमेवाभिप्राय इत्यादि । तद्विवरणग्रंथाज्ञानमूलं । तथाहि॥ "यथा तार्किकमते कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशस्य शुद्धाकाशान्यत्वेपि तद्धर्मे शब्द शुद्धाकाशस्यापि धर्म । अन्यथा शब्दाश्रयत्वेनाकाशानुमानासंभवात् । तथा किंचिदुपहितचिदाश्रितमपि ज्ञानं शुद्धचिन्निष्टं भवत्येव । विशिष्टचिति शुद्धचितोनुगमात् । तमेव भांतमिति श्रुत्या तत्प्रतीतावेव प्रतीतेश्च । दृश्यत्वादिकमुपहितनिष्टमेव शुद्धचिता तादात्म्यरूत्वात्तस्य । अत्यनाभेदे समवायायोगाच्च । विषयावच्छिन्नचिता सहैकीभावापन्नांत करणावच्छिन्नचित्तादात्म्यापन्नस्य वृत्तिरूपस्य तत्प्रतिबिंबितचिद्रूपस्यवा ज्ञानस्य विषयावच्छिन्नचिद्भानापादकाज्ञानसमानदेशत्वमुक्तरूपमस्त्येव । इदंचोपहितनिष्टस्य शुद्धचिन्निष्टत्वोपपादनं यथाश्रुतसमानदेशत्वाभिप्रायेणेत्यादि" विवरणसमर्थनपर लघुचंद्रिकादिग्रंथाध्ययननिमित्तत्वात्तथाभिप्रायकल्पनस्य ॥

यदपि ॥ अहं मुक्त स्यामितीच्छायां शुद्धाभानेपि अनवच्छिन्नशुद्धस्वरूपमात्रविषय पार्ष्टिकबोधमादायैवात्ममात्रगतमुक्तीच्छापर्यवसानं बोधयतीति नानेनवाक्येनाहंप्रत्यये शुद्धभान खंडनकारै स्वीकृतमित्यादि । तदप्यापातरमणीयं । अहं मुक्त स्यमितीच्छामंपत्यनंतर सामग्रीविरहे प्रयोजनाभावेन सति शुद्धचिन्मात्रविषयकमानसादिबोधकल्पनासंभवात् । तत्कल्पनामात्रेण विशिष्टगतमुक्तीच्छाया विशेष्यमात्रगतमुक्तिविषयत्वपर्यवसानस्य विशिष्टेच्छाया शुद्धभानाभावे कर्तुमशक्यतयोक्तासंबद्धप्रलापस्यानादरणीयत्वात् । अधिकमन्यत्र व्यक्त ॥

यत्तु ॥ विशिष्टस्यातिरिक्ततापक्षे नैष दोष इति । तन्न ॥ त्वन्मतेविशिष्टशुद्धयोस्तादात्म्यागीकारेणोक्तदोषस्य वज्रलेपत्वात् । अन्यथा विशिष्टज्ञानानंतरविशेष्ये संशयादि प्रसगात् । तथाच भामतीसमर्थ

नार्थं खंडनकारपरिकल्पितकल्पे चंद्रिकोक्तविकल्पदूषणानि संलग्नान्येव नानु क्तोपालंभनानीति नशतेनापिप्रयत्नानां दीपिकाकारेण परिहर्तुं शक्यानीति सुस्थान्येवेति सिद्धं ॥

यदपि ॥ अत्रहि अविद्याप्रतिबिंबोंत करणप्रतिबिंबोवेति मतद्वय मद्वैतिनामित्यादि । तदप्यद्वैतसिद्धांतानवबोधविलसित । विवरणे"नन्वज्ञा नं जीवावच्छेदोपाधिरितिपुरस्तादुक्त । तत्कथमहंकारोपाधिता जीवस्याभि धीयत इति । नैष दोषः ॥ चैतन्यस्यावच्छेदकविकल्पतारतम्येन व्यव हारविकल्पतारतम्यात् । तथाहि ॥ निर्विकल्पक चैतन्यमात्रैकरसं अवि द्यासंबंधादीषद्विकल्पव्यवहारालंबनं भवति सुषुप्ते । ततस्तदुपादानांत कर णावच्छेदात्तदेव स्थूलतरं व्यवहारालंबनं भवति स्वप्ने । पुनरत करणसमृ ष्टस्थूलशरीरोपरागात्स्थूलतमं भवति जागरणे । नचोपाधिभेदाज्जीवभेदप्र संग । पूर्वपूर्वोपाध्यवच्छिन्नस्यैवोत्तरोत्तरेणावच्छेदात् । निरपेक्षोपाधि भेदेहि जीवभेद "इति व्यक्तमुक्ततया मतद्वयस्याप्रामाणिकत्वात् । "कार्योपाधिरयं जीव. कारणोपाधिरीश्वर" इत्यादि श्रुतिविरोधात् । अविद्या बिंबत्वमीश्वरत्वं । तत्प्रतिबिंबत्व जीवत्व ॥ अविद्यातूभयानुगतचिन्मा त्रसंबंधिनी । उपाधे प्रतिबिंबपक्षपातित्वाज्जीवे संसार । अत करणतु नावच्छेदो नाप्युपाधि । कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगादित्यादि त्वदीयप्र क्रियाविरोधाच्च । भामतीमते त्वत्कल्पनानवसरप्रकारो व्यक्तीभविष्यत्युप रिष्टादिति ॥

किंच प्रतिबिंबे उपाधितादात्म्यमन्यत्रादृष्टमेव कल्पनीयं । अत्रो क्तं लघुचंद्रिकाया ॥ असंबद्धस्योपाधित्वायोगात् । संबधांतरायोगाच्चा ध्यासिक एव संबंधो वाच्य इति तादात्म्यसिद्धिरिति । तन्न ॥ अतः

करणादे करणरूपतया कर्त्रधीनत्वेन तेन सह स्वस्वामिभावाद्यनेकविधसंभावितसंबंधानामाकरे व्यक्तमुक्तत्वात् । तादात्म्याध्यासस्य दूषयिष्यमाणत्वाच्चेति ।

यद्पि ॥ भिन्नपदेनचात्र तादात्म्यानापन्नमित्यर्थो विवक्ष्यते । असन्मतंतु अविद्याप्रयुक्तात करणतादात्म्यापन्नचिद्रूपस्य सौषुप्तिकाविद्यातादात्म्यापन्नचिद्रूपस्यच वारणार्थ भिन्नातविशेषणमित्यादि । तदप्यसारं ॥ सुप्तौश्वासादिक्रियादर्शनेनांत करणस्य ज्ञानशक्तिविशिष्टवेषेण विलयेपि क्रियाविशिष्टवेषेण सत्वागीकारात्तत्राप्यत करणतादात्म्यापन्नचित सभवेनाविद्यातादात्म्यापन्नचिद्विवक्षाया व्यर्थत्वात् । दृश्यमात्रतादात्म्यपन्न स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञानविपयेच ब्रह्मणि अत करणतादात्म्यानापन्नत्वस्य दुर्घटत्वेन शुद्धासंग्रहप्रसगाच्च ॥

विवरणे"एकाग्निसबंधादयोदहतीतिवदज्ञानात करणयोरेकात्मसबधाद हमित्यवभासो नात करणस्याज्ञानसबधादि"त्यादिना ग्रथेन शुद्धात्मन्येवात करणतादात्म्यस्य व्यक्तमेवोक्तत्वाच्च । सन् घट इतिवत्सदत करणमिति प्रतीतेस्तत्र तत्तादात्म्यस्यापन्होतुमशक्यत्वाच्च ॥

एतेनाविद्यातादात्म्यानापन्नत्वमपि प्रत्युक्त । अन्योन्याश्रयादिभिया शुद्धएवाविद्याध्यासस्य समर्थितत्वेन तत्र तत्तादात्म्यस्यावर्जनीयत्वात् । सदज्ञानमितिप्रतीते । दृश्यमामान्यतादात्म्यापन्ने स्वनिवर्तकज्ञानविपये शुद्धएवाविद्यातादात्म्यस्याकामेनाप्यगीकार्यत्वाच्च । तथाच शुद्धासग्रहो दुर्वार एव । वस्तुनस्तु ॥ "इति भाष्यकृतो भाषा तेन भ्रातिर्द्विरूपिणी । तादात्म्यारोपरूपाच धर्मारोपात्मिकापि वा । नाज्ञानमहमित्यस्ति नाज्ञानवत्स्मयीत्यपि । अमो ब्रह्मणि तेनास्यात्कथमज्ञानकल्पना ।

अज्ञोहमिति च ज्ञानं सिद्धाज्ञानस्य वेदनं । उक्ताकारद्वयायोगात्सिद्धिश्च भ्रमरूपिणी । नास्त्येवेति कुतोऽज्ञानं कल्पितं स्याद्वियतुधी । नाज्ञानकल्पना रूपा ततोऽज्ञानमकल्पित" इत्युक्तरीत्या अज्ञानत्वरूपाज्ञानधर्मससर्गारोपस्यैव युक्तत्वेनाज्ञानसंसर्गारोपस्यायुक्ततयाऽज्ञानानुवेधाभावान्नाविद्यातादात्म्यापन्नत्वमात्मनः संभवतीति न तत्तादात्म्यानापन्नत्व जीवचैतन्यव्यावर्तकं। एवं ममांत करणं नाहमंत करणमित्येव प्रतीत्या अहमत करणमित्यत करणानुवेधाभावान्नतत्तादात्म्यापन्नत्वमात्मन इति न तत्तादात्म्यानापन्नत्वमपि व्यावर्तक । अंत करणस्य स्वरूपेणात करणत्वादिना तादात्म्यारोपाभावेपि कर्तृत्वादिविशिष्टवेषेण तत्तादात्म्यारोपसभवइत्यादिकत्वनुपदमेव निरसिष्यते । अपिच तादात्म्यानापन्नत्वमपि आपन्नत्वाभावो आपन्नभेदोवा । पक्षद्वयेपि शुद्धशब्दार्थस्य द्व्यंशतया प्रागुक्तदोषाणामत्रापि वज्रलेपत्वात् भक्षितंपीति न्यायेन दीपिकारप्रयासो विकल्प एव ॥

किंचेश्वरस्य स्वप्रपन्नमायाध्यासनिवृत्तिरूपमायानिरसनसमर्थस्याविद्यातादात्म्याध्यासस्यासंभावितत्वेन तत्तादात्म्यानापन्नत्वात् अत करणतादात्म्यानापन्नत्वांगीकाराच्चेश्वरस्य शुद्धत्वापत्तिरप्यपरिहार्यैव । अधिकमाकरे व्यक्त

यदपि चिद्रूप इति शुद्धस्य ज्ञानरूपत्वमुक्तं । तदप्यापातरमणीयं॥ अज्ञानाविरोधिन शुद्धत्वादेव व्यवहाराद्यनुकूलशक्तिविधुरस्य ज्ञातृज्ञेयविहीनस्य ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वस्यासभव दुक्तिकत्वात् । न च ज्ञानस्य विषयतादात्म्यमेव सविषयकत्व । तच्च सर्वदृश्यतादात्म्यापन्ने ब्रह्मण्यक्षुण्णमिति वाच्य । तादात्म्यस्य विषयतारूपताया अनुपदमेव निराकरिष्यमाणत्वात्। सर्वदृश्योच्छेदरूपमोक्षे सविषयकत्वायोगाच्च । न च यत्कदाचित्सविषयक

त्वमात्रेण ज्ञानत्वोपपत्तिरिति वाच्यं । ज्ञानस्वरूपत्वं स्वसमानसत्ताकस्वनिष्ठविषयिताव्याप्यमित्येव व्याप्तेरव्यभिचारेण व्यापकाभावे व्याप्याभावनिर्धारणात् । सविषयकत्वारोपमात्रेण ज्ञानत्वं घटादेरपि ज्ञानत्वापातात् । तत्रापि कदाचित्कचित्सविषयकत्वभ्रमसंभवात् । न च ज्ञानस्वरूपत्वं प्रति ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यसविषयकत्वं व्यापकमतो नोक्त दोष इति वाच्यं । सन्निपातादिना मरणस्थले तस्य बाधानुदयेनोक्ताबाध्यत्वस्याप्यनपायात् । यत्तु ॥ ज्ञाने तादात्म्यमेव मुख्य विषयत्वं । इच्छायास्त्वाकाराख्यं गौणमेवेति । तदसत् ॥ मोक्षे ज्ञानानंदयोर्भेदाभेदनिर्वाह्यतादात्म्याभावेन विषयविषयिभावानुपपत्या आनंदाप्रकाशे तस्यापुरुषार्थत्वापत्ते । नचानावृतानंद एव पुमर्थः । आनंदस्यानुभवगोचरत्वानंगीकारे तदावरणत्वस्यैव वक्तुमशक्यत्वात् । एवं क्रियाकर्तृभावविरोधेन समानसत्ताककर्तृशून्यत्वाच्च न ज्ञानरूपत्वं ब्रह्मण इति दीपिकाकारोत्प्रेक्षितशुद्धशब्दार्थस्तन्मत एवातिहेय इति प्रथमत एव सम्यक् प्रकटीकृत दीपिकाकारेण स्वसिद्धांतकौशलमित्यलं दुर्बलविशसनेनेति ॥

यदपि अतःकरणतादात्म्यापन्नो जीव इति । अत्र दीपिकाकारस्याद्वैतसिद्धिलघुचंद्रिकादौ न्यायामृतोक्तदूषणोद्धारः कृतस्तत एव न्यायामृतं खडितमिति महामोहनिरसनार्थं न्यायामृतोक्तान्यद्वैतदूषणानि संश्लिष्टानि न केनापि कथंचिदप्युद्धर्तुं शक्यानीति परप्रत्यायनार्थंच किंचिद्विचार्यते । तथाहि ॥ जीवे तावदत करणतादात्म्यमसंभवदुक्तिकमेव । अत्रोक्तमद्वैतचद्रिकाया ॥ आवश्यक खल्वात्मन्यंत करणतादात्म्याध्यासः । तं विना आत्मनि कर्तृत्वादेरंत करणधर्मस्य भानानुपपत्ते । तदुक्तं पंचपादिकाया ॥ "तस्याअनाद्यविद्याया परमेश्वराधिष्ठितत्वलब्धपरिणामविशेषो विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रय कर्तृत्वभोक्तृत्वैकाधार कूटस्थचैतन्यसबलनसमा

ऽन्योति स्वयं प्रकाशमानोऽपरोक्षोऽहंकारोगतसंभेदात्कूटस्थचैतन्योऽनिदमंश आत्मधातुरपि मिथ्यैव भोक्तेति प्रसिद्धिमुपगतः । सचाहंकारः चिदात्मनो बुध्या निष्कृष्यवेदांतवादिभिरंतःकरणं मनोबुद्धिरहंप्रत्ययी इतिच विज्ञानशक्तिविशेषमाश्रित्य व्यपदिश्यते । परिस्पंदशक्त्याच प्राण इति । तेनांतःकरणोपरागनिमित्तं मिथ्यैवाहंकर्तृत्वमात्मनः स्फुटिकमणेरिवोपधाननिमित्तो लोहितिमा" इति । नच कर्तृत्वाद्य आत्मधर्मा एव स्वाभाविका भवंतु । किमंतःकरणधर्मत्वमंगीकृत्यात्मनि तत्प्रतीतिनिर्वाहायांतःकरणतादात्म्याध्यासकल्पनयेति वाच्यं । तथासति कर्तृत्वस्य कृतिरूपतया तस्यात्मनि तादात्म्येनोत्पत्तिप्राप्त्याऽऽत्मनोप्युत्पत्तेरावश्यकत्वे निर्विकारत्वबोधकश्रुत्याद्यप्रामाण्यापत्तेः । कृतीच्छादीनां सामानाधिकरण्यस्य सर्वसमततयेच्छादीनां च "कामः संकल्पः एतत्सर्वं मन एवेति" श्रुत्या मनोधर्मत्वावगतेः । सुप्तौ मनसोऽभावे न कर्तृत्वानुभवाभावाच्च । मनउपाधिकमेवकर्तृत्वमात्मनश्चकास्तु इत्यत्र युक्तं । नन्वेवं तर्हि जपोपाधिना स्फुटिके लौहित्यप्रतीतिवन्मनोरूपोपाधिना आत्मनि कर्तृत्वप्रतीत्यंगीकारे जपा रक्ता स्फटिकश्च रक्तमिति वन्मनः कर्तृचैतन्यंच कर्त्रितिपृथग्व्यवहारप्रसंगः । तादृशप्रतीत्यो स्फटिकलौहित्यादिस्थल इव विपरीतप्रमाभावश्चस्यात् । तथाचात्मनि कर्तृत्वस्य प्रातिभासिकत्वप्राप्त्या "कर्ता शास्त्रार्थवत्वात् । यथा च तक्षोभयथे"त्यधिकरणविरोधः । तत्रात्मन एव कर्तृत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् । एवं मनसः कर्तृत्वे मननादिक्रियाकरणत्व न स्यात् । इष्टापत्तौच यन्मनसा न मनुत इत्यादि श्रुतिषु करणत्वश्रवणविरोधः । श्रवणादिकर्तृत्वस्य बंधस्यच बुद्धिनिष्टत्वप्राप्त्या तत्सामानाधिकरण्यानुरोधेन मोक्षस्यात करणनिष्टत्वापत्तिः । प्रतियोगिध्वंसयो सामानाधिकरण्य निय

मात् । शास्त्रफलममति विशेषशास्त्रे प्रयोक्तर्येवेति नियमान्मोक्षस्यात क
रण प्रत्येव पुरुषार्थनाचेत्यादयो दोषा स्युरिति चेन्न । मम मन. पाठे
प्रवर्तत इति प्रतीते· अहं करोमीति प्रतीतेश्च तवापीष्टत्वेन तत्र मनस
आत्मनश्च पृथक् कर्तृत्वभानस्यावश्यकत्वे उक्तापादनस्येष्टत्वात् । न च
पृथगुल्लेखबलात्तयोर्भेदभानादात्मांत करणयोस्तादात्म्याध्यासानुपप त्ति रि ति वा
च्य । आत्यतिकभेदग्रहस्यैव तद्विरोधित्वेन प्रकृते तदभावात् ॥

वस्तुतस्तु ॥ मनस्त्वचैतन्यादिविशिष्टवेषेण पृथगुल्लेख तेन रूपे
णात्यतिकभेदश्च । तथापि कर्तृत्वादिविशिष्टरूपेणैव तादात्म्याध्यास अत
उक्तप्रतीत्यगीकारे न काचिदनुपपत्ति । नच मनसश्चैतन्येन सहात्यतिक
भेदगोचरप्रत्ययाभाव इति वाच्य । मनो न स्फुरणं किंतु स्फुरतीति प्रत्य
यात् । आत्मन्यहकारेच कर्तृत्वावगाहिज्ञानद्वयस्य ब्रह्मज्ञानेनैव बाधेनैक
विनापरस्य ब्रह्मज्ञानेतरेणाबाधान्नविपरीतप्रमाद्यापादनावकाश । नचैव
तर्ह्यस्य सोपाधिकभ्रमत्वे कदाचित्स्फटिकानवगाहिन कुसुम रक्तमिति प्रत्यक्ष
स्य एव कुसुमानवगाहिन रक्त स्फटिकमिति प्रत्यक्षस्येवात्मानगाहिन कर्तृ
त्वसाक्षात्कारस्य अत करणानवगाहिन आत्ममात्रावगाहिकर्तृत्वसाक्षात्कारस्य
चापत्तिरितिचेन्न । स्फटिकस्य कुसुमसन्निधिमात्रेण तादृशप्रत्ययद्वयसंभवे
पि प्रकृतांत करणस्यात्मतादात्म्यापन्नस्यैवोपाधित्वेन परस्परानवगाहिप्रत्यक्षानु
दयात् । नच तादात्म्यरूपसश्लेषात्तद्वृत्ति धर्माध्यासानंगीकारे रज्जौ सर्पस्य
तादात्म्येनाध्यासात्तद्वृत्ति भीषणत्वादिधर्माध्यासेनाविशेषादसंश्लिष्टनिष्टतद्ध
र्माध्यासस्यैव सोपाधिकत्व वाच्य । तथात्वे अग्न्युपाधिकस्यायोनिष्टदाहक
त्वाध्यासस्य नीरनिष्टक्षीरोपाधिकमाधुर्याध्यासस्यच सर्वसमतसोपाधिकत्वानु
पपत्त्या अधिष्टानोपाध्यो परस्परा विषयकप्रतीत्यविषयन्वरूपाश्लेषस्य सोपाधि

कत्वे तंत्रत्वाभावात् । किंतु यदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं यद्धर्माध्यासस्य तदधिकसत्ताक तद्धर्माश्रयीभूत यद्वस्त्वतरं तदभावस्यैव तत्रत्वात् । जपारूपोपाधिसन्निधिकाल एव स्फटिकलौहित्याध्यासाज्जपान्वयव्यतिरेकित्व लौहित्याध्यासस्य अतस्तादृशजपापेक्षयाऽधिकसत्ताकस्य जपांतरस्याभावात्सोपाधिकत्व । एवं मन. सत्ताकाल एवात्मनि कर्तृत्वाध्यासातादृशकर्तृत्वाश्रयीभूतमनोपेक्षयाऽधिकसत्ताककर्तृत्वाश्रयीभूतवस्त्वंतराभावात्सोपाधिकत्वनिर्वाह । रज्जौ भीषणत्वादिधर्माध्यासस्य रज्ज्वारोपितसर्पान्वयव्यतिरेकित्वात्तादृशभीषणत्वाश्रयीभूतारोपितसर्पापेक्षयाऽधिकसत्ताकसर्पांतरस्य सत्वान्नतद्भ्रमस्य सोपाधिकत्व । नापि पूर्वाधिकरणद्वयविरोध । तत्र हि बुद्धेरेव कर्तृत्व भोक्तृत्वं चैतन्यस्येति पूर्वपक्षे करोमि भुजे इतिप्रतीत्या कर्तृत्व भोक्तृत्वयो सामानाधिकरण्यनियमात् कर्तृत्वमात्मनोपीति व्यवस्थापितत्वात् । नन्वत करणस्यापि कर्तृत्वे भोक्तृत्वमपि स्यादिति चेन्न । इष्टापत्ते । सुखाद्यनुभवतादात्म्यरूपभोक्तृत्वस्यांत करणेप्यारोपितस्य सत्वा ग[illegible] । "यथाचतक्षोभयथेति" सूत्रे पूर्वाधिकरणोक्तस्यात्मनिष्ठ कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वपूर्वपक्षेणौपाधिकत्वस्य समर्थितत्वाच्च न तद्विरोधोपि । अत एवात्मनि कर्तृत्वातरस्यैवोत्पत्यगीकारात् श्रवणादि कर्तृत्वेन मोक्षस्याप्युपपत्ति । अन्यथा कर्तृत्वादिविशिष्टात करणतादात्म्याध्यासमात्रात्कर्तृत्वादिव्यवहारे आरोपितत्वस्याप्यभावापत्ते । उपपादितश्चैतत्पचपादिकाकृता । 'स्फटिकमणेरिव लोहितिमा कर्तृत्वादिकमात्मनो मिथ्येति" । स्फटिकलौहित्य तत्ससर्गश्च मिथ्येति प्रतीतिबलात्तत्र यथा मिथ्याभूत लौहित्यातर जायते तद्वदात्मन्यपि कर्तृत्वातर जायत इति तदर्थ । शरीरवृत्ति गौरत्वा[illegible]मसर्गा ध्यासमात्रणात् गौर [illegible]त्याप्रतीतिव्यवहारयोरुपपत्तेर्न तत्र गौर

त्वाद्यतरोत्पत्ति स्वीक्रियते । भीषणत्वादि ममर्गाध्यासमात्रस्य रज्जाविव मनोनिष्टकर्तृत्वसंसर्गाध्यासमात्रेणैवात्मनो बद्धत्व - तत एव बन्धमोक्षयो सामानाधिकरण्यमित्यभिप्रत्य विवरणे मनोवृत्तिनिष्टकर्तृत्वाध्यासोऽपि निरू पित । न चोक्तपक्षद्वयेऽपि मनन श्रवणादिकर्तृत्वात्तस्यापि मोक्षापत्ति । तस्यैव नाशेन मोक्षापादनायोगात् । फलस्य कर्तृत्वनियमेऽपि कर्तृत्ववत फलनियमाभावात् । कर्तृत्वादिबन्धस्यात्मनिष्टत्वात्तन्नाशरूपमोक्षस्यापि तत्रै व सत्वात्प्रतियोगिध्वंसयो सामानाधिकरण्यानुपपत्ति ॥

वस्तुतस्तु ॥ प्रतियोगितन्नाशयो सामानाधिकरण्यनियमो ना स्त्येव । आश्रयनाशजन्यरूपादिनाशे व्यभिचारात् । इत्थ च मोक्ष स्यात्मानप्रत्येव पुरुषार्थत्वान्नात करणप्रति पुरुषार्थतापत्ति । शास्त्रफल प्रयोक्तरीति नियमो नास्त्येव । जातेष्टि पितृयज्ञादौ व्यभिचारात् । ननु यत्र प्रयोक्तृगततया शास्त्रेणैव फलमुक्त । तत्राप न्यायेन प्रवर्तते । संदेहाभावात् ॥ किंतु तदन्यत्रैवनिर्णेतव्ये प्रयोक्तृगतत्वेन प्रमितफलान्यस्य ल एवाय नियम इत्यागत । तथा चाविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षस्य प्रयोक्तृ निष्टत्वासंभवात्तद्वृत्तित्वेनैवप्रमितत्वान्नोक्तस्थले भवदुक्तनियमव्यभिचारप्रस क्ति । वस्तुतो मोक्षो न शास्त्रफल । यन्निष्टफलसाधनत्वं शास्त्रतात्पर्य तदेव हि शास्त्रफलमित्युच्यते । अज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षसाधनत्वं तत्त्वज्ञान निष्ट न शास्त्रतात्पर्य । ज्ञाननिष्टाज्ञाननिवर्तकत्वस्य लोकसिद्धव्याप्तिमूलका नुमानगम्यत्वं न तदंशे शास्त्रस्यानुवादरूपतापत्त्या तात्पर्यस्य वक्तुमशक्य त्वात् । नापि मनस कर्तृत्वं करणत्वविरोध । 'विज्ञान यज्ञ तनुते कर्माणि तनुतेपिचेति'' श्रुत्युक्त यज्ञादिकर्तृत्वस्य मनोविज्ञानबुद्धिशब्दवाच्य वस्तुन सत्वेपि वृत्तिप्रतिबिम्बितचिद्रूपा वृत्यवच्छिन्ना भग्नावरणा वा चिन्मुप

लिङ्गिपदार्थभूतासतिकरणत्वे बाधकाभावात् । तस्मादात्मन्यत करणतादात्म्याध्यास आवश्यक इति ॥

अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं कर्तृत्वस्य कृतिरूपस्यात्मधर्मस्योत्पत्तौ आत्मनोऽप्युत्पत्त्यादिरूपविकारः स्यादिति । तन्न ॥ कर्तृत्वस्य कृतिरूपातिरिक्तधर्मत्वानङ्गीकारात् । मन आदिवृत्तिहेतुभूतात्मस्वरूपभूतशक्तिरेव कर्तृत्वं । तदनङ्गीकारे सुषुप्त्यनन्तरं मनसः कर्तृत्वे न त्वदभिमतकृत्यात्मना अपरिणामात्तस्याकर्तृत्वापत्तेः । द्व्यणुकादिवत्केवलेश्वरकर्तृत्वाङ्गीकारे यज्ञमहं करोमीत्यनुभवापलापापत्तेः । स्वरूपशक्तेश्चोत्पत्त्यादिशून्यत्वात्तज्जननादिप्रयुक्तविकारशालित्वमात्मन इति न निर्विकारत्वश्रुतिविरोधः ॥

वस्तुतस्तु । जीवस्य कृत्याश्रयत्वेऽपि ज्ञानाश्रयत्व इव न तस्यात गपत्तिरूपविकारापत्तिरिति चन्द्रिकोक्तया सिद्धान्ते आत्मनोऽभिव्यक्त्यनभिव्यक्तादिलक्षणविकाराभ्युपगमान्निर्विकारत्वश्रुतिरीश्वर एव मुख्या । जीवे तु यथासम्भवं भवति न कोऽपि दोषः । तादृशकर्तृत्वस्य विगलितनिखिलकल्पनारूपमोक्षेऽपि 'स तत्र पर्येती'त्यादिना श्रूयमाणत्वाच्च मन उपाधिकत्वं । सुषुप्तौ मनोनिष्ठकृत्यनुकूलप्रेरणाया अभावेऽपि आनन्दानुभवानुकूलशक्तिरस्त्येवेति न तत्रापि कर्तृत्वसामान्याभाव इति न मनसः कर्तृत्वान्वयव्यतिरेकरूपयुक्त्यवकाशः । उक्तश्रुतेर्मोक्षपरत्वं त्वन्यत्र मोक्षनिरूपणप्रस्तावे व्यक्तं । निर्विशेषात्मस्वरूपपरत्वस्य श्रुतीनामन्यत्रापाकृतत्वात् । तादृशशक्तिरूपकर्तृत्वस्यात्मना सविशेषाभिन्नत्वात् । धर्मधर्मिभावादेर्व्यक्तत्वादेश्चोपपत्तिः । न चात्र मानाभावः । "ब्रह्मानन्द ओजश्च महो ज्ञानमनाकुलं । स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यन्ते परमाद्विभो"रिति श्रुतौ ब्रह्मशब्देन शक्तेरुक्तत्वात् । एतेन मम मनः पाठे प्रवर्तत इति प्रतीतिबलान्मनसोऽपि कर्तृत्वमित्यपास्तं ।

तत्प्रतीतेरेवाभावात् ॥ व्यपदेशमात्रस्य करणे कर्तृत्वोपचारेण सम्भवात् । अन्यथा मम हस्त एव करोति मम जिह्वैव ब्रवीतीत्यादिव्यपदेशाद्धस्तादीनामपि कर्तृत्वं स्यादविशेषात् । एवं मन कर्तृ चैतन्यच कर्त्रिति प्रतीत्यापत्तिरपि दुर्वारा । मनो न स्फुरणमित्यात्यन्तिकभेदावगाह्यनुभवस्य त्वयैवागीकृतत्वेन तत्सत्वे केनापि रूपेणात्ममनसोस्तादात्म्यभ्रमस्य देहतादात्म्यभगावसरे दर्शितरीत्या असम्भवेन मानाभावेनचानुपपत्तौ त्वदुक्तरीत्या सोपाधिकभ्रमत्वस्यायोगेन मनसोपि कर्तृत्वे कुसुम रक्त स्फटिकच रक्तमिति प्रत्ययवैलक्षण्यस्योपपादयितुमशक्यत्वात् ।

यदप्युक्त करणस्य भोक्तृत्वे इष्टापादनं । तदसारं ॥ सुखानुभवतादात्म्यमात्रादुक्त करणस्य भोक्तृत्वागीकारे जडभूतांत करणतादात्म्यादात्मनोपि जडत्वापत्ते । मनस कर्तृत्वे मोक्षापत्तिरपि दुर्वारा ॥ तत्र मनसो नाशान्नमोक्ष इतित्वनिस्यथीय । तावतापि सागश्रवणादिरूपसाधनानुष्ठातु फलाभावे तद्बोधकवेदाप्रामाण्यादेर्दुर्निवारत्वात् । न हि वेदेन कर्तृनाशोपि सामग्रीघटकतया निरूपित येन तदप्रामाण्य न स्यात् । त्वदुक्तरीत्या भोक्तृत्वागीकारवन्नित्यानुभवतादात्म्यादुक्त करणस्य नित्यताया अप्यवार्यत्वाच्च । शास्त्रस्य मोक्षफलकत्वाभाववचनन्त्वतीव शोभते । शास्त्रस्य निष्प्रयोजनतया स्वत एवाभ्युपगतत्वेनानारभणीयत्वस्यैवागीकृतप्रायत्वात् । न च शास्त्रसाध्यात्मवदार्थज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वादेव शास्त्रस्य सफलत्वमिति वाच्य । स आसेति लौकिकवाक्याधीनात्मवदसाक्षात्कारस्य मोक्षाहेतुत्वेन व्यभिचारात् । शास्त्रश्रवणाधीनविजातीयसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वागीकारे तस्य शास्त्रानुपजीविप्रमाणागम्यतया तदंशे तात्पर्य दुर्वारमेव । अविद्यातत्कार्योच्छेदरूपमोक्षोप्यन्यनिष्टत्वेनैव प्रमित इत्यप्यसार ।

प्रमाणेन प्रयोक्त्रन्यस्यैव फलं भवतीति प्रतिपादने कस्यापि तत्र प्रवृत्यनुदया पातात् । लोकानां साक्षात्परंपरयावा स्वफलसाधनत्वज्ञानेनैव प्रवृत्ते । अत एव यत्राप्रयोक्तुगततया शास्त्रेण फल प्रमीयते । तत्रापि प्रयोक्तुरिच्छाद्वारा प्रवृत्तिनिर्वाहाय पुत्रपूतत्वादिसाध्यस्वसंबंधिफलविशेषलाक्षणिकमेव पूतत्वादिबोधक पदमवश्यं वाच्य । अन्यथा तद्वाक्यस्याप्रवर्तकत्वापत्ते । ननु सत्यमेतत् ॥ तथाप्यहमर्थस्य चिदचिदात्मकत्वादहमर्थगतत्वेन फल प्रतीच्छाप्यात्मसंबंधिफलेच्छाभवत्येव । अतस्तन्मूलकप्रवृत्यादिरूपकर्तृत्वमहमर्थांतर्गते जडे अप्युपगम्यत इति चेन्न । कर्तृत्वस्य शक्तिरूपताया उक्तत्वात् । अहमर्थस्य चिदचिद्ग्रंथिरूपताया आकरे निराकृतत्वाच्च । अहमर्थस्य चिदचिद्ग्रथित्वेपि मम मोक्षो भवत्वितीच्छाया विशिष्टसंबंधिफलविषयकत्वप्राप्त्या केवलात्मसंबंधिफलस्य तदविषयतया केवलात्मसंबंधिमोक्षस्य एतद्वयोविशिष्टस्य ममेद भवत्वितीच्छावतस्तद्वयोऽतिक्रमोत्तर जायमानफलस्येव पुरुषार्थत्वमेव न स्यात् । नहि मद्घटकस्यात्मनो मोक्षो भवत्वितीच्छया लोके प्रवृत्तिरनुभूयते । किंतु तथेच्छाया स्वघटकस्य स्वात्मान्यत्वेनैव गृहीतनया स्वीयफलांतरेच्छा विना प्रवृत्यभाव एव प्रमन्यते ॥

एतेन पित्रर्थत्वेन पुत्रपूतत्वेच्छया पितु प्रवृत्तिवदात्मनोंत करणार्थत्वेनात्ममोक्षेच्छयात करणस्य श्रवणादौ प्रवृत्तिरित्यपि प्रत्युक्तं । पूतत्ववत्पुत्रस्य पितृपारलौकिकसुखोपयोगितारूपतदर्थत्ववदात्मनस्तथाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । प्रत्युतात करणलयस्यैवात्ममोक्षत्वेन तस्यानर्थरूपताया एव वक्तव्यत्वाच्च ॥

एतेन स्वसंबंधित्वेन यत्र यस्य द्वेपस्तस्य स्वसंबंधित्वेन तदभावेच्छेति नियम । ममेद माभ्त्विति द्वेषादेव तदभावोस्त्वितीच्छानुभवात् । तथा च कर्तृ

त्वादिकं स्वमत्रवित्वेन द्विपता तदभावस्येष्यमाणत्वात्कर्तृत्वादिकं याभावश्चिन्निष्ठ एव युक्त । ननु बुद्धिनिष्ठतयाऽपादनार्हदित्यपि प्रत्युक्त । ममानर्थो माभूदिति द्वेषस्य तदभावोऽस्त्वितीच्छायाश्च त्वन्मते चिदचिद्ग्रन्थिविषयकत्व स्यैव सत्वेन तत्परित्यागेनानर्थाभावस्य चिन्निष्ठत्वागीकारे बुद्धिनिष्ठत्वापादन स्येष्टत्वात् । एवमविकसत्तादिघटनया सोपाधिकत्वपरिष्करणं त्वविकसत्ता देर्निरस्तत्वादेव निरस्तप्राय ॥

यदप्युपलब्धिप्रति वृत्तिद्वारा हेतुत्वरूपकारणत्वेपि मनस क्रियांतर प्रति कर्तृत्वे बाधकाभाव इति । तदप्यसत् ॥ जानातीच्छति करोतीति प्रमा बलेन कर्तृत्वस्य ज्ञानेच्छासमानाधिकरणस्यैव प्रतीतेर्मनसो ज्ञातृत्वाभा वेपि कर्तृत्वमित्यस्यागीकर्तुमनुचितत्वात् । मनस एव ज्ञातृत्वागीकारे तु तत्करणत्वविरोध एव । " विज्ञान यज्ञ तनुते" इति वचनतु न बुद्धि मन आदि शब्दवाच्यजडपर । परतु ब्रह्मपरमेव । " विज्ञान ब्रह्मचेद्वेद तस्माच्चेन्नप्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान्समश्नुते" इति तद्विषयत्वेनोदाहृतवाक्यशेषोक्तमोक्षहेतुज्ञानविषयत्वरूपलिंगबाधात् । नच स्ववाक्योक्तयज्ञादिकर्तृत्वस्य ब्रह्मणि बाधान्नब्रह्मपरमिद वाक्य । वाक्यशेष स्त्वन्नब्रह्मेत्यादिवाक्यवद्विजानादौ ब्रह्मदृष्टिर्भवेति परमिति वाक्योक्तशुद्धब्रह्मोपा स्तिपर इति वाच्य । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वस्यापाकृतत्वेन सहि सर्वस्य कर्ते 'ति वाक्यबलेनेश्वर एव कर्तृत्वस्य मुख्यतया ' विज्ञान यज्ञतनुते" इत्य स्य ब्रह्मपरत्व बाधकाभावात् । मिथ्योपासनापक्षस्य निराकृतत्वेनाब्रह्मणि विज्ञाने ब्रह्मत्वोपासनाविधानायोगेन वाक्यशेषस्य तत्परत्वायोगाच्च । "अन्न ब्रह्मे"त्यादावन्नपदार्थस्य ब्रह्मत्वेनागीकारात् दृष्टातोप्यसगत । नचा न्नस्य ब्रह्मत्वे औषधिजन्यत्वविरोध । औषध्यतर्गतेश्वररूपेणान्नान्तर्गतस्य

गवद्रूपस्य तद्वाक्येनाभिव्यक्त्यादिव्युत्पादनेनैतद्दोषस्याकरे परिहृतत्वात् । नच "ध्यायतीवे" त्यादिश्रुताविव शब्दश्रवणेन कर्तृत्वाभावस्यैव प्रतीतेः "तत्रैवं सति कर्तारमात्मान केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मति"रित्यादिस्मृत्या अधिष्ठानादीनां पञ्चानां पञ्चैते तस्य हेतव इति निश्चयानन्तरं हेतुकर्तृत्वेन पश्यति केवलं कर्तृत्वादिशून्यमात्मानं कर्तारं पश्यतीत्याद्यर्थकतया आत्मनः कर्तृत्वस्य निन्दितत्वाच्च नात्मनः कर्तृत्वमिति वाच्यम् । परन्त्वसौ प्रभुरिवेतिवत्तथाव्यवहारस्य पराधीनकर्तृत्वेनोपपत्तेः । "ओपम्यायां स्वल्पत्वे" इति कोशे इवशब्दस्याल्पार्थकत्वस्योक्तत्वात् । अल्पत्वस्य पारतन्त्र्यरूपत्वात् नच सादृश्यरूपमुख्यार्थत्यागे हेत्वभावः । उभयत्राप्यनुशासनस्य तुल्यतया तत्रैकस्य मुख्यत्वमन्यस्यामुख्यत्वमित्यत्र नियामकाभावात् । नच सादृश्यस्य मुख्यत्वे तत्रैव शब्दस्य प्रचुरप्रयोग एव नियामकः । शक्तेरेव मुख्यत्वेन तत्र कोशबलाच्छक्तिसिद्ध्या मुख्यत्वस्यानपायात् । अन्यथा प्रसिद्धनानार्थकपदोच्छेदापत्तेः । शास्त्रे तत्रापि प्रचुरप्रयोगस्य सत्वाच्च । मुक्तावस्थात्मनः कर्तृत्वप्रतिपादकश्रुतिबलात्कबलात्मनः कर्तृत्वसिद्धिरूपबाधकस्य सत्वाच्च । एवं गीतावाक्यमपि न भवदभिमतार्थसाधकम् । किंतु तद्विरोध्येव । तथाहि ॥ "अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः । तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलंतु यः इत्यत्र केवलं कर्तृत्वरहितमात्मानं कर्तारं पश्यतीत्यर्थांगीकारे एवमतीत्यस्यासंगतिः स्फुटैव । यः आत्मानं केवलं कर्तारं यः पश्यति स दुर्मतिरित्युक्तस्य तादृशज्ञानभ्रमत्वस्योपपादनाय पूर्वार्धे विपर्यासाद्वस्तुस्थितिकथनेनो

पपाद्य तत्रैवंसतीत्यादिना सोनूद्यते । नहि पूर्ववाक्ये आत्मन कर्तृत्वा भावो निरूपित । किन्त्वधिष्ठानादिपंचकस्य मिलितस्यैव फलोपधायकत्व निरूपितं । हेतुपदस्य फलोपधायकपरत्वात् । कर्तृत्वकरणत्वादीना कार णत्वगर्भिततया तदवच्छिन्ने स्वरूपयोग्यतारूपकारणत्वविधानायोगेन कारण त्वावच्छिन्नपरत्वायोगात् । किंच लोकानां सहजसिद्धं ज्ञानमनूद्य तस्य भ्रमत्वमनेन कथ्यते । नहि शुद्धात्मनि कर्तृत्वप्रत्ययो भवत्पक्षेऽस्ति । अहंकरोमीत्यादिप्रतीतेश्चिदचिद्ग्रंथिरूपाहंकारविषयकत्वागीकारात् । तादृश भ्रमस्यापि शुद्धात्मनि कर्तृत्वाध्यासरूपत्वागीकारे दुर्मतिरित्युक्तभ्रमत्वमयु क्तमेव । यावद्ब्रह्मप्रमामनुवर्तमानत्वेन ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वात् । पारमार्थि कान्यविषयकत्वमात्रेण भ्रमत्वागीकारे अधिष्ठानादिपचकहेतुत्वादिज्ञानस्यापि तथात्वावर्जनेन तादृशज्ञानस्य प्रमात्वाभिसंधिना एवसतीत्युक्तेरसांगत्यापत्ते ॥

किंच मनस एव त्वद्रीत्या कर्तृत्वे शरीरवाङ्मनोभिरिति शरीरादिसमक क्षतया क्रियासामान्यकरणत्वनिर्देशानुपपत्ति । कर्तु पृथक् निर्देशानुपप त्तिश्च नहि कर्तृभूतमनोतिरिक्त क्रियासामान्यकरणीभूतं किचिन्मनोस्तीत्यत्र मानमुपलभ्यते । येनेद कथचित्सगत स्यात् । अपिच त्वया तत्रेत्यत्र तच्छब्देन कर्मण परामर्श सप्तम्यास्तु निरूपितत्वमर्थ कर्तृपदार्थैकदेशभूतक र्तृत्वेनमहान्वय इतिवा वाच्य । तत्र क्रियासामान्ये एवं सति एव भूते सति केवल कर्तृत्वरहितमात्मन कर्तार वेत्तीत्यर्थोवा वाच्य । तत्राद्ये एकदे शान्वयादिदोष स्फुट । द्वितीयेप्यात्मान्यस्यैव कर्तृत्वस्यानुक्तत्वात्क र्तारमिति सामान्यत एवोक्तत्वाच्चात्मकर्तृत्वज्ञानिनो दुर्मतित्वे एवसतीत्यस्योप ष्टंभकत्वासगति । तच्छब्दस्य पूर्वोक्ताधिष्ठानादिपचकरत्व घटकत्व सप्त म्यर्थ इत्यगीकारे आत्मन पूर्वोक्तपचकानतर्गतत्वेनात्मनि तदन्वयस्य बाधि

तत्वादन्यत्र तदन्वयस्याप्रसक्तेः । तस्मात्कर्तारमात्मानं स्व केवलं इतरासाहित्येनफलोपधायकं वेदेति वा केवलमितरासहितमात्मानं कर्तारं फलनिष्पादकं यो वेदेतिवा अर्थ एव वर्णनीयः । प्रथमव्याख्याने बुद्धिस्थत्वेन सिद्धत्वात्केवलं हेतुमिति नोक्तं । द्वितीयेतु स्वातंत्र्यगर्भितार्थकर्तृपदस्य मुख्यस्वातंत्र्यघटितार्थकत्वे फलनिष्पादकत्व एव पर्यवसानं भवतीति न कुत्राप्यस्वारस्य । भाष्ये कर्तृपदेनेश्वरोक्तावपि तात्पर्ये जीवस्याभिप्रेतत्वान्न विरोधः । एवं "अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते" इति वाक्यातरमपि जीवस्य मुख्यस्वातंत्र्यनिषेधकमिति न तद्विरोधोपि ॥

यत्तु "मनसावाऽग्रेसं कल्पयति" इत्यादौ मनसः करणत्वं श्रूयते । तत्र विद्यमानमनःपदस्य मनोगतसंकल्पसामग्रीपरत्वस्य तदुपहितमनःपरत्वस्य चांगीकारात् । अन्यथा शुद्धमनस "कामःसंकल्प" इत्यादिना संकल्पप्रत्युपादानत्वबोधनेन कणत्वस्य बाधितत्वापत्तेरिति । तन्न ॥ तथात्वे उपलब्धिप्रत्यपि मनसः करणत्वस्य त्वदभ्युपगतस्यायुक्ततापत्तेः । तस्यामेव श्रुतौ धीपदस्य ज्ञानसामान्यपरत्वेनोपलब्धि प्रत्यपि मनस उपादानत्वोक्तेः । वृत्तिद्वाराभग्नावरणचिदेवोपलब्धि । तत्करणत्वंच वृत्तिद्वारातद्धेतुत्वंचेत् । वृत्युपादानस्य मनसः संकल्पादिवृत्तिप्रति कर्तृभूतजीवाधीनव्यापारवत्वेन संकल्पादिहेतुतया तत्करणत्वे न काचित्क्षतिः । उपादानस्यापि मृदादेः कारणत्वदर्शनात् । अन्यथा चैत्रः कपालेन घटं करोतीत्यत्र तृतीयानुपपत्तेः । ननु घटं प्रत्येव कपालस्योपादानत्वं कृञर्थव्यापारंप्रतितु करणत्वमेवेतिचेदिहापि मनसावाग्रेसंकल्पयतीत्यत्र धात्वर्थव्यापारे आत्मनःकर्तृत्वं संकल्पाद्युपादानस्य मनसस्तु करणत्वमस्तु । का क्षतिः ॥ जीवेपि मनःपरिणामभूतशक्त्याविर्भावरूपव्यापारसंभवात् ॥

"एव मनउत्क्रामन्मीलितइवाश्नन्पिबन्नास्ते" इतिश्रुत्या मन सोऽभावकालेप्यात्मन कर्तृत्वश्रवणाच्चात्मन एव कर्तृत्व । नच जनकत्वे नाभिमतस्यांत करणस्याभावे कृतेरुत्पत्त्ययोगात्तद्वाक्य प्रजापतिवपोत्खननवाक्य वद्बाधितार्थकत्वात्कथंचिद्गौणार्थतया नेयमिति वाच्य । मनसोऽभावेप्या त्मस्वरूपभूताविर्भूतव्यापाररूपकर्तृत्वस्यात्मनि सभवेन बाधितार्थकत्वाप्रस क्त । नच "मनोहोच्चक्रामत् तत्सवत्सर प्रोष्यागत्योवाचेत्या" दीना तत्प्र करणगतवाक्याना बाधितार्थत्वमवर्जनीयमेव । जडस्य स्वतोगमनादेरनुपप त्तिरिति वाच्य । अभिमान्यधिकरणन्यायेन सर्वसामजस्यात् । अभि मन्यमानेनमहेवाभिमानिनो गमनादिबोधनात्प्रकृतार्थसाधकत्वमुक्तश्रुतेरक्षु ण्ण । एवं सुप्तौ मनसो लयेप्यात्मन श्वासादिकर्तृत्वदर्शनाच्चात्मन स्वत कर्तृत्व । नच दृष्टिसृष्टिपक्षे तदा तदीयदेहेद्रियादे सर्वस्य विलीन तया तस्य तदा श्वासादिकर्तृत्व नास्त्येव । जाग्रतामन्योपातु भ्रांत्या प्रती यते । यद्वा ज्ञानविशिष्टमत करण मन इति क्रियाविशिष्टच प्राण इत्यभि धीयते । एव च सुषुप्तौ ज्ञानशक्तिविशिष्टस्य लयेपि क्रियाशक्तिविशिष्ट स्य लयाभावान्नश्वासादिकर्तृत्वानुपपत्तिरिति वाच्य । दृष्टिसृष्टिपक्षस्याग्रे निरसिष्यमाणत्वात् । तत्पक्षेपि सुप्ते मनोलयवत्येव पुरुष पुरुषांतरैरयवि लीनमनआदिमान्सुप्त श्वसिति चलतीति श्वासादिकर्तृत्वस्य कल्पितत्वेन तादृशकर्तृत्वस्य तदीयजाग्रत्कालीनकर्तृत्वस्येव ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वेन मनो भिन्नस्यात्मन एव श्वासादिकर्तृत्वापरिहारात् । अन्यथाधपुरुषीयशरीरतदी यगौरकृष्णवर्णादीनामन्यपुरुषकल्पितानामपि प्रातिभासिकतया शुक्तिरजततु ल्यतापत्ते । अत करणद्वैविध्ये मानाभावादेव द्वितीयसमाधानमप्ययुक्त । एवमद्वैतमिथ्यात्वयुक्तस्यान्यस्यापि दूषणाभासस्य निरसनमूह्यमित्यल पल्लवि

तेन । तस्मादहंकारास्पदस्य जीवस्यैव स्वत एव कर्तृत्व स्थितमिति न तत्रांत करणतादात्म्याध्यमस्यावश्यकतेति नांत करणतादात्म्यापन्नत्वं जीवस्य । ततश्च तस्यापि शुद्धशब्दार्थत्वापातइत्यलं प्रासगिकविषयचिंतया ॥

एव त्वन्मतं तादात्म्यमपि दुर्वच । विकल्पासहत्वात् ॥ तथाहि ॥ किं तत्तादात्म्य ज्ञानज्ञेययोराध्यासिक सबध इति त्वत्प्रक्रियानुरोधेन विषयताविशेष । भेदाभेदोभयरूपवा - भेदाभेदोभयनिर्वाह्यातिरिक्तसबधविशेषोवा । नाद्य । तथाहि ॥ किं सर्वत्र तादात्म्य विषयता - उत जडनिष्ठचित्तादात्म्य । आद्ये नीलघटयोरपि तादात्म्यस्य सत्वेन घटस्य नीलविषयत्व - नीलस्य घटविषयकत्वच स्यात् । नचेष्टापत्ति ॥ घट नीलो विषयी करोतीति प्रयोगप्रत्यययोरापत्ते नच प्रकाशस्वभावप्रतियोगिकमेव तादात्म्य तथात वाच्यं । सविषयकत्वातिरिक्तप्रकाशस्वभावत्वस्यैव दुर्निरूपत्वात् । अविद्याविरोधित्वं प्रकाशस्वभावत्वमिति चेत्तर्हि चितस्तत्साधकत्वेन तत्सबधस्य विषयतारूपत्वानुपपत्ति । वृत्तिसाहित्येन तथात्वे वृत्तेरपि तथात्वेन तत्तादात्म्यापन्नांत करणादेरपि वृत्तिविषयत्वापत्या अय घट इति ज्ञानोत्तरमिय वृत्तिरंत करण विषयीकरोतीति प्रत्ययापत्ते । अविद्याया प्रकाशविरोधिन्यास्तत्स्वभावत्वाभावेन चिन्निष्टतत्तादात्म्यस्याविषयतारूपत्वापातेनाविद्यायाश्चिद्विषयकत्वाभावापातश्च । नच तस्याआकाराख्यविषयतैव चिति स्वीक्रियते । ज्ञानाज्ञानयो समानविषयकत्वेन निवर्त्यनिवर्तकभावाभ्युपगमात । अन्यथा वृत्तिविषयतायास्तादात्म्यरूपत्वं तस्यात करणादिनिष्टत्वेन चरमवृत्तेर्मिथ्यार्थविषयकत्वप्राप्त्याप्रपचनिवर्तकत्वानुपपत्तेरिति वाच्य । तथात्वे अज्ञानस्य चिद्विषयकत्वसिद्धये तत्र तत्तादात्म्याभ्युपगमस्य निर्बीजत्वापातात् । नच तत्प्रकाशार्थ तत्सबधसि

द्वये तादात्म्याभ्युपगम इति वाच्यं । लौकिकप्रकाशस्य घटादिसंयुक्तस्यै व भासकत्वेनाज्ञानमाक्षिणोरपिसंयोगस्यैवोचितत्वात् । "असंगोह्ययं पुरुष" इतिश्रुत्या साक्षिचैतन्यस्यासंगत्वप्रतिपादनात्कथं संयोगाभ्युपगम इति चेत् तादात्म्यांगीकारेपि कथं श्रुतेर्नबाधः । तस्यापि सम्बन्धत्वाविशेषात् । नापि चिन्निरूपितं जडनिष्टतादात्म्य विषयतेति द्वितीय पक्षः । नीलो घट इतिवत् ज्ञानं घट इति व्यवहारापत्ते । नचेष्टापत्तिः "सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति"श्रुत्या सर्वस्यापि ब्रह्मरूपज्ञानतादात्म्यस्य व्यवहृतत्वादिति वाच्यं । उक्तव्यवहारस्य विषयविषयिभावरूपतादात्म्यालंबनत्वे चैत्रस्य घटज्ञानोत्पत्य नतरं स्वज्ञानस्य घटविषयकत्वबोधनाय मम ज्ञानं घट इति व्यवहारप्रसंगात् । घटस्य ज्ञानं मय्यस्तीति व्यवहारविलयापाताच्च । नहि नीलघटयोस्तादात्म्यबोधनाय नीलस्य घट इति व्यवहर्त्तारो भवति । नचोक्तव्यवहारेषु ज्ञानपदेन वृत्तेरेव विवक्षणात् तस्यांचघटादितादात्म्यबाधात् आकाराख्यविषयताबोधनाय षष्ठीप्रयोग इतिसांप्रतं । वृत्तेर्जानातिवाच्यतावच्छेदकघटकत्वेन चित एव तद्वाच्यत्वांगीकारेण भावे ल्युडंत ज्ञानपदेन चित एव बोधनात् ॥

किंच तादात्म्यस्य विषयतारूपत्वे चैत्रीयज्ञानमस्तीति वाक्यं श्रुण्वत श्चैत्रीयतादात्म्ये ज्ञाने ज्ञाते सति चैत्रीयं ज्ञानं किंविषयकमिति जिज्ञासा घटस्येत्याद्युत्तरंच नस्यात् । चैत्रीयलक्षणविषयस्य गृहीतत्वात् । ननु वृत्तिसुखादिनिष्टप्रतिबिंबप्रयोजक यन्मनोमायान्यतरावच्छिन्नं चैतन्यं तत्तादात्म्यापन्नचिद्वा असत्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजक विशिष्टं यन्मनोमायान्यतरावच्छिन्नं चैतन्यं तत्तादात्म्यापन्नचिद्वा ज्ञानमित्युच्यते । घटं जानातीत्यत्र प्रथमकल्पे तादात्म्यसंसर्गावच्छिन्नमाधेयत्वं प्रतिबिंबे द्वितीयकल्पेच अवच्छेदकत्वस्वरूपान्यरसंबंधावच्छिन्नमाधेयत्वं कर्मविभक्त्यर्थीभूतं अज्ञानवि

षयत्वाभावेऽन्वेति । घटस्य ज्ञानमिति कर्मणि षष्ठीस्थलेऽप्येवमेव । तथा च चैत्रीयज्ञानमितिवाक्यात् ज्ञाने चैत्रीयपदार्थतादात्म्यभानेपि ज्ञानपदार्थघटकीभूत फलाश्रयजिज्ञासानिवृत्त्यभावात् कस्येति प्रश्नो घटस्येत्युत्तरच सगच्छते । अत एव नीलो घट इति तयोस्तादात्म्यज्ञानानतर नील विषयीकरोति घट इति व्यवहारापत्तिरपि परास्ता । तन्निष्ठोक्तफलप्रयोजकस्य तादृशवाक्येन बोधनीयतया नीलतादात्म्यभानेप्युक्तव्यवहारविषयीभूतस्य धर्मस्याभानात् । तस्मान्नकोपि दोष इति चेन्न । एवं सति गत्यादिस्थल इव क्रियाजन्यफलशालित्वमात्रेण घटादेर्विषयत्वप्राप्त्या ज्ञानज्ञेययोस्तादात्म्यरूपयिषयविषयिभावासिद्धिप्रसंगात् । घटं जानामीति प्रत्यक्षस्यापि अभिलापकतादृशवाक्यसमानविषयकत्वात् । नच घटंजानामीत्यादौ द्वितीयार्थस्तादात्म्यं तच्च साक्षादेवज्ञानेऽन्वेतीत्युक्तार्थसिद्धिरिति वाच्य । तत्रमानाभावात् ॥ आग्रहकरणे घटंजानाति चैत्र इति वाक्याद्बोधे जाते ज्ञान घटो नेति व्यवहारानुपपत्तिः । ज्ञान घट इति व्यवहारापत्तिश्च । नच विलक्षणतादात्म्यमेवोक्तव्यवहारनिर्वाहक प्रकृततादात्म्यंतु नतादृशमिति वाच्यं । उक्तव्यवहारानिर्वाहकस्य तादात्म्यत्वोक्ते संकेतमात्रत्वापत्ते । अधिकभानेपि घटज्ञानयोस्तादात्म्यभानस्यानपायात् । नच तादात्म्यं विषयतात्वेनैव द्वितीयार्थो नतु तादात्म्यत्वेनातोज्ञानविषययोस्तादात्म्यत्वविशिष्टस्याग्रहणान्नोक्तदोष इति चेन्न । तादात्म्यत्वातिरिक्तानां विशेष्यतात्वप्रकारतात्वाद्यखण्डधर्माणा त्वयैवानगीकृतत्वात् । अगीकारेवा तद्धर्ममात्रेषु तादात्म्यत्वसद्भावे मानाभावात् । उक्तप्रत्ययेन तत्र तादात्म्यत्वानवगाहनात् । तादृशप्रत्ययातरस्याभावाच्च । नच "सर्व खल्विदं ब्रह्मे" ति श्रुत्या ब्रह्मजगतोस्तादात्म्यबोधनात्तत्र विषयतात्वधर्मोभ्युपेयत इति

वाच्य । अस्याभेदे सामानाधिकरण्यस्य त्वत्प्राचीनैरनंगीकृतत्वेन य स्थाणु स पुरुष इत्यादाविव बाधायां सामानाधिकरण्यस्यैवांगीकारेणोक्त श्रुत्या ब्रह्मजगतोस्तादात्म्यस्यैवासिद्धे । यदि च विवरणादिरीत्या श्रुते स्तादात्म्यबोधकत्वमभ्युपेयते । तदेद विषयतात्व किं स्वस्य तादात्म्या तिरिक्ताश्रयानुपपत्त्या तादात्म्ये कल्प्यते । एवमेव वा ॥ नाद्य ॥ आकारत्वेन त्वया व्यवह्रियमाणविषयतासु तद्धर्मकल्पनाया आवश्यकतया तादात्म्येपि तत्कल्पनं गौरवात् । नच घट जानामीति प्रत्यये विषयता त्वेन तादात्म्यभानस्यैवांगीकारादाकारतासु कुतो विषयतात्वस्वीकार इति शक्य । चरमवृत्तेर्ब्रह्मविषयकत्वव्यवहारविलोपप्रसंगात् । शशविषाण मस्तीति वाक्याधीनविकल्पस्यासद्विषयकत्वव्यवहाराभावप्रसंगाच्च । असति तादात्म्यानंगीकारात् । बाधग्रहे शुक्तिरजतोच्छेदानतरं तदीयसूक्ष्मावस्था या अप्यभावेन चित्तादात्म्यायोगात्तत्राकाराख्यविषयतयैव तज्ज्ञानं सविषय कत्वव्यवहारस्य निर्वाह्यत्वाच्च । न द्वितीय । घटादावपि तत्कल्पना पातात् । नच चिद्रूपज्ञानस्यावश्यं विषयेण विषयस्यच तेन संबंधोऽपे क्षित । तन्निर्वाहाय चिन्निरूपिताकाराख्यविषयतानां नानाविषयेष्वनंत तानां कल्पने गौरवात् श्रुतिसिद्धेषु चित्प्रतियोगिकत्वेन घटाद्यनुयोगिकत्वे नच क्लृप्ततादात्म्येषु विषयतात्वं स्वीक्रियते । न घटादौ तेषां चित्प्रति योगिकत्वादिना क्लृप्तत्वाभावादिति वाच्य । तादात्म्यनिर्वाहकयोर्भेदाभे दयोश्चित्प्रतियोगिकत्वादिना क्लृप्तयोर्वा तत्कल्प्य तादात्म्यएववेत्यत्र नियामका भावात् । अन्यत्र क्लृप्ताकाराख्यविषयताया एव बलात्सिद्धेश्च । नच साक्षिण सुखादि विषयकत्वनिर्वाहाय तादात्म्यमपि विषयतारूपत्वेन क्लृप्तमि ति वाच्य । साक्षिणो निर्विकारस्यान्तःकरणपरिणामरूपसुखादितादात्म्या

योगात् । सौरालोक घटरूपादीनामिव संयोगादिघटितसंबंधांतरस्यैव भास कत्वौचित्येन तादात्म्यस्य क्लृप्तत्वासमते । किंच ज्ञानस्य विषयसबंधो विषयतारूप आवश्यक इति नियममभ्युपगम्य चिद्रूपज्ञाने तन्निर्वाहाय तादा त्म्ये विषयतात्व य कल्पयति स कीदृशविषयताया ज्ञानसबंधत्वनियम गृण्हाति न तावत्तादात्म्यस्य । तस्य चिदतिरिक्तस्थले विषयतात्वेन भानस्यासिद्धत्वात् । अन्यत्रापि क्लृप्तत्वे प्रकृते तथैव सिध्या तत्साध नप्रयासवैफल्यापत्ते । आकाराख्यविषयतानिरूपितत्वज्ञानत्वयो सहचार ग्रहाद्व्याप्तिगृण्हन् तन्निर्वाहाय प्रकृते तादात्म्ये विषयतात्वमात्रकल्पनया कथ कृतार्थ स्यात् । अन्यथा धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहात्पर्वते धूमे न वन्हि मनुमाय पर्वते क्लृप्ततृणादावेव वन्हित्व परिकल्प्य कृतार्थ. स्यादविशेषात् । तस्मात्साधकाभावात् बाधकभावाच्च तादात्म्यस्य दृग्दृश्यसबंधरूपविषयतात्वक ल्पनमश्रद्धेयमेवेति सक्षेप ॥

नापि भेदाभेदोभयरूप तादात्म्यमिति द्वितीय पक्ष. । तद्ग्रहयोः परस्परप्रतिबंधकत्वेन युगपदेकत्र भेदाभेदोभयग्रहणस्यानुपपन्नत्वात् । नचै व"सामानाधिकरण्यप्रत्यये भेदाभेदौ चकास्त"इति भामतीविरोध. । भेदाभेदयोस्ससर्गतया भानस्यैव तदभिप्रेतत्वात् । प्रकारतया तदुभयभा नस्यैवानुपपन्नत्वादिति वाच्य । अद्वैतचद्रिकाया"भेदाभेदयोर्द्वयोरपि सा मानाधिकरण्यप्रतीतौ संबंधत्वमितिच दुर्वचं भेदसबंधेन तद्विशिष्टबुद्धेरभेदसबं धेन तद्विशिष्टबुद्धेश्च परस्परविरोधेन तदसभवा"दित्यादिनाग्रंथेन तत्पक्षप्रतिषे धपूर्वक भेदसमानाधिकरणाभेदस्य सबंधत्वोपगमात् । नचैतदपि युक्त । अस्य साक्षात्सबंधत्वे सबंधतावच्छेदकीभूतभेदस्य विशेषणप्रतियोगिकत्वानपे क्षणाद्धटस्तत्तनरभेदसमानाधिकरणस्याभेदस्यादायात्यंताभेदेपि घटो घट इति प्रती

त्यापत्तेः । परंपरासंबंधत्वेचाभेदस्य विशेषणप्रतियोगित्वानपेक्षणात्स्वभेदस मानाधिकरणपटाद्यभेदमादायपटो घट इत्यादि प्रतीत्यापत्ते । तत्तद्भेदसमा नाधिकरणतत्तदभेदस्यसंबंधत्वेचाननुगमात् । भेदसमानधिकरणाभेदस्य सा क्षात्परंपरासंबधत्वस्य कथं चिदुपपत्तावपि सामानाधिकरण्यप्रतीतौ भेदभानस्या प्रामाणिकत्वात् । सिद्धांतेतु अयावद्द्रव्यभाविगुणगुण्यादिस्थले सामाना धिकरण्यप्रतीतौ समसत्ताकयोर्भेदाभेदयोर्विशेषबलाद्भाननिर्वाह । अत्यंता भेदस्थलेपि घटो घट इत्यादिं प्रात्यक्षिकप्रतीते निर्वन्हि वन्हिमान् वन्हि मान् निर्वन्हि इत्यादौ वन्ह्यभाववन्निर्वन्हे वन्हिमद्वन्हिमतश्च बाधस्य दोषत्वनिर्वाहाय निर्वन्हि वन्ह्यभाववान् वन्हिमान् वन्हिमान् इत्यादि प्रतीतेश्चोपपादितत्वात् । शाब्दप्रतीतेस्तु शब्दसामर्थ्याभावादेवानुद यात् । अत एवोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरभेदे पचन्पचतीत्यादौ न शाब्द धीरित्युक्तं ॥

यदत्रोक्तमद्वैतचंद्रिकाद्वये ॥ तद्घटभूतलसंयोगस्य तद्घटे सत्वेपि तद्घटस्तद्घटवानित्यादिप्रमानुदयात्सर्वत्र विशिष्टबुद्धौ विशेषणभेदसमानाधि करणसंबंधः संसर्गमर्यादया भासते । नच तद्घटसंयोगस्य तद्घटभिन्नेपि सत्वादुक्तदोष । विशेषणभेदवद्वृत्तित्वविशिष्टसंयोगादेरेव संबंधत्वोपगमा त् । तादृशस्यच संयोगादेस्तद्घटेबाधादिति । तन्न ॥ तद्घटभेद वद्वृत्तित्वविशिष्टस्यापि संयोगस्य प्रतियोगितया तद्घटे सत्वेन तद्घस्तद्घट वानिति प्रमापत्तेर्दुर्वारत्वात् । यदि च तादृशसंयोग. स्वानुयोगिन्येव स्वप्र तियोगिनः संबंधो नतु स्वप्रतियोगिनीति नियमान्नोक्तापत्तिरित्युच्यते । तदान्यर्थ भेदस्य संबंधमध्ये प्रवेशनं । तद्घटप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्व स्य तद्घटे अभावादेव तत्र तस्य संबंधत्वानुपपत्ते ॥

यदपि ॥ एवमपि तद्घटस्तद्घटवानित्यादिज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिर निवार्यैव । उक्तप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्विशिष्टबुद्धिविषयत्वे मानाभा वात् । विशेष्यविशेषणसम्बन्धानाचात्राश्रितत्वादिति । तदपि न ॥ भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयत्वे मानाभावादित्यादेस्त्वन्मतेपि तुल्यत्वात् । एतदनु रोधेनैव तत्कल्पने प्रतियोगित्वादेरपि तत्कल्पन सभवात् । वस्तुतस्तु ॥ विशेष्ये विशेषणस्य विशेषणतावच्छेदकसम्बन्धेनाभाव एव विषयबाधपदार्थ । स च तद्घटस्तद्घटवानित्यादावक्षत एव । तद्घटे सयोगेन तद्घटो नास्तीति प्रतीते । तत्प्रतियोगिकसयोगानुयोगिन्येव तदभावानभ्युपग मात् । यदपि सयोगीयप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरप्रामाणिकत्वात्सयोग समवायेन स्वाश्रये स्वाश्रयस्य सम्बन्ध इति वक्तव्य । तथाच तद्घटस्य तद्घटसयोगाश्रयत्वात्तद्घटस्तद्घटवानितिप्रतीतिवारणाय भेदवृत्तित्वविशिष्ट-सयोगादे सम्बन्धत्वमावश्यकमिति । तदपि न ॥ तद्घटस्यापि प्रति-योगितया तद्घटभेदवत्त्वेनोक्तप्रतीतेर्दुर्निवारत्वात् । अनुयोगितया भेदव-त्वोक्तावपि तादृशानुयोगिताया कालिकादिसम्बन्धेन तद्घटेसत्त्वात् । अनु-योगितादिकदैशिकविशेषणतासम्बन्धेन स्वाश्रय एव सम्बन्ध इत्युक्तावपि तदीय-दैशिकसम्बन्धस्यापि कालिकसम्बन्धेन तद्घटेसत्त्वात् । यदि तु अनुभवानुरो-धेनानुयोगित्वादिक तद्भिन्न एव तद्भेदस्य सम्बन्ध इति न तद्घटभेदवत्त्व । तर्हि सयोगोपि तद्भिन्न एव तस्य सबंध इति भेदनिवेशनमनर्थकमेव । तत्र षष्ठीसप्तमीभ्यामुल्लिखिते एव प्रतियोगित्वानुयोगित्वे ॥

किंच विशिष्टबुद्धौ भेदोभेदत्वेनैव भासते किंवा विशेषणतावच्छेदका-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिकत्वाभ्यामपि । नाद्य ॥ तेनापि [illegible] तद्घटस्तद्घटवा-

नित्यादि बुद्ध्यापत्तेः । न द्वितीयः ॥ स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारिकायां घटः इत्यादि बुद्धौ तदयोगात् । तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य तद्घटत्वावच्छिन्नानुयोगिकत्वाभावादेव तद्घटस्तद्घटवानित्यादिप्रतीतिनिवारणे परोक्तस्य संयोगांशे भेदवद्वृत्तित्वविशेषणस्य व्यर्थत्वात् । यस्मिन् घटा-तस्संयोगो नास्ति तद्घटो घटवानिति प्रतीत्यापत्तेश्च । घटत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिकतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नानुयोगिताकभेदवद्वृत्तित्वविशिष्टस्य तद्घटसंयो-गस्य स्वरूपेऽपि सत्त्वात् ॥

यद्यपि गुर्व्या ॥ अनवच्छिन्नविशेष्यतादिस्थले विशेषणादिनिष्ठ-तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानुयोगिताकभेद एव भासत इत्युक्त । तद-प्यसत् ॥ घटघटत्वयोर्भेदाभेदमते व्यक्त्यैक्येन तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न तद्व्य-क्तित्वावच्छिन्नभेदस्यासत्त्वेन स्वरूपतो घटत्वादिविशिष्टबुद्धेरनिर्वाहात् ॥

तदपि तच्चिन्त्यमुक्त ॥ तादात्म्यान्यसम्बन्धेन विशिष्टबुद्धौ औपा-धिकभेदान्य एव भेदो भासते । औपाधिकत्वञ्च उपाधिप्रतियोगिकत्वा-नुयोगिकत्वसमत्वुपहितप्रतियोग्यनुयोगिकत्व । घटो द्रव्यमित्यादौ घटत्वा-द्युपहित द्रव्यत्वाद्युपहितस्य भासमानोभेदस्तादृश एव । तत्र विशेष्यस्य-तावच्छेदकत्वेन विशेषणयोर्भेद स एव तदुपहितयोरपीति नियमात् । त-न्यस्योपहितमात्रप्रतियोग्यनुयोगिनः तादृशश्च भेदो न घटोऽस्ति घटादिति न तद्घटस्तद्घटानित्यादिप्रतीत्यापत्तिरिति ॥ तन्न ॥ संयोगादिना वि-शिष्टबुद्धौ औपाधिकान्यभेदस्य विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-कत्वेन विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिकत्वेनच न तु द्रव्य द्रव्यवदि-त्यादिप्रतीत्यनुपपत्तेः । विशेषणविशेष्यवृत्तितत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियो-गितानुयोगिताकत्वेन तद्भानेच स्वरूपतो रसद्रव्यादेः भासमानानि-

कण्यसत्वेन विशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तेः । विशेष्यविशेषणयोरेकत्राभावत्वात् । एवं विशिष्टबुद्धौ विशेष्यविशेषणयोर्भेदभाननियमे घटाभावो घटाभाववा- नित्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिश्च ।

यदत्रोक्तमेतत्तत्प्रतिसमाधेयं ॥ तत्र घटाभावत्वादिना विशेष्यत्वे घटविशेष्याभावत्वादिनैव विशेषणता । घटाभावस्तद्वानित्यादावेकरूपावच्छि- न्नस्यैव घटाभावपदतत्पदाभ्यामुल्लेखेऽपि सुवर्णैकत्वादिविशेषितरूपेणैव शाब्द- धीविशेष्यतेति भिन्नरूपाभ्यां घटाभावादौ भेदसम्भवाद्भेदविशिष्टविशेषणताभा- नमव्याहतमिति । तन्न ॥ भिन्नरूपाभ्यां भेदस्यौपाधिकत्वेन तत्रोपा- धिकान्यभेदभानस्य तावताप्यनिर्वाहात् । किञ्च घटाभावो घटाभाववा- निति शाब्दस्थले घटाभावत्वं विशेष्यतावच्छेदकं घटाभावत्वन्तु विशेषणताव- च्छेदकमित्यभेदशङ्कानवकाशात् । घटाभावत्वाद्येकरूपावच्छिन्नविशेष्यवि- शेषणताकसम्बन्धस्थले भेदभानानुपपत्तिशङ्का समाधानन्तु भिन्नरूपावच्छि- न्नविशेष्यविशेषणभानस्थल इति किं केन सङ्गतं । अथैतादृशविशे- ष्यविशेषणताकप्रत्यक्षमेव नास्तीति भ्रम इति चेन्न । अप्रमाणिकत्वात् । उपाधिश्च तत्सत्त्व ॥

किञ्च घटाभावत्वाद्यवच्छिन्ने तदवच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्शात्तदवच्छि- न्नविषयता कानुमितिः केन वार्यते । अनुमितावुपनीतधर्मानवच्छिन्नोपगमेऽपि तन्नियमासिद्धेः । घटाभावस्तद्वानित्यादौ शाब्दे तु शक्त्यैव तावतस्तत्युक्तः । सुवर्णैकत्वादिकमादाय समाधानमतिस्थवीय । तथा सति घटाभावस्तद्वा- निति भ्रमनिरासे घटाभावतद्वानितिवाक्यप्रयोगानुपपत्तेः । शुद्धतद्भावाव- च्छिन्नवभिकतद्भाववत्ताज्ञाने शुद्धतद्भावावच्छेदेन तादृशधर्मस्यैव प्रतिबन्धक- त्वात् । तस्यैव तादृशवाक्याद्धनुत्पत्तेः । एवं घटाभावः तदभाववा-

भिन्न एवाधागधेयभावपर्यवसानेन भेदकल्पनाया व्यर्थत्वात् । पुरुषभेदप्रतीतिभेदादिभिराधागधेयभावानंत्यस्याप्रामाणिकत्वात् - गौरवात् - अयुक्तत्वाच्च । आधागधेयभावादीनामपि प्रातीतिकानामेव भानं घटं शौक्ल्यं पुरुषस्य चैतन्यमिति प्रतीतीनामपि शुक्तिरजतप्रत्ययतुल्यतापत्तिः । नचेष्टापत्ति ॥ उत्तरत्रबाधकानुपलंभात् । प्रत्युतप्रामाण्यस्यैवानुभवाच्च ॥

किंच श्रुतिनिष्टयथार्थज्ञानजननशक्तिमत्व विपरीतबोधकत्वाभावरूपप्रामाण्य पौरुषेयत्वाभावरूपापौरुषेयत्वादीनां श्रुतिस्वरूपभूतत्वात् श्रुतिरपौरुषेया प्रमाणमित्यादि प्रतीत्या श्रुतौ प्रातीतिकस्यैव प्रामाण्यादेरवगाहनापातेन बौद्धशास्त्रवत् श्रुतिरप्रमाणमेवेति व्यवस्थापित स्यात् । एवं क्रमेणान्येपि सर्वे वैदिकार्था व्यवहारकालेपि विप्लुता इति स्वस्य वैदिकत्वं साधुख्यापितंस्यात् । प्रतिप्रतीतिभेदभ्रमहेतुभूतानतदोषादिकल्पनागौरवंत्वनुवृत्तमेव । तस्मात्कल्पितभेद इति रिक्तं वच इति सिद्ध ॥ यद्यपि ततुपटयोरत्यंतभिन्नघटपटयोरिव परस्परवैलक्षण्याननुभवात् अत्यतभेदस्वीकारे मूर्तद्वयस्यैकत्रावस्थानायोगेन तंतुपटयोरेकदेशस्थत्वानुपपत्ते गुरुत्वाधिक्यापत्तेश्च । तयोरभेदागीकारेपि भेदस्याप्यंगीकारेण तंतव पट इति सामानाधिकरण्यबुध्युपपादनवदत्रापि नीलो घट इत्यादौ स्यादिति वक्तुं शक्यते । तथापि तत्र सामानाधिकरण्यबुद्धिनिर्वाहायैव न भेदोंगीकृतः । किंतु पटाद्यवस्थातः प्राक् इमेततव एव न पट इति निर्बाधप्रतीत्याभेदस्याप्यंगीकारात् आतानवितानात्मकास्तंतव एव पट इत्यबाधितप्रतीत्या अभेदस्याप्यभ्युपगमात् । एकतरपरिशेषे विनिगमकाभावात् भेदाभेदयो सिद्धौ तस्य सामानाधिकरण्यव्यवहारनिर्वाहकत्वमभ्युपेयते । ननु समसत्ताकभेदाभेदयो-

विरोध । वस्तुशक्तिरूपविशेषस्य विरोधशान्तिहेतुताया व्यवस्थापित त्वात् । प्रकृते च पटो न शुक्ल इति कदापि प्रतीत्यभावात् - महारजन-रंजनावस्थायामपि विशेषदर्शिना अयं शुक्लो नेति प्रमानुदयात् - शुक्ल पट इत्यत्र भेदाभेदयोरवच्छेदकद्वयास्फुरणाच्च न तथा कल्पनं युक्त । यत्तु ततु पटसामानाधिकरण्याय तयोर्भेदोऽपि भासते नवा आद्ये अयं पटो न पटश्चेति प्रत्ययापत्ति । नचात्यन्तभेद एव नञुल्लेख्य प्रतीतिविषयोऽतोनोक्तदोष इतिवाच्य । तर्हि ततुपटभेदस्य पूर्वोक्तरीत्या सिद्ध्यभावापत्ते । तादृशा-प्रतीतेस्त्वद्रीत्याभ्रमत्वादिति । तन्न ॥ शुक्लः पट इत्यादावप्युक्तदोष-साम्यात् । तत्राप्रतीतस्य भेदस्य तादृशव्यवहारनिर्वाहकत्वे पटवृत्तिचैत्री-यत्वादेरपि तन्निर्वाहकत्वप्रसगात् । अज्ञायमानस्य प्रातीतिकत्वायोगाच्च । अप्रतीतस्याप्यङ्गीकारे तुच्छस्याप्यङ्गीकारापत्ते ॥

किञ्च कल्पितभेदाधीनस्याधाराधेयभावस्य गुणगुणिभावनिर्वाहकत्वे शून्यवद्यारोपितात्मत्वेन क्षणिकवाद्यारोपितक्षणिकत्वेन आरोपितदेहतादात्म्या-दिना च ब्रह्मणो गुणित्वापात । युक्तितौल्यादिति भेदाभेदस्तादात्म्य-मिति पक्षो न युक्त इति सक्षेप ॥

यत्तु ॥ लघुचन्द्रिकायां "सामानाधिकरण्यप्रतीतौ भासमानोऽभेद-स्तादात्म्यमेव । तच्च तादात्म्यत्वरूपाखण्डधर्मविशिष्टमतिरिक्तमेव । तथाहि । तादात्म्य नावत्तविशेषणस्वरूप । विनिगमकाभावेन विशे-ष्यस्वरूपत्वस्याप्यापत्त । स्व न स्वीयमित्यनुभवेन स्वप्रतियोगिकत्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वाच्च । नापि विशेषणतावच्छेदकस्वरूप । निर्विशेषणक-घटत्वादिविशेषणके घट इत्यादि ज्ञाने तदयोगात् । तद्व्यक्तित्वस्य विशे-षणतावच्छेदकत्वस्थले रूपरसाद्यनेकधर्मलक्षणतद्व्यक्तित्वस्य तद्व्यक्तितादात्म्य-

त्वकल्पने गौरवाच्चे''त्युक्तदिशा भेदाभेदनिर्वाह्यातिरिक्तसम्बन्धस्तादात्म्यमिति तृतीय पक्षो युक्त इति । तन्न ॥ सचासावात्माच तदात्मा तस्यभावस्तादात्म्यमितिव्युत्पत्या तदसाधारणधर्मत्वस्यैव तत्र प्रतीत्या तादात्म्यत्वाख्याखण्डधर्मे मानाभावात् । नच तादात्म्यमित्यनुगतप्रतीत्या तत्सिद्धि । असाधारणधर्मइत्यनुगतप्रतीत्या असाधारणधर्मत्वादेरप्यखण्डत्वापातात् । सखण्डधर्मेणाप्यनुगतव्यवहारस्य पाचकादिव्यवहारवदुपपत्तेश्च । एव स्वमित्याद्युक्तमप्ययुक्त । संयोगप्रतियोगित्वादेरप्रामाणिकत्व वदतस्तादात्म्यप्रतियोगित्वादौ प्रमाणस्य दुर्वचत्वेन तदसभवोक्तेरयोगात् । त्वन्मतेपि तादात्म्य प्रत्येकस्यैव विभिन्न रूपेण प्रतियोगित्वानुयोगित्ववत् विभिन्नरूपेण स्वस्यैव स्वप्रतियोगिकत्वस्यापि सभवात् ॥

यदत्रोक्तं ॥ घटत्वादेस्तादात्म्यत्वे सिद्धे तेन रूपेण घटत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वसिद्धि । तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति । तदसत् ॥ सामानाधिकरण्यप्रतीतौ विशिष्टबुद्धित्वेन विशेष्यविशेषणसबंधविषयकत्वे सिध्यति सति सयोगत्वाद्यवच्छिन्नसबंधत्वाधेन तदन्यरूपावच्छिन्नसबधविषयकत्व सिध्यल्लाघवाद्विशेषणस्यैव तादृशसंबंधत्वमादाय पर्यवस्यतीत्यगीकारे संयोगत्वाद्यन्यरूपत्वेन तादात्म्यत्वस्य विशेषणप्रतियोगिकत्वादेश्च युगपदेव सिध्या अन्योन्याश्रयानवकाशात् । एव निर्विशेषणकेत्याद्युक्तमप्यसार । तत्र विशेषणीभूतघटत्वादिगततद्व्यक्तित्वस्यैव तादात्म्यत्वोपगमात् । एव तद्व्यक्तित्वस्येत्यप्ययुक्त । तद्व्यक्तिवृत्तिरूपरसादिषु तद्व्यक्त्यसाधारणधर्मत्वस्य क्लृप्तत्वात् एतन्मते तद्व्यक्तेस्तद्गतरूपादेश्चैकव्यक्तित्वेन धर्मिणोऽनेकत्वाभावाच्च । तस्य च न रूपत्वरसत्वाद्युपधानेन सामानाधिकरण्यप्रतीतौ भान । किंतु तादात्म्यत्वेनेति न किञ्चिदेतत् ॥

वस्तुतस्तु ॥ तद्व्यक्तित्वमखंडोपाधिरित्यस्माकमपि संमतं । तद्व्यक्तिरित्यादौ स्वरूपत एव तद्भानस्यानुभव सिद्धत्वात् । एवं च तादात्म्यमतिरिक्तमुत्पद्यत इति पक्षेपि तस्य निरुक्तासाधारणधर्मत्वेनैव समानाधिकृतत्स्वरूपहेतुशरीरप्रवेशो नतु त्वन्मतसिद्धतादात्म्यत्वाख्याखंडोपाधिना । तदनभ्युपगंतृनार्किकादीन्प्रतिहेत्वसिद्धिप्रसंगादिति । किंच समवायस्य संबंधिभ्यामतिरिक्तस्य स्वीकारे तस्याप्येवमित्यनवस्थादूषणेनातिरिक्तसमवायस्य" समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते"रिति सूत्रकारेणैव निरस्तत्वेन तुल्यन्यायतया समवायस्थानाभिषिक्त त्वत्परिकल्पित तादात्म्यस्यापि सूत्रोक्तदूषणग्रस्तत्वेन सूत्रकारनिषिद्धत्वान्न तदंगीकारउचितः । अत्रोक्तमर्वाचीनेन ॥ तादात्म्यस्य पदार्थविभाजकधर्मानाक्रांततया न सूत्रोक्तानवस्थाप्रसंग इति । तन्न ॥ तादात्म्यमतिरिक्तः पदार्थ इति वदता तादात्म्यस्य पदार्थविभाजकधर्मानाक्रांततायां दुर्वचत्वेनासंभवदुक्तिकत्वात् ॥

अपिच ॥ तादात्म्यस्य भेदाभेदरूपत्व इव भेदाभेदोभयसापेक्षातिरिक्तसंबंधस्वरूपत्वेपि शुक्तिरजतादे सदितिप्रतीत्या सदर्थभूताबाध्येन सहाभेदस्यापि प्राप्त्या अबाध्यत्वावच्छिन्नात्यंतभेदरूपबाध्यत्वानुपपत्तिः । अन्यथा बाध्यो अबाध्यश्चेति प्रतीतिप्रसंग । तद्धर्मावच्छिन्नेन सहात्यंतभेदग्रहस्यैव तादात्म्येन तद्धर्मावच्छिन्नग्रहं प्रति विरोधित्वेनाबाध्यतादात्म्येन विद्यमानबाध्यत्वस्याबाध्यात्यंतभेदरूपत्वाभावात् । नचाबाध्यभेदस्य तादात्म्यापेक्षयाऽधिकसत्ताकत्वान्न विरोध इति वाच्यं । जगत्युक्तभेदतादात्म्ययोर्व्यावहारिकत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् । सत्ताभेदस्य निराकृतत्वाच्च । तस्मादुक्ततृतीयकल्पोप्ययुक्त एव ॥

तथाच विकल्पासहत्वात्तादात्म्य दुर्वचमिति तद्घटितोक्तपरिष्कार.-

इत्थं च चिदचिद्ग्रंथिरूपाहंकारविषयकाहंप्रत्यये अधिष्टानत्वेन शुद्धात्मनः किंचिद्रूपेण भानस्योद्ग्रहताद्वैतचंद्रिकादौ व्यक्तमुक्तत्वेनाखंडसाक्षात्कारे निर्विकल्पके यच्चैतन्यस्वरूपं भाति तस्य किंचिद्रूपेण भानपक्षेपि अधिकंतु प्रविष्टं नतु तद्धानिरिति न्यायेनाहंप्रत्ययविषयत्वमवर्जनीयमेव । ततश्च खंडनाकारोक्तरीत्या - त्वदुक्तदिशा - भामत्याद्युक्तप्रकारेणच शुद्ध शब्दार्थस्य द्यशतासिध्या आत्मस्वरूपे किंचिद्भाति किंचिन्नभातीत्यादि चंद्रिकोक्तदूषणानि वज्रकल्पान्येव । खंडनाकारपक्षे अविद्यातत्कार्यान्यतरभिन्नत्वादेः - त्वत्पक्षे अंतःकरणतादात्म्यापन्नत्वाभावादे - भामतीपक्षे अविद्यादिरूपद्वितीयाभावादेः - विशेषणत्वोपहितत्वोपलक्षणत्वान्यतमस्य दुर्निवारतया - तद्विशिष्टं तदुपहितं तदुपलक्षितवा चैतन्यं शुद्धशब्दार्थ इति प्राप्त्या तत्र किंचिदित्यनेनोक्तान्यतमस्य पुन किंचिदित्यनेन चैतन्यांशस्य विवक्षया किंचिद्भाति किंचिन्नभातीत्याद्युक्तविकल्पदूषणानामत्यंतसश्लिष्टत्वात् । तथाचात्र दीपिकाकारोक्तदूषणाभासस्तत्वाप्रतिपत्तिनिबंधन प्रेक्षावद्भिरुपेक्षणीय एवेति सिद्ध ॥

यत्तु चंद्रिकामडने देहादिभेद सत्यो वा असत्योवेत्यादिविकल्पदूषणानां अविद्यातत्प्रयुक्तन्यतरभिन्नचिद्रूप शुद्ध इति परिष्कारेपि संभव इति वर्णित । तदिदं खंडनकाराशयाज्ञानमूलं । अविद्यातत्प्रयुक्तान्यतरतादात्म्यानापन्नचिद्रूपोत्र शुद्धपदार्थ इति खंडनाशयः । नहि देहादिभिन्नचिद्रूपो देहादितादात्म्यनापन्न । नहि शशशृंगादीनामिव देहादीना ब्रह्मणि न तादात्म्यं । तादात्म्यानापन्नत्वमेव भेदशब्दार्थः । देहादीनामिव तद्भेदादेरप्यविद्याप्रयुक्तत्वेन ब्रह्मणि तादात्म्येनाविद्याप्रयुक्तभिन्नत्वाभावात् नदेहादिभिन्नचिद्रूपोत्र तत्तादात्म्यानापन्नपदेन गृहीतुं शक्यत इत्यादि । तदसारं ॥ अविद्यातत्प्रयुक्तान्यतरभिन्नचिद्रप इति खंडन-

प्युक्तोपलक्षणादिविधया शुद्धशब्दार्थघटकत्वात् । किंचिन्नभातीत्यत्र किंचित्पदेन विवक्षितोपलक्षणादिभूतदेहादिभेदः सत्योवेत्यादि विकल्पतद्दूषणाना मस्यंतश्लिष्टत्वात् । भिन्न इत्यस्याविद्यातत्प्रयुक्तान्यतरतादात्म्यानापन्न इति त्वदीयंखंडनाशयवर्णनंत्वयुक्ततममेव । त्वयैव न हि शशश्रृंगादीनामिवाद्वैतमते देहादीनां ब्रह्मणि न तादात्म्यमित्यादिना ब्रह्मणि देहतादात्म्यस्यैव भाषितत्वेन त्वदुक्ततादात्म्यानापन्नत्वस्य त्वदभिमतशुद्धचिति दुर्घटत्वात् । तादात्म्यानापन्न - भिन्नशब्दयोरेकार्थत्व वदता तत्तादात्म्यानापन्ने तद्भिन्नत्वस्याकामेनाप्यवश्यमगीकार्यत्वाच्च । गुणादिकं गुण्यादिनाभिन्नाभिन्नमित्यत्राद्वैतचंद्रिकाया नात्र भेदाभेदोभयं साध्य किंतु भेदसमानाधिकरणाभेद एवेत्युक्तत्वेन तादात्म्यघटकभेदेपि भेदशब्दव्यवहारेण भेदशब्दस्य तादात्म्यघटकभेदातिरिक्तभेदपरत्वमित्युक्तिरपि रिक्तैव ॥

त्वयापि भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमित्युक्ततया स्वव्याघातश्च । तथाच मडनोक्तस्य सूपपन्नत्वात्तत्र दीपिकाकारीयदूषणाभासजल्पनमज्ञानादिमूलमश्रद्धेयमेवेति स्थित

यदपि वस्तुतस्त्वित्यादि वज्रकल्प इत्यंत । तदप्यसारं ॥ देहादेरिव तद्भेदस्याप्यविद्याप्रयुक्तत्वेन ब्रह्मणि तादात्म्येनाविद्याप्रयुक्तभिन्नत्वाभावाद्देहादिभिन्नचिद्रूपस्याविद्यातादात्म्यानापन्नपदेन गृहीतुमशक्यत्वे त्वदुत्प्रेक्षित तत्तादात्म्यानापन्नत्वस्य शुद्धे ब्रह्मण्यसंभवेन शुद्धास्प्रहस्य दुर्वारत्वात् । भिन्नपद तादात्म्यानापन्न पदयोरैकार्थ्योक्त्या चिद्रूपब्रह्मण अविद्यातादात्म्यानापन्नत्वे देहादिनेव तद्भेनाप्याविद्यकेन भिन्नत्वस्यावर्जनीयत्वात् । अन्यथा चिद्घटो नेत्यादि प्रतीति विलयापातात् । पक्षतावच्छेदकशरीरेचिद्भिन्नत्वनिवेशासंगतिप्रसंगाच्चेति दिक् ॥

यत्तु एतेन जीवस्यानादेरविद्याप्रयुक्तत्वाभावेन विशिष्टस्यापि तस्याविद्याप्रयुक्तत्वाभावादहप्रत्यये शुद्धो न भातीत्यनुपपन्नमिति प्रसरोक्तिरपि परास्तेति ।

अत्रोच्यते । तथाहि ॥ दृश्येषु त्वदभिमतमविद्याप्रयुक्तत्वं-तदुपादानकत्वंवा-साक्षात्तज्जन्यत्वंवा साक्षात्परंपरासाधारणतज्जन्यत्ववा - स्वरूपसंबंधविशेषोवा-नाद्य । अनादिदृश्यानां कालरूपाविद्याचित्संबंधादीनांचोपादानाप्रसिद्धे: । अत एव न द्वितीय: ॥ आत्मापरोक्षानंतरमाविद्यकपदार्थविलयेन संस्कारोपादानकपदार्थानामभ्युपगमात् । नापि तृतीय: ॥ पूर्वोक्तदोषानिस्तारात् । सर्पभ्रमोत्थभयानीनां परंपरया रज्ज्वज्ञानजन्यानां रज्जुसाक्षात्कारानंतरमपि सत्वात् । नापि चतुर्थः ॥ तृतीयपक्षोक्तदोषानिस्तारात् । भयादीनामपि रज्ज्वज्ञानान्ममेदं सर्वमनिष्टमभूदिति प्रतीतिसाक्षिकस्वरूपसबधरूपप्रयुक्तत्वानपायात् । अविद्यासंस्कारोपादनकपदार्थेषु अविद्याप्रयुक्तत्वेमानाभावेन ज्ञानेन तदुच्छेदासिध्यापत्तेश्च । यत्वद्वैतचंद्रिकायां - अनादिदृश्यानामविद्याप्रयुक्तत्वमविद्यानाशाधीननाशप्रतियोगित्व । तच्चोक्तभयादीनां नास्तीति नोक्तदोष इति । तत्तुच्छं ॥ शुद्धाद्वैतपक्षस्यैवेदानीमादृततया तत्राविद्यानाशादनादि दृश्यनाशोपगमे नाशस्य नाशानभ्युपगमेचाद्वैतहानि. । आत्मनस्तद्रूपत्वकल्पनेपि तत्र कल्पितनाशानुच्छेदे स एव दोष । नाशस्य नाशांतरकल्पने अप्रामाणिकनाशधाराकल्पनयाऽनवस्या । आद्यक्षणावच्छिन्नतत्वज्ञानस्याज्ञाननाशत्वं द्वितीयपक्षणावच्छिन्नस्य तस्यैव साद्यनादिसाधारणसर्वदृश्योच्छेदत्वेन जन्यत्वमित्यगीकारस्य तत्वज्ञानस्याज्ञानानाशकत्वप्रसंगेन हेयत्वमिति अनादिदृश्यनाशेषु अविद्यानाशस्य कारणत्वप्रक्रियाया: स्वयमेव त्यक्तत्वात् । क्षेमसाधारणाविद्याप्रयुक्तत्वंतूक्तभयकपादिसाधारणत्वाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वप्रयोजकं । रज्जुतत्वज्ञानोत्तरमपि भयाद्यनुवृत्ते । भयकंपादिविशिष्टवेषेणैव सर्पस्यारोपान्नाज्ञानसंस्कारकार्यत्व वा । किंतु सत्यस्यापि क्लृप्तस्वकारणायत्तोहितन्नाश । नाप्यविद्यावृत्तिविषयत्वं प्रयुक्तत्वं । प्रपंचमिथ्यात्वसिद्धे: प्रागविद्यावृत्तेरेवा सिद्धे ॥ जीवस्याहमिति धीविषयत्वांगीकारेणाविद्यावृत्तिविषयत्वाभावात् । तथात्वे

प्रातीतिकत्वप्रसंगाच्च । भामतीमते अविद्याश्रयस्य जीवस्याविद्यावृत्तिविषयत्वे जीव सिद्धेरज्ञानसिध्याधीनत्वप्राप्त्या अन्योन्याश्रयाच्च । अविद्यावृत्तिविषयस्याविद्याश्रयत्वायोगाच्च ॥

नाप्यविद्याममकालिकत्वं - तत्प्रयुक्तत्वं । ब्रह्मण्यपि तत्प्रसंगात् । नाप्यविद्योपाधिकत्वं तत् ॥ अविद्याया दर्पणादिवदुपाधित्वे तत्र प्रतिमुखस्येव जीवस्यापि कल्पिततयाऽनादित्वभंगः । कल्पनाप्रवाहस्यानादित्वविवक्षायामपि जगत्प्रवाहस्याप्यनादित्वेन सघनादिविभागानुपपत्तिः । नाप्यविद्यादोषाधीनप्रतीतिकत्वं । शून्यवाद्यारोपित क्षणिकत्वादिभ्रमविषयत्वेन ब्रह्मणोपि तत्प्रसंगात् । अधिकमाकरेष्व्यक्त ॥ ग्रंथगौरवभयादुपरम्यते ॥

यत्तु ये हि प्रकारकाराइत्यारभ्य बिंबस्येव प्रतिबिंबस्यापि जीवस्यमायाप्रयुक्तत्वमंगीकर्तव्यमित्यंतं । तदपि तुच्छं ॥ ब्रह्मण्यवस्थिता माया साऽविद्या जीवसंस्थिते"त्यादि वाक्यसुधाद्यनुरोधेन"मायाचाविद्याच स्वयमेव भवति जीवेशावाभासीकरोती"त्यादि श्रुत्याचाद्वैत्येकदेशिमतप्राप्तं मायाविद्याभेदमंगीकृत्य मायाप्रतिबिंबईश्वरः अविद्याप्रतिबिंबो जीव. चिन्मात्रं तु बिंबस्थामीयमिति मतमनुसृत्य प्रकरस्य प्रवृत्तत्वात् । एकस्यैवाज्ञानस्य विक्षेपशक्तिप्राधान्येनमायेतिआवरकशक्तिप्राधान्योनाविद्येति नाममात्रे भेद इति भामतीविवरणाद्यनुसारेण तयोरैक्यपक्षे मायाबिंबईश्वरः । तत्प्रतिबिंबो जीवः ॥ तत्रोपाधेः प्रतिबिंबपक्षपातित्वेनाविद्याधीनसंसारभागितया अविद्याप्रयुक्तत्वं जीवस्य । मायासंबंधेन परिच्छिन्नत्व तत्वज्ञाननाश्यत्वादिमायाधीनदोषभागित्वेन बिंबभूतेश्वरस्य मायाप्रयुक्तत्वमिति यद्यप्युभयत्र प्रयुक्तत्वं तुल्यं । तथापि वशीकृतमायत्वेनेश्वरस्य स्वाधीनमायाप्रयुक्तत्वं मायामयसार्वज्ञसर्वेश्वरत्वादिरूपमेव विवक्षितमतो प्रतिबिंबे तद्भावो युक्त एव । अस्तु वा - मायाप्रयुक्तत्वं - जीवस्य - तावतापि - भक्षिते पीति न्यायेन न दीपिकाकारस्य

समीहितसिद्धिः । प्रकाशप्रमरएवाविद्यापदेनाज्ञानसामान्यविवक्षायामपि तदीय शुद्धशब्दार्थस्य बहुधा दूषितत्वात् । जीवस्य सोपाधिप्रतिबिंबताया अद्वैतचंद्रिकाद्युक्त युक्त्याभासादिनिरासेनाक्रेसोपपत्तिकं निरस्तत्वेनोक्तप्रक्रियाया अप्रामाणिकत्वादुक्तकल्पना निर्मूलैव ॥

यत्तु ॥ वस्तुतस्तु ॥ प्रतिबिंबंप्रत्यविद्याया उपाधितया निमित्तत्वमेव वर्तत इति निमित्ततयोपकारकत्वाभाववचनमविद्याया अनुपपन्नमित्यादि नानुपपन्नमित्यतं । तन्मंददंभनं ॥ अविद्याया निमित्ततयोपकारकत्वाभाववचनस्य जीवस्यानादित्वेनाजन्यतया तं प्रत्यविद्यायाः प्रतिमुखादिकं प्रति दर्पणादेरिव निमित्तकारणत्वाभावपरत्वेन तदर्थाज्ञानमूलत्वात् ॥

किंच प्रतिबिंबप्रत्यविद्याया उपाधित्वेन निमित्तत्वमित्युक्तिरेवायुक्ता । त्वन्मते प्रतिबिंबस्य उपाधे तत्संबंधस्य चानादित्वेन प्रतिबिंबस्योत्पत्तौ निमित्तत्वासंभवात् । तस्य स्वप्रकाशत्वेन ज्ञप्तौ निमित्तत्वायोगात् । ज्ञप्तिहेतोस्तद्विषयं प्रति निमित्तत्वाव्यवहाराच्च । विशिष्टस्य केवले कल्पितत्वेन तत्स्थितौ वा निमित्तत्वासंभवात् । त्वन्मते बिंबप्रतिबिंबयोरेकत्वेन विच्छेदमात्रस्याविद्यकतया प्रतिबिंबंप्रत्यविद्याया निमित्तकारणत्वोक्तेरनुचितत्वात् ॥

अत एव स्वरूपातिरिक्तोपाधिराहित्यरूपं निरुपाधिप्रतिबिंबत्वं समर्थितं सिद्धांते । अविद्योपाधौ च प्रसिद्धदर्पणाद्युपाधिवैलक्षण्ये मानाभावात् । जीवाश्रिताविद्याया जीवं प्रत्युपाधित्वासंभवाच्च । त्वयैव जीवस्यापि विशिष्टवेषेण कल्पितत्वोक्तया तत्राविद्याया उपादानताया एव युक्तत्वात् । अन्यथा सर्वत्राप्येवं भावेन निरुपादानत्वापाताच्च । अधिकमग्रे वक्ष्यते ॥

यत्तु वस्तुतस्त्वित्यारभ्य बिंबप्रतिबिंबयोरेकोपाधित्वं नियतमित्यंतं ।

तदस्तु ॥ जीवे विवक्षितस्याविद्याधीनससारसंबंधरूपबंधस्याविद्याप्रयुक्तत्वशब्देन विवक्षितस्येश्वरे अभावेन एकोपाधित्वमात्रस्यैकाविद्याप्रयुक्तत्वाभावाविरोधित्वात् । किंच भामतीसिद्धांतस्त्वित्थमद्वैतचंद्रिकादिषु प्रकाशितः । तथाहि । भामतीकारस्त्वविद्यां जीवाश्रितां मन्यते । नन्वविद्याप्रतिबिंबितचैतन्यंवा - अविद्यावच्छिन्नचैतन्यंवा - अविद्याकल्पितभेदं जीव इत्युच्यते । ततश्च तस्याविद्याधीनसिद्धिकत्वादन्योन्याश्रयादीति चेन्न । उत्पत्तौ - स्थितौ - ज्ञप्तौवा - अन्योन्याश्रयो वाच्यः । त्रयमपि न संभवति ॥ अविद्यायाः तदाश्रयीभूतजीवस्य - तन्निष्टभेदस्य-चानादित्वेन कस्याप्युत्पत्त्यभावात् । नच भेदादीनामाविद्यकत्वानुपपत्तिः । अविद्यनाशाधीननाशकत्वेनाविद्याप्रयोज्यतया तदुपपत्तेः । नापि स्थितौ ॥ अविद्याया जीवाश्रितत्वेपि जीवस्य विशिष्टरूपस्य चिदुपादानकस्य चिन्मात्राश्रितत्वांगीकारात । नचैव जीवाविद्ययोरन्योन्याधीनत्वमतहानिः । अविद्यानाशस्य जीवनाशव्यापकत्वेन जीवस्य तदधीनत्वव्यवहारात् । अविद्यायाः स्वोपहिते जीवे सत्वाद्वा तद्व्यवहारात् । यद्वा अविद्याया जीवोपाधित्वाज्जीवस्य तदधीनत्वव्यवहारः । अविद्यायाः स्वोपहितजीवाश्रितत्वादविद्याया जीवाधीनत्वव्यवहार । स्वसत्तायां स्वस्यावच्छेदकत्वरूपोपाधित्वमात्रमंगीक्रियते - नतु विशेषणत्वमाश्रयत्वरूपमिति न कोपि दोषः । यथोक्तं ॥ "स्वेनैव कल्पिते देशे व्योम्नि यद्वद्घटादिकं । तथा जीवाश्रिताविद्यां मन्यंतेऽज्ञानकोविदाः"इति । नापि ज्ञप्तौ ॥ अज्ञानस्य साक्षिरूपचिद्भास्यत्वेपि चिद्रूपस्य जीवस्य स्वप्रकाशत्वेनाविद्याधीनज्ञप्तिकत्वाभावात् । नचेश्वरजीवयोरीश्वरजीवकल्पितत्वे आत्माश्रयः । जीवेश्वरकल्पितत्वे त्वन्योन्याश्रय । न च शुद्धचित्कल्पिका ॥ तस्या अज्ञानाभावादिति वाच्य । यतो जीवेश्वरकल्पितत्वं नाम जीवेश्वरविषय-

उभयोरप्यनादित्वेन तौ प्रति जनकत्वानंगीकारात् । आद्यं तु युज्यत एव । अविद्यावृत्तेरेव कल्पनापदार्थतया तां प्रत्यविद्याया उपादानविषया दोषतया च हेतुत्वात् । तत्र जीवस्य द्रष्टृत्वमविद्याश्रयत्वादिना - ईशे-स्वरूपचैतन्येन - नत्वविद्यावृत्त्या । तस्याविद्यनाश्रयत्वात् । स्वरूपंचा विद्याविषयत्वेनैव द्रष्टृत्वं । अविद्याश्रयजीवादिकं प्रति विषयतासंबंधेना-विद्यायाः जगत्प्रतिदोषविषया निमित्तत्वमेव । नोपादानत्वं ॥ अतोऽ विद्याविषयीभूतचिन्मात्ररूपब्रह्मणः प्रपंचाधारत्वोपपत्तिः । यद्वा अविद्या जीवावेव प्रपंचप्रतिपरिणामविवर्तोपादानभूतौ - जीव एव प्रपंचाधार । ब्रह्म तु वस्तुतो जीवस्वरूपत्वाज्जगदाधारतया निगद्यते । ब्रह्मणो जगत्का रणत्वप्रतिपादकवाक्यानां जगत्कारणीभूताविद्यापरत्वादेव यतोवेत्यादेर्ब्रह्मलक्ष-णपरत्वं । अत एव अविद्यैव शुद्धचिदाश्रितदजगदुपादान । नतु ब्रह्म जीवोवेति ।

अत्रोच्यते ॥ तथाहि ॥ यद्यप्यत्र वाचस्पतिपक्षे अविद्या-वच्छिन्नचैतन्यं जीव । नादृशजीवत्वमविद्याश्रयतावच्छेदक । स्वस्य स्वावच्छेदकत्वेप्यात्माश्रयादेरुत्पत्त्याद्यविरोधित्वेनादोषादित्याद्यपक्षे मूलाग्रादि-वत्तस्यावच्छेदकत्वे मानाभावमाशंक्य तस्या उपाधित्वमेव व्यवस्थापितं । "ज्ञाज्ञाविति"श्रुतिरेवाज्ञानस्य जीवाश्रितत्वे मानमितिचाभिहितं । कल्पतरुवाक्यानुसारेणानाद्यनिर्वाच्याविद्यातिरिक्तमायास्वरूपानंगीकारेण मा-याविद्ययोरैक्यं चाभ्युपगतं । तथापि न्यायामृताद्युक्तान्योन्याश्रयादि-दोषा दुर्निवारा एव । न केनाप्युद्धर्तुं शक्या । तथाहि ॥ अविद्यासिद्धौ तदवच्छिन्नतयावा - तत्प्रतिबिंबिततया वा कल्पितभेदस्य जीवस्य सिद्धिः । तत्सिद्धौ च तदाश्रयतया अविद्यासिद्धिरित्यन्योन्या-श्रयः । न च बीजांकुरन्यायेनासौ न दोषः । तत्र व्यक्तिभेदेना-

न च निरंशेपि महाकाशे घटस्तटस्थ एव तदुपलक्ष्यैकदेशं संपाद्य तेन सम्बध्यते - तद्वदविद्यापि तटस्थैव चिन्मात्रमुपलक्ष्यैकदेशमापाद्य तत्रैव तिष्ठतीति नेतरेतराश्रय इति वाच्यं । निराश्रयाविद्यायोगेन जीवसिद्धावविद्यासिद्धि - तत्सिद्धौ च तदुपलक्षितजीवसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् । घटाकाशसिद्धिं विनापि घटसिद्धिवत् जीवसिद्धिं विना अविद्यासिद्धेरयोगात् । त्वन्मते गगनस्याप्यनित्यद्रव्यत्वेन स्वतएवांशसंभवात् । अस्मन्मतेपि गगने स्वाभाविकांशानामन्यत्र समर्थितत्वात् । घटादिसंबंधं विना आकाशसिद्धिवदज्ञानसंबंधं विना जीवसिद्धेरभावात् । नच जीवाविद्ययोरनादित्वेनोत्पत्त्याद्यप्रतिबंधादयं न दोष. । यत "अविद्याजीवयोर्यत्र व्यपेक्षातन्निरोधक । अन्योन्यसंश्रयो नोचेदन्योन्याधीनता इति." । अज्ञानजीवयोर्हि कुत्रापि विषये अन्योन्यापेक्षा नचेदन्योन्याधीनता व्याहति । नहि सर्वथा तदनपेक्ष तदधीन । अथानादित्वेपिद्रव्यत्वगुणवत्वादिजातिव्यंजकयोरिव प्रयुक्तत्वरूपप्रयुक्तयादावपेक्षा । तर्ह्यन्योन्याश्रयस्तस्यैव प्रतिबंधक । द्रव्यत्वादौ व्यंग्यमेव व्यंजकप्रयुक्त नतु व्यंजक व्यंग्यप्रयुक्त । तार्किकमते गुणवत्वस्योपाधित्वेन द्रव्यत्वस्य तदव्यंजकत्वांगीकारात् । तथा च तत्रान्योन्यप्रयुक्तत्वाभाववत्प्रकृते जीवत्वमेवाज्ञानप्रयुक्त नाज्ञान जीवत्वप्रयुक्तमिति नान्योन्याश्रय इति न वक्तुं शक्य । अविद्या आदौ निरंशं चैतन्यं संबध्य विभाग संपाद्य जीवत्वमापादयतीत्यंगीकारेण जीवब्रह्मविभागस्याविद्यकत्वात् । अविद्याया जीवाश्रितत्वात् । जीवत्वाज्ञाने अन्योन्यप्रयुक्ते इति प्रयुक्तेरेव प्रतिबंध । एवं चोत्पत्त्यादिप्रतिबंधाभावेप्यन्योन्याश्रयोदोषएव ॥

तदुक्त । "यद्युत्पत्तिज्ञप्तिमात्रप्रतिबंधेन दोषता । तर्हि स्याच्चैत्रमैत्रादेरन्योन्यारोहणादिकर्मि"ति । अत्रयुगपदेवेति शेषः ॥ नच प्रमेयत्वाभिधेयत्वादौ अन्योन्यवृत्तित्ववदिहाप्यन्योन्यापेक्षाप्रमिता ।

अन्यथा अन्योन्याश्रयादिः क्वापि दोषो न स्यात् । अन्योन्याश्रयपरिहाराय जीवत्वप्रयोजकमज्ञानांतरं चेत् अज्ञानसिद्धौ जीवसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तदाश्रिताज्ञानसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तत्कल्पिताज्ञानांतरसिद्धिरिति चक्रकं ॥ अज्ञानांतरकल्पनेत्वनवस्था । नचेयं परंपरानाऽनन्यथासिद्धवस्तुविषया । अहमज्ञइत्यादिप्रतीतेर्जीवब्रह्मणोः स्वाभाविकभेदेनैवोपपत्तेः । किंच जीवेश्वरयो र्जीवेश्वराभ्यां कल्पितत्वे आत्माश्रयात् । तत्कल्पकस्य शुद्धस्याज्ञानमावश्यकं । कल्पनाया अज्ञानकार्यत्वात् । तस्मा च जीवाश्रिताज्ञानवादोऽनुपपन्नएव ॥

यदपि ॥ कल्पनांप्रतिहेतुत्वं कल्पकत्वं । तच्चाविद्यायामक्षतमिति । तदप्यसारं ॥ शुक्तिरूप्यादावपि साक्षिण एवाध्यासद्रष्टृत्वेन कर्तृत्वरूपं कल्पकत्वमित्यद्वैतचंद्रिकादावुक्तत्वात् - कल्पनां प्रत्याश्रयत्वमेव कल्पकत्वं तच्चाध्यासद्रष्टृत्वरूपमित्यद्वैतसिध्यादावप्युक्तत्वाच्चात्माश्रयादेरपरिहारात् ॥

किंच अज्ञानस्य जीवाश्रितत्वपक्षोनांगीकर्तुं शक्यः । तथाहि ॥ शुद्धचिदाश्रितत्वपक्षे शुद्धचिद्रूपे पूर्णानंदे अविद्याप्रतियोगिकतादात्म्यरूपस्याविद्यासंबंधस्य कथंचिदुक्तुंशक्यत्वात् अस्ति भातीत्यादि व्यवहारायोग्यत्वरूपमावरणकृत्यं संभवति । अज्ञानोपहित एवाज्ञानमिति मते शुद्धे आज्ञानसंबंधस्यैवाभावात्कथमुक्तरूपमावरणकृत्यं । अज्ञानोपहितस्य शुद्धाभिन्नत्वात् शुद्धे उपहितधर्मसंबंध इति चेत्तर्हि शुद्धएवाज्ञानसंबंधोऽगीकृतः स्यात् । ततश्च शुद्धे नाज्ञानमिति मतहानि । मिथ्याभूतोपहितस्याज्ञानविषयत्वापातश्च । तथाचाज्ञानप्रयुक्तस्याज्ञानविषयत्वं अन्योन्याश्रयः । अज्ञानोपहितस्याप्यज्ञानप्रयुक्तत्वात् । शुद्धचिति अविद्यानिरूपिताकाराख्यविषयत्वमभ्युपगम्यत इति चेत् - किं तावता तन्मात्रेणावरणकृत्यस्यानुपपादनात् । अज्ञाननिरूपिताकाराख्यविषयत्वाभावोपहि-

तच्चित्तादात्म्यमेवास्तित्वमित्यंगीकारेपि अनिर्वाह एव । चिति स्वतादात्म्याभावस्योपपादितत्वेनोक्तसत्ताभानस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । तादृशविषत्वाभावस्यैव सत्ताभानादिरूपत्वे शशविषाणमस्ति भातीत्यादि व्यवहारप्रसंगः । नचैतन्मते अविद्याविषयत्वोपहितएवावरणकृत्यमस्त्विति वाच्यं । तथात्वे चरमवृत्तेरज्ञानसमानविषयकत्वाभावेन तदनिवर्तकत्वप्रसंगात् । अन्यथा जडस्यैवाज्ञानाश्रयत्वं स्यात् । नचाज्ञानसिध्यनंतरं जडस्योत्पत्तिः तदनंतरंतत्सत्वमित्यन्योन्याश्रयः जडस्यास्वप्रकाशत्वेनावरणकृत्याभावः - तस्य विषयत्वानुपपत्तिश्चेति वाच्यं । उत्पत्यनंतरमेव शुक्त्यादेरज्ञानावच्छेदकत्ववदुत्पत्यनंतरमेव जडस्याविद्याविषयत्वं - पूर्वं तु जातितुल्यासानिराश्रयैवावतिष्टते । नैयायिकमते गोत्वादिजातिस्विवेत्यंगीकारे बाधकाभावात् । अथवा अनादिजीवेश्वरविभागादेरेव तदाश्रयत्वमस्तु । उक्ताज्ञानसंबंधस्यैव जडे आवरणकृत्यतया भवन्मतपर्यवसानेन तादृशावरणकृत्यं तु सादिजडे उत्पत्यनंतरं - अनादि जडेषु वा संभवति । आकाराख्यविषयतापि तत्रैव स्वीक्रियतां । चिन्मात्रविषयकचरमवृत्तेरसमानविषयिण्या अप्यज्ञाननिवर्तकत्वं श्रुतिप्रामाण्यात् शक्तिपुरस्कारेणैवास्तां । अहमज्ञ इत्यादिप्रतीतिस्त्वंत:करणविषयिण्येव भवत्वित्यादि कल्पनया जडस्याप्यज्ञानाश्रयत्वविषयत्वसंभवस्यशक्योपपादनत्वेनाज्ञानस्यजीवमात्राश्रितत्वे बीजाभावः । अप्रामाणिकत्वस्योभयत्रतुल्यत्वात् ॥

किंच "मायिनं तु महेश्वरं - मायया सन्निरुद्धः - अनादिमायया-सुप्त"इत्यादि श्रुत्या जीवेशयोर्मायाकार्यतत्तद्धर्मसिद्धये उभयत्रापिमायासंबंधस्य वक्तव्यतया च जीवमात्राश्रितत्वकल्पनमयुक्तमेव ॥

किंच चिति जीवत्वप्रयोजकाज्ञानसंबंधः किं स्वाभाविकः - उताविद्याधीनः । नाद्यः ॥ तस्य चित्स्वभावत्वापत्या तन्निवृत्तौ चिन्निवृत्त्यापत्तेः । अनिवृत्तौमोक्षाभावप्रसंगाच्च । न द्वितीयः ॥ अन्योन्या-

श्रयाद्यापातात् । अविद्याचित्संबंधादीनामनादित्वेनान्योन्याश्रयपरिहाराकांक्षायामनादित्व सतोऽविद्याभेदादेर्ज्ञानेन साक्षात्परंपरया वा नाशेपि पारमार्थिकत्वमक्षुण्णमित्यद्वैतश्रुतिव्याकोप एव । नहि नाशप्रतियोगित्वादेव मिथ्यात्वं - तेनानित्यत्वव्यवहारेपि पराभिलपितमिथ्यात्वव्यवहारासंभवात् । चित्यारोपितत्वान्नसत्या इति चेन्न । साक्षिरूपज्ञानस्याविद्यां विना सिद्धेरभावात् । शुद्धचित एवाविद्यादिग्राहकत्वे तस्या सत्यत्वेन दोषाद्यजन्यतया प्रमात्वस्याकामेनाप्यंगीकर्तव्यतयातद्विषयाणां मिथ्यात्वोक्तेर्वाङ्मात्रत्वात् । अन्यथा चरमवृत्तिविषयस्यात्मनोपि मिथ्यात्वापातात् ॥

किंच अज्ञानस्याश्रयसापेक्षत्वात् तदाश्रयस्तावद्दुर्निरूप इति वक्तु सामान्याकारेणाश्रयज्ञानसत्वेनविशेषधर्मपुरस्कारेण तज्ज्ञानस्य जिज्ञासिततया जीवाश्रितत्ववादिना अज्ञानोपहितं चैतन्ये अज्ञानं वर्तत इत्युक्तिमात्रेण तज्जिज्ञासाया अनिवृत्या तथोक्तिरनुचितैव । अज्ञानस्योपाधित्वकथनेन तदुपहितस्याश्रयविशेषस्य लाभ इति चेन्न । किंचिन्निष्ठस्यैवोपाधितया तस्यैव किंवृत्तित्वमिति विशेष जिज्ञासाया तद्वत्येव तद्वर्तत इत्यस्यानुत्तरत्वात् । चित्स्येवस्वावच्छेदेनाज्ञान वर्तत इति चेन्न । स्व प्रति स्वस्यावच्छेदकत्वे सर्वस्यापि तथात्वापातेनानवच्छिन्नवृत्तिकवस्तुन एवासिध्योक्ता व्यावर्तकावच्छेदकताया एवाप्रामाणिकत्वात् । घटादेस्तु आकाशांशे स्वाभाविक एव संबद्धत्वं । नतु स्वकृतभेदवदंशे स्वावच्छेदेन । कृत्स्नैकदेशसंबंधविकल्पपूर्वकदूषणगणग्रासेन तस्य भेदकत्वस्यैवायोगेनानुदाहरणीयत्वात् ॥

एतेनाविद्याया जीवनिष्ठत्वादीशस्य द्रष्टत्वं - स्वरूपज्ञानेनैव चैतन्यस्य सर्वज्ञत्वमित्यादिकं परास्तं । जीवाश्रिताज्ञानस्य शुद्धचैतन्ये सर्वविषयकत्वासंपादकत्वात् । अविद्याविषयत्वमात्रेण तथात्वस्य तु निरसिष्यमाणत्वात् । ईशे तादृशज्ञानेन सहाश्रयाश्रयिभावानिर्वाहकत्वाच्च । स्वरूपे-

क्यमात्रस्य तन्नियामकत्वे जीवेऽपि तत्प्रसंगस्यापरिहारात् । ईशे मायावृत्त्यभ्युपगमेन जीवादिद्रष्टृत्वांगीकारे अविद्यारूपमायाश्रयत्वमवर्जनीयमेव ॥

यदपि जीवब्रह्मणोर्वास्तवाभेदात् जीवनिष्ठं कारणत्वं ब्रह्मलक्षणत्वेनोच्यत इति । तदप्यशुद्धं ॥ जिज्ञास्यस्यजगत्कारणत्वेन जीवादिव्यावृत्तिसाधनस्य विरुद्धत्वात् । नियतासंबंधेनाविद्याया निमित्तमात्रत्वे त्वन्मते ब्रह्मणोऽपरिणामित्वेन परिणामिकारणांतराभावान्निरुपादानोत्पत्त्यापातः । तथात्वे च सुषुप्तावहंकारलये कर्मादीनां समूलघातं घातितत्वेन कारणात्मनाप्यवस्थानाभावात्पुनः शरीरारंभाद्यनुपपत्तिः । जीवाविद्ये एव जगदुपादाने - ब्रह्मकारणत्वश्रुतिस्तु स्वरूपैक्यविवक्षयोपचरितार्था जगत्कारणाविद्याविषयत्वविषयेति लज्जापरित्यागेनवचनं तु प्रेक्षावतां हासास्पदमेव । जन्मादिसूत्रेण जगत्कारणत्वं श्रुतिसिद्धं लक्षणमभिधाय तस्याचेतने प्रधाने अतिव्याप्तिनिरासः ईक्षत्याद्यधिकरणैः क्रियते । न विलक्षणत्वाद्यधिकरणे ब्रह्मणः कारणत्वे युक्तिविरोधः परिह्रियते इत्यादिस्वीयभाष्यादौ स्फुटप्रतीयमानार्थत्यागस्योन्मादमूलत्वात् । अविक्रमाकरेव्यक्तं ॥

यदपि । एतेनाविद्याया उपादानतया निमित्ततया वा उपकारकत्वाभावेन जीवस्याविद्याप्रयुक्तत्वं दुर्वचमिति प्रसरोक्तमपास्तं । जीवाश्रिताविद्याया एव जीवेशकल्पकत्वेनेत्यादि तत एव द्रष्टव्यमित्यत । तदप्यसारं ॥ जीवाश्रिताविद्याया जीवेशकल्पकत्वादि प्रक्रियायादूषितत्वात् । क्षेमसाधारणप्रयुक्तत्वस्य रज्जुतत्वज्ञानोत्तरमनुवृत्तभयादावपि सत्वेन तन्मात्रस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाप्रयोजकत्वात् । अनादिभावस्य तदन्वयव्यतिरेकप्रयोज्यान्वयव्यतिरेकशालित्वरूपाविद्याप्रयुक्तत्वस्य तत्कार्यत्वापत्त्या अंगीकर्तुमशक्यत्वात् - समकालिकत्वादिरूपस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाप्रयोजकतया तादृशप्रयुक्तत्वस्यानुपयोगात् - । मिथ्याभूतस्य नित्यविलोडितत्वेन सत्यस्यैवनिवृत्तेर्दर्श-

नेन तेन मिथ्यात्वासिद्धेश्च । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानादेश्चाकरे अन्यथै-
वोपपादितत्वादिति । अधिकमग्रेवक्ष्यते ।

यदपि ॥ अविद्याप्रयुक्तत्वं ह्यत्र तत्समकालिकत्वं - अविद्याप्रयु-
क्तपदेन ज्ञानोच्छेद्यानां ग्रहणमित्यारभ्य न तन्नाशनाश्यत्वमित्यंतं । तद-
प्ययुक्तं ॥ समकालिकत्वमात्रस्य ब्रह्मसाधारणताया उक्तत्वात् ।
तादृशस्य तत्प्रयुक्तत्वस्य तन्नाशकनाश्यत्वाप्रयोजकत्वात् । ब्रह्मादिसाधा-
रणाविद्याप्रयुक्तपदेन ज्ञानोच्छेद्यविवक्षाया असंभवात् । लक्षणाकल्पना-
पत्तेश्च ॥ किंचिदुपकाराभावे तदधीनताया एव मृषात्वेनाविद्याधीनत्वाभा-
वात् साक्षाद्वा परंपरया वा न ज्ञाननिवर्त्यत्वमनादिभावस्येति वादिनं
प्रति ज्ञानोच्छेद्यपदेनानादिभावग्रहणायोगात् । एतत्कल्पे पृथगविद्यापद-
प्रयोजनाभावस्य स्वयमेवांगीकृतत्वात् । अद्वैतचंद्रिकादौ अनादिभावस्या-
ज्ञानाधीनत्वमाक्षिप्य तन्नाशाधीननाशकत्वेन तदधीनत्वस्य - दंडप्रागभाव-
नाशे - घटप्रागभावनाशेन- घटप्रागभावस्थिते. दंडप्रागभावस्थित्यधीत्वेन च
दंडप्रागभावनाशाधीन नाशप्रतियोगित्वरूपदंडप्रागभावाधीनत्वस्य घटप्राग-
भाव इवोपपादितत्वात् । स्वत एवाविद्याप्रयुक्तत्वे तत्कार्यत्वापाताच्च ।
ततश्चात्र दीपिकाकारीयकुकल्पनं प्रेक्षावद्भिरनादरणीयमेवेति सिद्धं ॥

यत्तु । एतेन अविद्यानाशनाश्यत्वमविद्याप्रयुक्तत्वमन्योन्याश्रया-
द्वांगीकर्तुमुचितमिति प्रकाशप्रसरोक्तिः परास्ता । नह्यनादिपदार्थो अवि-
नाशीत्यत्र प्रमाणमस्तीत्यादि । तदकांडतांडवायितं ॥ अस्माभिरनादि-
पदार्थाविनाशस्यानुक्तत्वात् । किंतु ॥ अनादिभावस्यापि निवृत्तिमंगी-
कृत्यैव तन्नाशाविद्यानाशनाश्यत्वमन्योन्याश्रयादिना न युक्तमिति न तादृशं
प्रयुक्तत्वमत्र विवक्षितुं युक्तमित्युक्तं । युक्तंचैतत् ॥ प्रयोजकनाश-
विषया अविद्यानाशस्य हेतुताया वक्तव्यतया अविद्यायाः प्रागेवप्रयोजक-
। अनादेः सत्यस्यैव निवृत्त्यभ्युपगमात् ॥

अनादेर्विनाशित्वमात्रेण प्रकाशप्रसरोक्तान्योन्याश्रयस्यापरिहारेणासंबद्धप्रलपत्वाच्चेति ॥

यत्तु । अथवा अविद्यावृत्तिविषयत्वं अविद्याप्रयुक्तत्वमित्यादि । तन्न ॥ त्वन्मते अविद्यावृत्तेरेव कल्पनापदार्थत्वेन जगन्मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक्भ्रमरूपाविद्यावृत्तेरसिद्धत्वात् । वाचस्पतिपक्षे जीवस्य स्वप्राकाशत्वेनाविद्यावृत्तिविषयत्वस्य दूषितत्वात् । शुक्तिरूप्यादिवदविद्यावृत्तिविषयत्वे ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वापातात् । जीवस्याविद्याश्रयत्वादेर्निराकृतत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ जीवस्याविद्याप्रयुक्तत्वाभाव किमद्वैतरीत्या उत स्वमतरीत्येयादि । तदप्यसारं ॥ त्वन्मतरीत्यैवानादिभावस्याविद्याप्रयुक्तत्वाभावस्योपपादितत्वात् । तत्र तस्य दुर्निवारत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ द्वितीयाभाव इत्यारभ्याद्वितीयपदेन द्वितीयतादात्म्यानापन्नमित्यर्थस्यैव विवक्षितत्वादकिंचित्करमित्युक्तं । तदपिमंदं ॥ द्वितीयदृश्यसामान्यतादात्म्यापन्नत्वेनाद्वैतचंद्रिकादि सिद्धे अध्यासभाष्यादिसिद्धे च शुद्धब्रह्मणि त्वत्कल्पिततत्तादात्म्यानापन्नत्वस्य विवक्षितुमशक्यताया असकृदावेदितत्वात् । तादात्म्यानापन्नत्वस्य तादात्म्यापन्नत्वाद्यभावरूपतया द्वितीयाभावादिस्थानाभिषिक्त तादात्म्यापन्नत्वाभावादावेवोक्तविकल्पतदूषणानामपरिहार्यत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ अस्तु वा द्वितीयाभावोपहितं चैतन्यं शुद्धपदार्थः द्वितीयाभावस्य सत्यत्वे ब्रह्मस्वरूपत्वेनाद्वैतहान्याभावात् । तस्य मिथ्यात्वे मिथ्याभूतस्य मिथ्यात्वेन बोधनेनातत्वावेदकत्वाभावादित्यादि ॥

तदप्यापातरमणीयं ॥ त्वन्मते मिथ्यात्वेनोपहितस्य शुद्धपदार्थत्वांगीकारायोगात् । कृत्वा चिंतया तस्य प्रवृत्तत्वेपि द्वितीयाभावस्य सत्यत्वपक्षे तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेनाद्वैतहान्यभावस्य दुरुपपादत्वात् । तथाहि ॥ अत्रोक्तमद्वैतचंद्रिकायां ॥ प्रपंचनिषेधस्या-

धिकरणीभूतब्रह्माभिन्नत्वात् - निषेधस्य तात्त्विकत्वेपि नाद्वैतहानिकरत्व । न च तात्त्विकाभावप्रतियोगिन प्रपञ्चस्य तात्त्विकतापत्ति । तात्त्विकाभाव प्रतियोगिनि शुक्तिरूप्ये व्यभिचारादिति । तन्न ॥ प्रपञ्चनिषेधस्य ब्रह्माभिन्नत्वं ब्रह्मनिष्ठत्वानुपपत्ते । तस्य निर्विशेषत्वात् ॥ अत्यन्ताभेदे आधाराधेयभावानुपपत्ते । कल्पितभेदस्याधाराधेयभावनिर्वाहकतायास्ता- दात्म्यनिरसनप्रस्तावे निरस्तत्वात् । न च निषेधत्वोपहितस्य ब्रह्मनिष्ठत्वो- पगमान्नानुपपत्तिरिति वाच्यं । निषेधत्वोपहितस्यैवात्र तात्त्विकत्वादि विकल्पस्य विवक्षितत्वात । अत एव तस्य व्यावहारिकत्वे तत्प्रतियो- गिनो व्यावहारिकत्वानुपपत्ति सगच्छते । अन्यथा घटाभावत्वेन ज्ञाय- मानपटाद्यभावस्य यत्र व्यावहारिकत्वं । तत्र घटस्यापि व्यावहारिक- त्वम तदसगतं. न च तदुपहितस्याभावस्य व्यावहारिकत्वे तस्यापि व्याव- हारिकत्व । शुक्तिरूप्योपहिताभावस्य व्यावहारिकत्वेपि शुक्तिरूप्यस्य तददर्शनात् । एवं च प्रपञ्चनिषेधत्वोपहितस्य निषेधस्य ब्रह्मस्वरूपाति- रिक्तस्य तात्त्विकत्वे अद्वैतहानि सुस्थैव । तरगिण्या तु “प्रपञ्चभ्रमा- र्थमधिष्ठानब्रह्मस्फुरणस्यावश्यकतया तत्र ब्रह्माभिन्नप्रपञ्चनिषेधस्यापि प्रकाशे प्रपंचभ्रमासभवः । न चेदत्वादिना अधिष्ठानप्रकाशेपि प्रपञ्चनिषेधत्वादि- ना न प्रकाश इति वाच्य । तव मते प्रपञ्चनिषेधत्वादेरपि ब्रह्ममात्रत्वा” दित्युक्त । कण्टकोद्धारे तु ॥ “त्वन्मते ब्रह्मस्फुरणस्य साक्षिरूपत्वे न साक्षिरूपप्रकाशस्य भ्रमाविरोधित्वान्नभ्रमानुपपत्तिरित्याशक्य साक्षिण समानविषयकाज्ञानभ्रमविरोधित्वाभवे ज्ञानत्वमेव न स्यात् । अज्ञानादि विरोधिन एव ज्ञानत्वात् । साक्षिगोचरसुखादावज्ञानभ्रमापत्तेश्चेति” समा- हित । तत्र यद्यपि प्रपञ्चनिषेधस्य निषेधत्वस्यचाधिष्ठानब्रह्माभिन्नतया तत्स्फुरणे प्रकाशेपि न निषेधत्वप्रकारकत्व तस्येति न प्रपंचभ्रमविरोधित्व । तन्निषेधविषयकज्ञानमात्रस्य तद्भ्रमविरोधित्वे रजतनिषेधात्मकशुक्त्यादेरि

त्वादिना ज्ञानाद्रजतभ्रमस्याप्यनुपपत्ते । नचाधिष्ठानब्रह्मज्ञानं हि सत्वादिप्रकारकत्वान्निषेधत्वादिप्रकारकमपि । सत्वनिषेधत्वयोर्ब्रह्ममात्र त्वात् । शुक्त्यादेरिदं त्वादिकं तु न रजतनिषेधत्वादिरूपं । तस्य ब्रह्मत्वनिर्धर्मकत्वाभावेन भिन्नानेकधर्मवत्वोपपत्तेरिति वाच्यं । तथापि निषेधत्वेन निषेधप्रकारकत्वाभावेन प्रपंचभ्रमविरोधित्वानुपपत्तेः न च ब्रह्मणि बाध्यत्वाभावरूपसत्वस्याभावत्वेन प्रकारत्वादुक्तदोषो दुर्वार इति वाच्यं । घटाभाववदित्यादि ज्ञानदशायामेव घटवदित्यादिभ्रमानुत्पत्या प्रतियोगितया तदुपहितनिषेधप्रकारकज्ञानस्यैव तद्भ्रमविरोधितया बाध्यत्वाभावरूप सत्वप्रकारक ज्ञानस्य घटाद्युपहितनिषेधप्रकारकत्वाभावेन घटादिभ्रमाविरोधित्वात् । न चैवं वेदांतजन्यनिर्विकल्पकचरमवृत्तेः प्रपंचोपहितनिषेधप्रकारकत्वाभावेन प्रपंचभ्रमनिवर्तकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं । श्रुत्यादिबलेन तस्यास्तथात्वकल्पनात् । तथापि स्यादेतदेव यदि वेदांतवाक्यान्निर्विकल्पकं ज्ञानमुत्पद्येत उत्पन्नं च तत्सर्वद्वैतनिवर्तकमित्यत्र निरवकाशंप्रमाणमप्युपलभ्येत । न चैवमिति वक्ष्यते ॥ लोके तु निषेधस्फुरणमात्रस्य भ्रमनिवर्तकत्वमसिद्ध मेव । सोयमित्यादिवाक्यान्निर्विकल्पकबोधस्य ततो भेदभ्रमनिवृत्तेश्चाखंडार्थत्वभंगे निरस्तत्वादित्ति तरंगिण्यभिप्रयो द्रष्टव्यः । किं च भ्रमकालाप्रतीतस्य सापेक्षस्य च निषेधस्य भ्रमकालप्रतीत निरपेक्ष निर्विशेषब्रह्मस्वरूपत्वासंभवश्च । नचाभावस्य सापेक्षत्वंमायिकं । ब्रह्मणोनिरपेक्षत्वं तात्विकमतो न विरोध इति वाच्यं । मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् मायिकत्वादि कल्पनासंभवादिति ॥

यत्तु ॥ मिथ्यात्वेपि मिथ्याभूतस्य मिथ्यात्वबोधनेनातत्वावेदकत्वाभाव इति । तदद्वैतचंद्रिकादिनिरासक तत्ववाद्याकरग्रंथांध्यनिमित्तमेव । तथाहि ॥ भावाभावयोर्युगपदेकाधिकरणकत्वबोधकवाक्यवत् तदुभयोरभावस्य तदतात्विकत्वस्य च बोधकवाक्यस्याप्रामाण्यं तावद्दुर्वारमेव ॥

अत्रोक्तमद्वैतचंद्रिकायां ॥ ब्रह्मभिन्न प्रपंचनिषेधादिकमतात्विक मतात्विकत्वेन बोधयंत्याः श्रुतेरप्रामाण्यासंभव इति ॥

तदयुक्तं ॥ भेदवाक्यानामनुवादकत्वादतत्वविषयकत्वं - अद्वैत-वाक्यानां तु तन्निषेधकत्वात्तत्वविषयकत्वमिति यस्तवसिद्धांतः तद्विरोध एवा नेनोच्यते । न तु याथार्थ्यरूपप्रामाण्याभावः । येन प्रपंचनिषेधस्यापि नानाशब्दार्थभूतब्रह्मभिन्नत्वेन निषेधप्रतियोगित्वरूपातात्विकत्वबोधकत्वेन श्रुते रुक्तप्रामाण्यसमर्थनं संगच्छेत । एतेन यजेतेत्यादिश्रुतेरिवोक्तश्रुतेरपि व्यावहारिकं प्रामाण्यमक्षतमेव । तात्विकं तु नास्त्येवेत्युभयत्र चंद्रिका द्वये तद्भाववर्णनमपास्तं । उक्तविभागभंगप्रसंगस्य दुर्निवारत्वात् । त: गिण्या तु ॥ प्रतियोगितदभावयोरतात्विकत्वबोधनं विरुद्धमित्युक्तं तत्र भावाभावज्ञानयोः प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् - "ने नास्ने"ति श्रुत्या ब्रह्मणि प्रपंचाभावज्ञाने तत्र तदभावज्ञानासंभवादुक्तनिषेधप्र तियोगित्वरूपमतात्विकत्वं प्रपंचतदभावयोर्बोधयितुमशक्यमिति तदर्थ न च ब्रह्मणि घटो नास्ति घटाभावो नास्तीति ज्ञानानुदयेपि ब्रह्मणि ब्रह्मभि नास्तीति ज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात - ब्रह्मभिन्नत्वेन प्रपंचतदभावयोर्द्वयोर निषेधसिद्धिरितिवाच्य । प्राचीनमते भावाभावज्ञानयो· समानविषयकत्वे प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावोपगमेन ब्रह्मण्यभावत्वेनाभावभाने ब्रह्मभिन्नत्वेना तदभिन्नभावभानायोगात् । समानप्रकारकत्वेनैव प्रतिबध्यप्रतिबधकभ इति नव्यमतेपि घटो द्रव्यमिति ज्ञानकाले भूतले घटोस्ति द्रव्यं नास्तीति ज्ञ तावन्नानुभूयते । तन्निर्वाहश्च - घटो द्रव्यमिति ज्ञानविशिष्टस्य घटोस्ती ज्ञानस्य तुल्यकालतया द्रव्य नास्तीति ज्ञानप्रतिबंधकत्वोपगमेन वा- तादृश ज्ञाने नियमेन पूर्वोपस्थितद्रव्यत्वभानोपगमेन वा - कर्तव्यः । तथा ब्रह्मभिन्नाभावो ब्रह्मभिन्न इति ज्ञानकाले न ब्रह्मणि ब्रह्मभिन्नाभावज्ञान भवः । तस्योक्तरीत्या स्वविरोधित्वात् । यदि च घटो द्रव्यमिति ज्ञ

कालेपि भूतले घटोस्ति द्रव्यं नास्तीति ज्ञानमुत्पद्यत एव । परं तु पश्चात्त्राप्रामाण्यंगृह्यत इति ब्रूषे तर्हि प्रकृतेप्युक्तार्थे पश्चादेवाप्रामाण्य गृह्यतामित्यद्वैतश्रुतेरतत्वावेदकत्वमवर्जनीयमेवेति । कंटकोद्धारे तु ॥ श्रुत्या निषेधमात्रस्य बोधनेनातात्विकत्वांशे तस्या औदासीन्यादित्युक्त । तत्र निषेधस्य निषेधत्वेनातात्विकत्वं श्रुत्या न बोध्यत इति तदर्थ. । ब्रह्मभिन्नत्वेनातात्विकत्वबोधस्तूक्तरीत्या निरसनीय ।

एतेन यल्लघ्व्यां - कथमुक्तश्रुत्या मिथ्यात्वेन प्रपंचतदभावयोर्बोध' । ब्रह्मणि प्रपंचाभावबोधनेपि अभावे प्रपचसामानाधिकरण्यस्य तत्र प्रपंचान्यून सत्ताकत्वस्य चाबोधनादित्याशंक्योक्तं । इहेत्यस्य प्रपंचविशिष्टब्रह्मणीत्यर्थकत्वात् - किंचेत्यस्य च "अतोन्यदार्तमिति" श्रुत्यादिमानेन विनाशितया प्रमित दृश्यमात्रमित्यर्थकत्वात् - विनाशिदृश्यविशिष्टे ब्रह्मणि विनाशिदृश्यं नास्तीति बोधस्योक्तश्रुत्या संभवात् । विनाशिदृश्याभावस्य चोक्तश्रुतिप्रमितत्वेनाप्रातिभासिकत्वानुमितिसंभवात् - विनाशिदृश्यत्वावच्छेदेनाप्रातिभासिकत्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वरूप मिथ्यात्वनिश्चयस्यानुमितिद्वारोक्त श्रुतितात्पर्य विषयत्वसंभवात् । न च विनाशिदृश्यविशिष्टे विनाशिदृश्यं नास्तीति बोधस्याहार्यत्वात् न शाब्दत्वमिति वाच्यं । नानेति पदस्यनाञ् प्रत्ययांत नञ् पदसिद्धस्य भेदार्थकत्वात । ब्रह्मपरपदयोगेन ब्रह्म भेदबोधकत्वात् । उक्तानुपपत्या विनाशिदृश्यत्वस्य तादृशबोधे अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भानासंभवेपि प्रतियोग्यंशे विशेषणतामात्रस्वीकारेण विनाशिदृश्यानामात्मभिन्नत्वमात्ररूपेणाभावबोधस्याहार्यत्वासंभवात् ॥

किंच "अत्यंतबाधितेप्यर्थे ज्ञानं शब्द' करोति ही"ति खंडनोक्तेः शाब्दबोधस्याहार्यत्वं स्वीक्रियत इति । तन्न ॥ इहेत्यस्य प्रपंचविशिष्टार्थकत्वे मानाभावात् । "विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृत"मित्यादिना मोक्षजनकज्ञानविषयतया प्रकृतस्य शुद्धब्रह्मण एव तदर्थताया वक्तव्यत्वात् ।

प्रपंचस्य निरुक्तमिथ्यात्वबोधादेव तत्कल्पनेत्वन्योन्याश्रयात् । एतच्छ्रुते· प्रपंचाभावे अप्रातिभासिकत्वानुमितिद्वारेव ब्रह्मणः श्रुत्यंतरजन्यप्रपंचविशिष्टत्व बोधद्वारापि निरुक्तमिथ्यात्वनिश्चये , तात्पर्यस्य सुवचतया इहेति शब्दस्य प्रपंचविशिष्टब्रह्मपरत्वस्यानावश्यकत्वाच्च । एवं किंचनेत्यप्यसत् ॥ अतोन्यदित्यनेन ब्रह्मभिन्नत्वस्याप्युक्ततया किंचनशब्देन तस्यापि ग्रहण संभवेन नानेत्यस्य वैयर्थ्यापातात् । ब्रह्मार्थकपदयोगेनेत्यप्ययुक्तं । "विनञ्भ्यां नानाञौ न सह"इति सूत्रेण नानाशब्दस्यासाहित्यवाचित्वात् । कथंचिद्भेदार्थकत्वेपि इहेति सप्तम्यंतपदेन ब्रह्मप्रतियोगिकत्वस्य तत्र बोधयितुमशक्यत्वात् । "पृथग्विना नानाभिस्तृतीयान्यतरस्या"मितिसूत्रेण तृतीयांतपदस्यैव तत्प्रतियोगिकत्वबोधकत्वानुशासनात् । अध्याहारस्य चागतिकगतित्वात् । प्रकृते चानेकपर्यायनानाशब्दग्रहणसंभवेनागतिकत्वासिद्धे· । अनेकत्वस्य च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसंबंधेन भेदविशिष्टान्वयितावच्छेदकवत्वरूपस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मवत्वरूपस्य वा प्रकृतब्रह्मभेदाघटितत्वात् ।

किंच किंचनशब्दस्यैवोक्तरीत्या ब्रह्मभिन्नदृश्यार्थकत्वसंभवात् नाना शब्देन तद्बोधनायासोव्यर्थ एव । न च प्रतियोगिविशेषणतापन्नेषु कस्यचित्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं भाति कस्यचिन्नेत्यस्यानुभवविरुद्धत्वान्नब्रह्मभिन्नत्वं किंचन शब्दार्थः । तथा सति तस्यापि दृश्यत्ववत्प्रतियोगिविशेषणतापत्ते· । अतस्तस्य प्रतियोग्यविशेषणत्वेनावच्छेदकत्वलाभाय ब्रह्मभिन्नत्वार्थकं तृतीयांतं नानापदं । तथा च प्रतियोगिविशेषणतानापन्ने प्रतियोगितावच्छेदकत्वमवगाहमानाधीः न प्रतियोगिविशेषणतानापन्नेपि तदवगाहत इति नियमात् घटत्वेन पटोनास्तीत्यादौ घटत्वादिमात्रस्येव ब्रह्मभिन्नत्वेन दृश्यं नास्तीत्यत्र ब्रह्मभिन्नत्वमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानमुपपद्यत इति वाच्यं । तथा सति भिन्नार्थकप्रथमांत नानापदमादाय दृश्यविशिष्ट-

ब्रह्मणि ब्रह्मभिन्नं नास्तीत्युक्त्यैव विवक्षितार्थसिद्धौ भेदार्थकतृतीयांत नानापदमादाय प्रतियोगिबोधक किंचनपदोपादानस्य श्रुतौ निर्बीजत्वापत्तेः। न च दृश्यत्वावच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वसिद्धये तदिति वाच्यं। ततोऽभावांशेप्रतियोगितासंबंधेन दृश्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकबोधस्यैवोत्पत्त्या दृश्यत्वावच्छेदेन प्रतियोगित्वाबोधनात्। उदीच्यतद्बोधस्य च दृश्यमात्रं ब्रह्मभिन्नमिति ज्ञानसहकृते ब्रह्मणि दृश्यं नास्तीति बोधेनैव निर्वाहात्। स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वमिति पक्षे दृश्यमात्रे स्ववृत्तिरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताघटितमिथ्यात्वनिश्चयाय तादृशज्ञानस्यावश्यकत्वात्।

किंच वैशिष्ट्यस्य भेदघटितत्वात् ब्रह्मदृश्ययोर्वैशिष्ट्यज्ञाने तयोर्भेदस्यापि भानेन ब्रह्मभिन्नदृश्यविशिष्टत्वेन भासमाने ब्रह्मणि ब्रह्मभिन्नत्वेन दृश्याभावज्ञानमप्याहार्यमेव। नच ब्रह्मणि दृश्यवैशिष्ट्यज्ञाने दृश्यभेद एव भाति न तु ब्रह्मभेद इति शंक्यं। इतरेतराध्यासेन ब्रह्मभेदस्यापि भानात्। न च भेदस्य संसर्गतया भानेपि प्रकारतया तदभानान्नाहार्यतेति वाच्यं। भेदसंसर्गकज्ञानस्यापि भेदप्रकारकज्ञानवद्विरोधिताया अनुभवसिद्धत्वेन तवापि संमतत्वात्। विरोधिविषयकस्य तस्यानाहार्यत्वासंभवात्। किंचेत्यप्यसत्॥ अत्यंतबाधित इति कारिकया शाब्दज्ञानस्य मानांतरबाध्यत्वमात्रप्रतीत्या आहार्यशाब्द बोधाबोधनात्। किंच॥ आहार्यशाब्दांगीकारे "तद्धैकआहुरसदेवेदमग्रआसी"दिति श्रुते असतः सत्वबोधकत्वस्यापि संभवात् त्वन्मंते अर्थांतरपरतया व्याख्यानासंगतिः। नचासतः सत्वं विरुद्धं॥ दृश्यतदभावयोरिव सत्वासत्वयोरपि व्यावहारिकयोरविरोधस्य सुवचत्वात्। तस्मात् इह ब्रह्मणि नाना भिन्नं किंचनगुणक्रियादिकं नास्तीत्यादिरेव न्यायामृतोपदर्शितरीत्या श्रुत्यर्थः। न तु त्वत्परिकल्पितप्रपंचमिथ्यात्वबोधकत्वमित्यल्पमपहसनीयप्रक्रियानिराक्रियेति।

एतेन ॥ भवदीयन्ययामृत तरंगिण्यादि निरासेनाद्वैतसिद्धि लघु-चंद्रिकादिषु प्रतिपादितत्वादिति परप्रलापोप्यपोढः । उक्तरीत्या लघुचंद्रिकादि निरासप्रकारस्याकरग्रंथानुसारेण त्वदुन्मादपरिहाराय लेशतोऽत्र प्रकाशितत्वात् । एवमेव लघुचंद्रिकाद्युक्तसकलदूषणाभासनिरसनप्रकारो विशेषत आकरे कृतो द्रष्टव्यः विस्तरभयान्नेहप्रपंच्यते ॥

यत्तु । घटध्वंसइत्यादौ घटप्रतियोगिताकत्वस्यैव विशेषणत्वात् - तस्य चाभावे वर्तमानत्वादिति । तन्न ॥ लघुचंद्रिकादौ न हि प्रतीतिकाले प्रतियोगिता सत्वेनावभासते । इदानीं ध्वस्तो घट इत्यादौ एतत्कालीनत्वस्य ध्वस एव भानात् । अभावप्रतीतौ भानमात्रेण सत्ताभ्युपगमे घटस्यापि सत्वापातादित्यादिना प्रतियोगिताया अपि घटसमानाकालिकात्वाभ्युपगमेन तस्या अपि विशेषणत्वानुपपत्तेः । विशिष्टबुद्धौ प्रतियोगितया तद्विशेषिताभावबुद्धेरेव विरोधित्वांगीकारेण प्रतियोगितासंसर्गकपरिष्कारस्य कृतत्वाच्च ॥

किंच ॥ यत्रोपहितव्यवहारः - तत्रविशिष्टव्यवहार - यत्र विशिष्टनाशादिप्रत्यक्षं - तत्रोपहितनाशादिप्रत्यक्षं - योपहितसामग्री सैव विशिष्टस्येति कारणभेदानिरूपणात् । फलभेदानिरूपणात् ॥ परस्पराविषयकप्रतीतिविषयत्वादिरूपभेदकधर्माभावाच्च - उपहितविशिष्टयोर्भेदो निष्प्रमाणक एव । न च दंडीप्रमेय इत्यत्र दंडविशिष्टउद्देश्यः दंडी मुङ्क्ते इत्यत्र दंडोपहितउद्देश्य इति प्रतीतिबलात्तयोर्भेद इति वाच्यं । तस्या उक्तार्थाविरुद्धविषयकत्वात् । विशिष्टउद्देश्य इत्यत्र विधेयभूतप्रमेयत्ववत्वेन भासमानदंडाश्रयः प्रमेयत्वंप्रत्युद्देश्यः - उपहित उद्देश्य इत्यत्र विधेयभोजनाश्रयत्वेनाप्रतीयमानः भोजनसमकालिकत्वेन प्रतीयमानश्च यो दंडः तदाश्रय उद्देश्य इति प्रतीयते । तथा च विधेयाश्रयत्वेन भासमानत्वतदभावयोरेव दंडांशे विषयीकरणात्तत्प्रतीतिबलादुपहितविशिष्टयोर्भेदसिद्धिः ।

अन्यथा सोस्तीत्यत्र तत्तोपलक्षितउद्देश्यः - अयं कांच्यामभूदित्यत्रेदंत्वोपलक्षितः - चैत्रोस्तीत्यत्र शुद्धचैत्र उद्देश्य इति प्रतीत्या तत्तेदंतोपलक्षितयोरपि परस्परं शुद्धेन च भेदप्रसक्त्या सोयं देवदत्त इत्यादौ तत्त्वमसीत्यादौच तत्तेदंतोपलक्षितयोः तत्त्वं पदोपलक्षित चेतनयोश्च प्रतीयमानाभेदस्य प्रातीतिकत्वापत्तेः । तयोर्भेदेपि स्वरूपमात्रबोधस्य ततो जायमानस्य प्रमात्वात्तद्वाक्यप्रामाण्यमिति चेत् न । तत्त्वंपदादीनां विशिष्टोपहितार्थकत्वेप्येवं वक्तुं शक्यत्वेन तत्परित्यागस्यानुचितत्वात् । नच दंडविशिष्ट - दंडोपहित - दंडोपलक्षितोद्देश्यकानां दंडी द्रव्यवानिति ज्ञानानां विषयावैलक्षण्ये वैलक्षण्यायोगाद्विशिष्टोपहितोपलक्षितानां वैलक्षण्यमावश्यकमिति वाच्यं । उद्देश्यतावच्छेदकदंडे विधेयभूतद्रव्याश्रयत्वभान तदभान सहिततत्समकालीनत्वादिसंबंधांतरभानेनैतदुभयसाहित्यविशिष्टधर्मितावच्छेदकत्वमात्रेणैव तद्वैलक्षण्यसभवात् । त्वद्रीत्यापि उद्देश्यतावच्छेदकदंडादौ विधेयाश्रयत्वादिभानस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा दडिनं द्रव्यवत्वेन जानामीत्यनुव्यवसायस्योक्तप्रतीतित्रयस्थलेप्यंगीकारापत्योक्तप्रतीतित्रयस्य परस्परवैलण्यस्यैवासिद्धिप्रसंगात् । विशिष्टधर्मिक विधेयप्रकारक ग्रहोत्तरमुद्देश्यतावच्छेदके दंडे - द्रव्यवान्नवेति संशयानुत्पत्ति - उपहितधर्मिकताद्दशग्रहोत्तरं ताद्दशदंडे द्रव्यवत्वरूप विधेयतदभावोभयकोटिक संशयोत्पत्तिरिति वैलक्षण्याभावापत्ते. । दडांशे विधेयभानस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् ॥

यत्तु ॥ उपलक्षणतयोपात्तस्य शाब्दबोधे भानं नास्ति । किंतु तदुपस्थापित धर्मांतरस्य । तदुपस्थापित स्वरूपमात्रस्य वा भानमिति । तदसत् ॥ पदवृत्यनुपस्थापितस्य शाब्दबोधे भानं घटशब्देन समवायेनोपस्थापितगगनादीनामपि मानापत्ते । अन्यथा धूमोस्तीति वाक्यप्रयोक्तृतात्पर्यविषयीभूतवन्ह्यनुमितेरपि शाब्दत्वापातात् । स्वरूपमात्रोपलक्षकत्वं स्वश्रद्धेयमेव । स्वरूपमात्रबोधस्योपलक्षणया धर्मांतरोपादानस्थले अनुभव-

बाधितत्वाच्च । विवेचयिष्यतेचेदमुपरिष्टात् । तद्विधेयकबोधे तत्सम-कालिकत्वमात्रेणावभासमानेष्वप्युद्देश्यतावच्छेदकेषु विशेषणत्वव्यवहारः यथा तिलकी कर्मकुर्वीत धनवान्सुखीत्यादौ तिलकादीनां । तदभिप्रायेण तिल-कादिविशिष्टोद्देश्यकस्थलमिति व्यवह्रियते । कदाचित्तिलकादौ कर्मकरण-रूपविधेयाश्रयत्वभानं - तु - समकालिकत्वमात्राभिप्रायं । क्वचित्पदश-क्यकोटावप्रविष्टः तच्छक्तेरितरव्यावृत्तिनिर्वाहकोप्युपाधिरुच्यते । यथा धेनुपदप्रयोगे गोत्वं । समुदायशक्त्यनंगीकारे पंकजपदप्रयोगे पद्मत्वं । क्वचिन्नीलविषयकत्वमात्रेण नीलोपलक्षितस्य ज्ञानमिति - नीलस्य ज्ञानसम-कालिकत्वतात्पर्येण नीलविशिष्टस्येदं ज्ञानमिति - विशिष्टादिव्यवहाराणां तात्पर्यानुसारेणैकवस्तुबोधकत्वान्नतद्बलेनोपहितविशिष्टभेदसिद्धिः । अन्य-थोक्तव्यवहारबलात् तिलकीकर्मकुर्वीतेत्यादि वाक्यानां विशिष्टोद्देश्यकत्वतद-भावौ - स्यातामिति दिक् । तथा च ब्रह्मानंदप्रदर्शित विशिष्टादिविभा-गोप्यनुपपन्न एवेतिसिद्धं ॥

यदपि ॥ एतेन निमित्ततयाप्यज्ञानप्रयुक्तत्वोपपत्या जगत्सत्यत्वेपि तत्संभवादनादिजगतः सत्यत्वेपि ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्या अद्वैतहानिरिति प्रस-रोक्ति परास्ता । अविद्यानिमित्तकस्यापि ब्रह्मोपादानकत्वांगीकारादि-त्यादि । तदप्ययुक्तं ॥ भामतीमते अविद्याया अनुपादानत्वपक्षे-अरुच्या यद्वा अविद्याजीवावेव प्रपंचं प्रति परिणामविवर्तोपादानभूतौ इति पक्षांतरस्य व्यवस्थापितत्वेनाविद्याया दोषविधयानिमित्तकारणत्वस्य वाचस्प-तिसंमतत्वोक्तेरनुचितत्वात् । यच्च ॥ ब्रह्मविवर्त्तत्वान्न सत्यत्वमिति कल्प तरुकारा मन्यंत इति । तदसत् ॥ अज्ञानसिद्धेः प्रागज्ञानोपहिता-ज्ञानदिग्राहकसाक्षिस्वरूपस्यैवासिध्या तात्विकत्वापातेन शुद्धचिद्दृश्यत्वानंगी-कारेण चाविद्याहेतुकजगदारोपासंभवस्योक्तत्वात् । अविद्योपादानकत्वा-भावे जगतो ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावप्रसंगात् । कथंचित्तत्प्रयुक्तस्य तन्निवर्तक-

ज्ञाननिवर्त्यत्वे परंपरया शुक्त्यज्ञानप्रयोज्यस्य रजतार्थिप्रवृत्तिसमकालिक-कंटकवेधादिजन्यदु खादेरपि शुक्तिज्ञाननिवर्त्यत्वप्रसंगाच्च । ततश्च अविद्या-नुपादानकत्वे जगत ब्रह्मविवर्तत्वस्यैवासंभवदुक्तिकत्वात् अनादिदृश्यस्य-सत्यतापादनं निराबाधमेव ॥

यत्तु ॥ यदि ह्यविद्याया निमित्तत्वं ब्रह्मणोनुपादानत्वंचेत्यारभ्य-प्रजायेयेत्यपि दृश्यतइत्यत । तदसार ॥ तथाहि ॥ यत्तावदुक्तं न हि ब्रह्मानुपादानतायां ''यतोवे''त्यादि श्रुतिरुपपद्यते - न वा ''बहुस्यां प्रजाये-येति''वाक्यं संगच्छत इति न किंचिदनुपपन्नं नहि मंत्रीस्यामिति संकल्प्य - प्रजायेयेत्यपि दृश्यते इति । अत्रोच्यते ॥ नतावत्''यतोवा इमानि भूतानि जायत'' इति पंचमीश्रुतिरुपादानत्वे मान । ''जनिकर्तु प्रकृति-रिति''सूत्रवृत्तौ प्रकृतिपद हेतुमात्रपरमित्युक्त्वा पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यु-दाहृतत्वेनोक्तपंचम्योपादानत्वाबोधनात् । एवं महाभाष्येपि - ''अय-मपि योग शक्योऽवक्तुं । कथं ॥ गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायंते अपक्रामति तास्तेभ्य''इत्यादिना लोमादीना दूर्वादीन्प्रत्यवधित्वात् - ध्रुवम-पायेअपादान'' इत्यनेनैवापादानसंज्ञासिद्धेरिद सूत्र नारंभणीयमिति दर्शितं । कैयटेपि ॥ अपक्रामावविलोमादिषु कार्यप्रतीतिर्नसभवतीत्याशक्य''बिला· न्निष्क्रामतो दीर्घभोगस्य भोगिनोऽविच्छिन्नतया तत्रोपलब्धिवत् कार्यस्यापि दूर्वादेस्तत्रोपलब्धि''रिति अवधित्वमेव तस्योपपादितं । तथा च भष्यका-रपक्षेपि उपादान एव जनि धातुयोगे पचमीत्यनगीकारात् - प्रकृते पचमी अपादान एव - श्रृगाच्छरो जायत इत्यादिवत् । न च लोमादीनां तदा-त्मनापरिणतानां कथं विभागावधित्वरूपमपादानत्वमिति शंक्य । श्रृंग मृत्पिड लोमादिघटक भागविशेषणामेवशरघटदूर्वाकु राद्यात्मना परिणत-त्वात् । तद्भागनिष्टविभागावधिभूतभागविशेषाणामेव प्रकृतवाक्यघटक-श्रृंग लोम मृत्पिड पदतात्पर्य विषयत्वेनापादानत्वोपपत्तेः । तद्भा-

क्याद्दोषप्रकारस्तु यथा वृक्षात्पततीत्यनेन वृक्षावधिक विभागानुकू-लवृत्ति भेदप्रतियोगितावच्छेदिका या पतनक्रिया तदाश्रयः पर्ण-मिति । तथा प्रकृते - मृत्पिडलोमादि भागनिष्ट विभागजनकीभूत तन्नि-ष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदक परिणामविशेषभूत जनिकर्ता दूर्वादिरिति । शरस्तृणराजविशेष । कर्दमनिक्षिप्तमहिषीश्रुंगेण शरांकुरोत्पत्तिः । परि-णामरूप व्यापारस्य तु तादृशभागांतरावधिकविभागानुकूलत्वमेव । नतु समीपवृत्तितद्भागानंशभूतपदार्थांतर विभागानुकूलत्वं । मानाभावात् ॥ अवयव विभागानुकूलत्वं वा आवश्यकं । तस्मादुद्गमनं विना रूपांतरा-पत्तिरूप परिणामायोगात् । पदार्थांतरविभागस्तु सर्वप्रत्यक्षसिद्ध क्रियांतरेणैव । अतो यत्र मृत्पिडाद्घटो जायत इति व्यवहारः तत्र तत्संयुक्तपदार्थांतराद्घटो जायत इति न व्यवहारः । इदं तु लोकानां बीजादिभागादंकुरादेरुद्गमनदृष्टिमवष्टभ्य - न तु सांख्यनैयायिकादिमतमव-लंब्य । तयोरेकस्य सत्कार्यवादित्वात् ॥ अन्यस्य तु श्रुंगलोमादिनाशा नंतरमेव तदवयवसमवेतमसदेव कार्यं जायत इत्यभ्युपगंतृत्वेन परिणामादेर-प्रसिद्धेरिति कैयट एवोक्तं । एतन्मते दुग्धाद्दधि जायते तंतुभ्यो वस्त्रं जायत इति प्रयोगा न मुख्याः । तंतव पटी भवंति दुग्धमेव दधि भवतीति प्रतीतिबलेन तद्विभागादेर्बाधितत्वात् । यो भागो घटात्मनापरिणमते तत्तात्पर्येण मृत्पिडाद्घटो जायत इति व्यवहारो अमुख्य एव । न च विभाषागुणेऽस्त्रियां''मित्यनेनैव पंचमीहेतावेवास्त्वितिवाच्यं । ''भीत्रा-र्थानां भयहेतुः - वारणार्थानामीप्सितः'' इत्यादिसूत्राणि प्रत्याचक्षाणेन भाष्य-कृता चोराद्बिभेति - यवेभ्यो गां वारयति कूपादंधं वारयति पापात्त्रायते इत्यादिस्थलेषु बौद्धमेवापायावधित्वरूपमपादानत्वं स्वीकृत्य तादृशप्रयोगाणां समर्थितत्वात् । प्रकृतेपि तथात्वमेव । बौद्धत्वं च यथाकथंचिद्गौण त्वात् । सर्वत्र मुख्यप्रयोग एव तत्तत्सूत्रैरपादानसंज्ञेत्यभ्युपगमे भया-

त्त्रायते एको भ्राताऽन्यस्माद्विभक्तः । संकल्पाच्चलतीत्यादौ पंचमी न स्यात् । भयस्य स्वहेतुत्वाभावात् ॥ भ्रात्रोर्गुणरूपविभागस्य परस्परं स्व स्वमात्रस्वामिकद्रव्यकरणमात्रेणानुत्पत्या ध्रुवमपाय इत्यनेनापादानसंज्ञाऽप्राप्तेः - अन्यस्य च तद्विधायकस्याभावात् - संकल्पे विभागायोगाच्च । मुख्यगौणसाधारण्येन सूत्रोक्तकार्याभावे पांडवः आधिरथिः कर्ण इत्यादावपत्यार्थे अणादिप्रत्ययो न स्यात् । तत्र पांडुजन्यत्वाद्यभावात् । एवं रथो ग्रामं गच्छतीत्यपि न स्यात् । रथस्य कर्तृत्वाभावात् । ग्रामस्य तदीप्सिततमत्वाभावाच्च । इत्थं च सूत्रस्थापायशब्दोपि विभागरूपमुख्यार्थ - संश्लेषाभावरूपगौणार्थोभयपर एव । तथा च"यतोवेत्यादि" कारणवाक्येनापि ब्रह्मरूपविशेषनिष्ट विभागानुकूल ब्रह्मवृत्ति भेदप्रतियोगितावच्छेदकपरिणाम विशेषवंतिभूतानीति बोधः । ब्रह्मरूपविशेषोदरस्थस्य जगदात्मना भागविशेषेण विक्रियमाणाव्यक्तस्य ब्रह्मरूपविशेषेणविभक्तत्वादपादानत्वनिर्वाह । तदुक्तमनुव्याख्याने ॥ "स्वदेहादिच्छया विश्वं मुक्तपूर्व जनार्दन. । ससर्ज माता पितृवदूर्णनाभिवदेववे"ति । उपपादनप्रकारश्च श्रीमन्न्यायसुधातोऽवगंतव्य. । वृत्तिकारादिमते तु ॥ कारणमात्रस्य प्रकृतिपदार्थत्वेनापादानसंज्ञायां यतोवेत्यादिवाक्येन यद्धेतुकोत्पत्तिमंतिभूतानीत्येवबोधः । तथा च भाष्यकारस्यापि पक्षे उपादानता निरूपितप्रयुक्तत्वविशेषस्य जनीत्यादिसूत्राभिप्रेतताया अप्रामाणिकत्वात् । यत इत्यादौ पंचम्यास्तदर्थकत्वकल्पनमप्ययुक्तमेव ॥

अत्रोक्तमद्वैतसिद्धौ ॥ पंचम्याः कारणत्वमात्रार्थकत्वेपि प्रकृते वाक्यशेषबलादुपादानत्वरूपतदर्थकत्वे पर्यवस्यति पंचमी । यथा"पशुना-यजेते"ति वाक्यस्थ पशुपदं"छागस्यवपायामेदस"इत्यादिवाक्यशेषबलाच्छागेपर्यवस्यति । अवधिपंचमीपक्षेपि श्रृंगाच्छर इत्यादौ निमित्तत्वरूपावधिपरत्वेपि प्रकृते नियामकसत्वेनोपादानत्वरूपावधिपरत्वमेव । "आत्मन

आकाश संभूत''इत्यादावप्युपादानरूपप्रकृति पञ्चमी । ''सच्चत्यच्चाभवदिति''वाक्यशेषेण तदैक्षत बहुस्यांप्रजायेयेति वाक्येन च प्रतीतसामानाधिकरण्यस्यैव नियामकत्वादिति । तदसत् ॥ यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्यादिना प्रतीयमान लयाद्यधिकरणत्वस्य गेहे निविष्टो नष्टो घट इत्यादाविवोपपत्तेरस्योपादानत्वाप्रत्यायकत्वात् । सच्चत्यच्चाभवदिति वाक्यस्य ब्रह्मवल्लीस्थस्य यतो-वेत्यादि भृगुवल्लीस्थवाक्य प्रति शेषत्वाभावात् । अवधिपञ्चमीत्वपक्षे पूर्वोपपादितरीत्योपादानत्वाभावस्यैवावधौ मिथ्या तस्योपादानत्वपरत्वकथनामसंगतं । अतएवोक्तनियामककथनमकिंचित्करं । अवधित्वेनैवोपादानत्वाभावस्यैव प्राप्त्या नियामकशतेनाप्युपादानत्वस्यासिद्धे सच्चत्यच्चेत्यादिवाक्य तु । सृष्ट्वा जगदिद सर्व नियामकतया स्यतु । बहुरूपो भवानीति स्याज्जगच्चेत्यचिंतय''दित्यादि तैत्तिरीयभाष्येण - ''तदैक्षत बहुस्यामि''तिवाक्यं तु - ''बहुस्यामिति संकल्प्य तेज प्रभृतिसर्जन । गुरु स्यामिति सकल्प्य शिष्यसंपादन यथेत्यादि' छांदोग्यभाष्येण च सम्यग्व्याख्यातमवगतव्य । अत्र यत्परैरुक्त ॥ परमेश्वरस्य स्वकीयनियामक बहुभावेच्छा नघटते । तद्रूपाणामपि नित्यसिद्धत्वादिति । तत्तु - गुणपूर्णत्वविचारावसरे भगवदत्यताभिन्नेष्वेव ज्ञानेच्छादिषु शक्तिव्यक्त्यंगीकारेण अचिंत्यशक्तया विशेषमहिम्ना च रूपविशेषाभिव्यक्तीच्छादेरुपपत्या निरस्तप्रायमेवेति नेह पुन प्रयतितव्य ॥

यदपि । ब्रह्मानंदेनोक्तं । ''अवसादसुवाच्यत्वदौर्बल्याज्ञप्त्य साधुता । प्रकृतिप्रकृतितोन्यत्र कुर्वस्तन्नामको हरिरिति भाष्यं'' - तच्चा निरुक्त विज्ञान तथा निलयनं महान् । सत्यं प्राणस्तथा श्रीश्चेत्यादि भाष्यं च परस्परविरुद्धं । सत्यादिशब्दाना प्राणादिपरत्वे भगवद्गुणाभिव्यक्तिपरत्वायोगात् । योगे वा महरादिपरत्वोक्तेरुन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेरिति । तदेवोन्मत्तप्रलपितमनादेयमेव । सत्यादिशब्दैस्तत्तच्छब्दवाच्यप्राणादीनां

तत्तन्नियामकभगवद्रूपस्य च द्वयोरपि प्रतिपादनात् । प्राणादीनां परमात्म प्रतीकत्वेन चैत्रादिशब्दैः पिंडावच्छिन्नचैतन्यस्येव सत्यादिशब्दैः शरीरस्थानीयप्राणाद्यवच्छिन्नेश्वरबोधकत्वस्याव्यक्ताधिकरण न्यायसिद्धत्वात् । परमते सोऽकामयेतेति कामनाया जगदुपादानकारणत्वेनाभिमते शुद्धे ब्रह्मण्यनुपपत्ते । "तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवदि"युक्ते जगदुत्पत्ति तत्प्रवेशानंतरमेव सदादिभवनस्योक्तत्वेन तस्य जगत्सृष्टित्वानुपपत्तेरस्य वाक्यस्य ब्रह्मणो जगदात्मत्वे प्रमाणत्वेनोपन्यासासंभवश्च । न च निमित्तकारणत्वेन कामनोपपत्ति । परमते विवर्तोपादानत्वातिरिक्तनिमित्तकारणत्वस्य दुर्वचत्वेनानुपदमेव तस्य निरसिष्यमाणत्वात् । न च मुखं व्यादाय स्वपतीतिवत् क्त्वाप्रत्ययस्समकालिकत्वार्थकोस्त्विति वाच्यं । पूर्वकालिकक्रियायामेव क्त्वाप्रत्ययस्य सूत्रविहितत्वेन क्वाचित्कप्रयोगमात्रसिद्धलाक्षणिकार्थांगीकारे मानाभावात् । तथात्वेपि सदादिभवनातिरिक्तसर्जनप्रवेशयो प्रकृतोपयोगिनोर्वक्तुमशक्यतया तादृशक्रियाणां परस्परं समकालिकत्वोक्त्यसंगतेश्च । सत्त्यच्छब्दाभ्यां मूर्तामूर्तरूपनिखिलप्रपंचस्योक्तत्वेन निरुक्तादिपदवैयर्थ्य । एवं सदादिभवनस्यैव जगत्सृष्टिरूपत्वे"स इदं सर्वमसृजत"इत्यनेन पौनरुक्त्यं च । शुक्ते रजतं संभूतं - शुक्ती रजतमभवदित्यादिव्यवहाराभावेन ब्रह्मणो जगदारोपाधिष्ठानत्वे"आत्मन आकाश· संभूत सच्चत्यच्चाभवदित्याद्ययोगश्च । नच मूर्तामूर्तविवरणरूपत्वान्न निरुक्तादिपदवैयर्थ्य" । "स इदं सर्वमसृजत" इतिवाक्येन निमित्तकारणत्वमात्रमुच्यत इतिभ्रांतिनिरासायोपादानत्वनिर्वाहककार्यतादात्म्यस्य सच्चत्यच्चाभवदित्यनेनोक्ते । किंच अपञ्चीकृतसमष्टेरेव सृष्टिं तत्प्रवेशं चोक्त्वा पंचीकृतसमष्टेः सृष्टि सच्चेत्यनेनोच्यत इति नपौनरुक्त्यं । न च पंचीकृतेषु प्रवेशालाभ । अपंचीकृतेषु प्रवेशोक्त्यैव पंचीकृतेषु प्रवेशस्योक्तप्रायत्वात् । शुक्त्यवच्छिन्नचित एव रजतोपादानत्वेन शुक्ते रजतोपा-

दानत्वशून्यतया शुक्ती रजतमभवदित्यादिव्यवहाराभावेपि प्रकृते तथा व्यवहारे बाधकाभावान्नोक्तदोष इति वाच्यं । उक्तार्थविवरणरूपतया पौनरुक्त्य परिहारस्यागतिकत्वेन स्पष्टार्थकशब्दविवरणस्यानावश्यकतया च भाष्योदाहृत प्रमाणप्रदर्शितार्थभेदसंभवे संग्रहविवरणरूपत्वेन समाधानस्यायुक्तत्वात् । स इदं सर्वमसृजतेत्युक्त सृष्ट्युत्तरप्रवेशोत्तरसदादिभवनोक्त्या उपादानतया सष्टृत्वालाभेन तद्भ्रांतिनिरसनोपायाभावात् । स इदं सर्वमिति वाक्यस्यापंचीकृतसमष्टिमात्रपरत्वे सर्वपदस्य वृथा संकोचापत्ते । उक्तकुकल्पनायां नियामकादर्शनाच्च ॥

किंचेत्यप्ययुक्त ॥ अपचीकृतप्रवेशोक्त्या पंचीकृतप्रवेशलाभवत् तत्सृष्ट्यैव पचीकृतसृष्टेरपि लाभेन पुनस्तत्कथनवैयर्थ्याच्च । उपादानतयाशुद्धात्मन प्रवेशादिक्रियायोगात् तत्प्रतीतावधिष्टानीभूय तत्तादात्म्येन भानस्यैव प्रवेशरूपताया वक्तव्यत्वेन तेनैव त्वदभिमतोपादनत्वसिध्या सच्चेत्यादेर्वैयर्थ्याच्च ॥

एव शुक्त्यवच्छिन्नेत्याद्यप्ययुक्तं ॥ अधिष्टानभूतचैतन्यावरकाज्ञानावच्छेदकतया शुक्तौ रजततादात्म्यस्य त्वया स्वीकृतत्वेन तादृशव्यवहारस्य दुर्निवारतया आरोपितस्य तादात्म्यं नास्त्येवेति भवत्पक्षे सच्चत्यच्चाभवदित्यस्यायुक्तत्वात् । किं च ब्रह्मणः कर्तृत्वोपादानत्वयो परस्परविरुद्धत्वेनोभयांगीकारो न युक्त । नन्वंत करण एव सुखादिकं प्रति कर्तृत्वोपादानत्वे - दृष्टे । तस्य सुखादिकं प्रत्युपादानत्वात् - तदनुकूलकृतेरप्यंत करणोपादानकत्वेन कृतिनिरूपिततादात्म्य संबधवत्वरूपकर्तृत्वस्याप्यक्षेतेरिति चेत् - त्वदुक्तलक्षणस्य मायायामेवातिव्याप्ति । तस्य जगदुपादानत्वात् ॥ ईक्षणकृत्यात्मनापरिणामाच्च ॥ न च तदारोपाधिष्टानत्वमुपानानत्वमिति वाच्यं । आरोपित प्रति कारणस्यैवासिध्या आरोपाधिष्टाने उपादानकारणत्वनिमित्तकारणत्वाद्युक्तेरयोगात् । कल्पिते शुक्तिरूप्यादौ कर्तुरदर्श-

नाच्च । न च तत्रापि साक्षिण एव कर्तृत्वं । तत्र तदनुकूलकृतेरनुभव-बाधितत्वात् । नन्वत्र कार्यानुकूलज्ञानवत्वमेव कर्तृपदार्थ इति चेत् - किं तत्रोपाधिवशाच्छुद्धस्यैव विवर्तोपादानत्वे कर्तृत्वघटकज्ञानक्रियादिकं तत्रैव स्वीक्रियते - उत मायोपहिते । आद्ये ॥ शुद्धस्यैवेक्षण तज्जन्यकृति-क्रिया तन्नाशादिविकारांगीकारात् शुद्धत्वहानि । शुद्धत्वमपि स्वसमान सत्ताकविकारराहित्यं चेत् - सत्ता त्रैविध्यादेर्निराकृतत्वेनोक्तसंकोचानुप-पत्ति· । मृत्पिंडादि दृष्टांतानुरोधात् ब्रह्मण परिणामित्वेनोपादानत्वमगी-कृत्य निर्विकारत्वश्रुते· स्वाधिकरणकालत्वव्यापक विकाराभावार्थकत्वेन सको-चापातश्च । एवमेव संकोच· कार्य इत्यत्र नियामकाभावात् । न द्वितीय· ॥ मायोपहितस्य शुद्धान्यत्वेन लक्षणस्य ब्रह्मनिष्ठत्वायोगात् । ततश्चाभिन्ननिमित्तोपादानत्वमतहानि· । स्वरूपविवक्षया तथात्व चेत् - जीव एवातिव्याप्ति । ईक्षणमात्रस्य कर्तृत्वपदार्थत्वे मृत्पिंडं दृष्ट्वा एवं कुर्विति प्रेरकस्यापि घटकर्तृत्वव्यवहारापत्ति । मायापरिणामभूत ज्ञानरूप-कार्यप्रत्यपि कर्तृत्वनिर्वाहाय ज्ञानांतरस्वीकारे अनवस्था । अस्मन्मते तु अचिंत्यशक्त्या नित्यज्ञानाभिव्यक्त्यादिना निर्वाह प्रागेवोक्त । जगद्भ्रमोत्पादनाय प्रेक्षावत्तमस्येश्वरस्य प्रवृत्याद्यसंभवश्च । अधिक न्याया-मृते व्यक्त । तथा च ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वसाधकत्वभ्रांत्या परस्य यतोवेत्यादिपंचमीश्रुतिघटित वाक्योदाहरणमयुक्तमिति सिद्धं ॥

यत्तु ॥ एतेन सत्यत्वेपि ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तिरिति शंकापि परास्ता । नह्युपादानतत्वसाक्षात्कारनाश्य रूप्यादि सत्य दृष्टं । सेतुर्हि न पापानामुपादानमिति न कुत्रापि सत्यस्योपादानतत्वसाक्षात्कारनाश्यत्वं दृष्टच-रमिति । तदशुद्धं ॥ ब्रह्मण परिणाम्युपादानत्वानगीकारात् । विव-र्तोपादानत्वस्य जगन्मिथ्यात्वसिद्धे· प्रागसिद्धत्वात् । आरोपाधिष्ठाने उपादानकारणशब्दाव्यवहाराच्च । आरोपितं प्रति कारणमात्रस्यापि निर

स्तत्वाच्च । "तरतिशोकमात्मविदि"त्यादावात्मसाक्षात्कारत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य निवर्तकत्वोक्तावप्युपादानसाक्षात्कारत्वेन निवर्तकत्वाश्रवणेन तथा कल्पनाया निर्मूलत्वात् । आरोपितस्य मिथ्याभूततया नित्यनिवृत्तत्वेन ज्ञाननाश्यत्वासंभवात् । ध्वंसस्य प्रतियोगिसत्तासापेक्षत्वात् । एतावंतं काल रजतभ्रम आसीत् - शुक्त्यज्ञानमसीदित्याद्यनुभवेनाधिष्ठानवत्सत्यतयानुभूते अर्थक्रियासमर्थे चाज्ञानभ्रमादौ ज्ञाननाश्यत्वानुभवाच्च । सत्यस्यैव ज्ञाननाश्यताया प्रकाशप्रसरे अत्राप्यन्यत्र च सम्यगुपपादितत्वेन दीपिकाकारीयतद्दर्शनवचनस्याज्ञानमूलत्वाच्चेति ॥

यदपि । अस्मिंश्च पक्षे सर्वस्यापि ब्रह्मज्ञाननाश्यत्वमेव नाविद्यानाशनाश्यत्वमिति भामतीरीत्या नोक्तनाशनाश्यत्वरूपमविद्याप्रयुक्तत्व विवक्षितुं शक्य । तथाप्यज्ञानोपहितस्यैव जीवत्वादज्ञानप्रयुक्तत्वं जीवस्य संभवतीति । तदसंबद्ध ॥ अनादिदृश्यघटितस्य सर्वस्याप्यविद्याप्रयुक्तत्वमाक्षिप्य जीवमात्रस्य तत्संभवोक्तेरनुचितत्वात् । भामतीमते जीवस्य स्वाश्रिताविद्याप्रयुक्तत्वे अन्योन्याश्रयादिदोषस्योक्तत्वाच्च ।

यत्तु । वाचस्पतिसमतजीवोपादानतापक्षे अविद्यानाशनाश्यत्व - कल्पतरुसंमतब्रह्मोपादानतापक्षे तु तन्नेत्यादि । तदयुक्तं ॥ वाचस्पतिमत एवोक्तपक्षद्वयस्य लघुचन्द्रिकादावुपपादितत्वात् । तत्प्रकारस्य प्रागुपदर्शितत्वाच्च । जीवोपादानत्वपक्षे सर्वेषामविद्यातिरिक्तानामविद्यानाशनाश्यत्व - ब्रह्मोपादानतापक्षेतु तन्नेत्यत्र नियामकानिरूपणात् । अनादिदृश्यस्याविद्यानाशनाश्यत्वासंभवस्यासकृदावेदितत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ यथा चास्मिन्मते सर्वस्याप्यविद्याप्रयुक्तत्वं तत्समकालिकत्वेनेति न चरमवृत्तिप्रागभावस्यानाविद्यकत्वं । न ह्यविद्यानाशनाश्यत्वेनानादिभावस्याविद्याप्रयुक्तत्व वदामः - यद्यपि ज्ञानस्य तत्प्रागभाववनाशरूपत्वं - तथापि तत्त्वेन कारणतायां न मानमिति नाद्वैतहान्यादि-

रिति । तदप्यज्ञानविलसित ॥ अविद्यासमकालिकत्वमात्रेण तत्प्रयुक्तत्वे ब्रह्मणोपि तत्प्रसंगस्योक्तत्वात् । लघुचंद्रिकादौ दंडप्रागभावादिदृष्टातेनाविद्यानाशनाश्यत्वेनाविद्याप्रयुक्तत्वस्योपपादितत्वात् । तत्प्रकारस्य लेशत पूर्वमुपदर्शितत्वाच्च । तत्वेन कारणतायां न मानमित्यप्ययुक्त । विवरणमते स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वनिवर्त्येत्यत्र प्रागभावस्य प्रतियोगिनिवर्त्यत्वागीकारेण प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोगिसमनियतत्वेपि तद्रूपत्वाभावात् । अस्तु वा तथापि दंडप्रागभावनाशस्य घटप्रागभावनाशं प्रति प्रयोजकनाशत्वेनैव कारणताया लघुचंद्रिकादौ व्यवस्थापितत्वेन केवलनाशत्वस्यातिप्रसक्तस्य कारणतावच्छेदकत्वोक्तिरयुक्तैव । एवं च चरमवृत्तिप्रागभावस्याविद्यादिकप्रति प्रयोजकत्वस्यान्वयव्यतिरेकादिसिद्धस्यापलपितुमशक्यत्वेन तन्नाशस्यापि प्रयोजकनाशविधया अविद्यानाशं प्रति हेतुत्वस्यावर्जनीयतया प्रकाशप्रसरोक्तदोपस्य वज्रलेपत्वादित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । तथा च प्रकाशप्रसरोक्त प्रथमविषये अद्वैतदीपिकाकारप्रदर्शित स्वपरपक्षसाधकबाधकानामपक्षपातिभि प्रेक्षावद्भिरनुपेक्षणेन विमर्शे कृते सति - असंबद्धभाषिणोर्वाचीनस्योत्तानदृशोदीपिकाकारस्यैवाविद्याविलास इति सुदृढनिर्णयस्याकामेनाप्यगीकार्यत्वात् - अविद्याविलास इत्यादिप्रसरोक्ति तत्संबोधनेन पुनरपि दीपिकाकारेण विलिखितु शक्या न वेति निराग्रहो दीपिकाकार एव विभावयतु । तस्मात्प्रकाशप्रसरप्रदर्शिताद्यविषये चंद्रिकोक्तानिदूषणानि - प्रसरोक्तखंडनदूषणानि च सुस्थान्येवेति विफल एवात्रदीपिकाकारस्याशास्यसाधनबाधनश्रमविलसित प्रयास इति सिद्ध ॥

थानुपपत्या एतत्सर्वं कल्प्यत इति वाच्य । सबंधाभावसंबंधस्य स्वबोधितस्य निराकरणे श्रुतेर्व्याहतत्वापत्या परमात्मन पापलेपाभावपरत्वात् । अहमज्ञ इत्यादिप्रतीतीनामविद्यानादित्वश्रुतीना च तत्सत्वेपि सभवात् । अन्यथोपपत्तरन्यत्रोक्तत्वाच्च । किं च साक्ष्युपाधिभूता अविद्यावृत्ति सविषया निर्विषया वा । आद्ये यद्ग्रहणे साक्षी स्वोपहितचिद्भवति - तद्विषयिणी - तदन्यविषयिणी वा । नाद्य ॥ अविद्याया स्वाकारवृत्तितया परिणामानंतरमेव तदुपहितचिद्रूपसाक्षिसिध्यगीकारापत्या चक्रकात् । किं च वृत्ते स्वविषयकत्वाभावेन वृत्तिग्रहणार्थं वृत्यतरापेक्षायामनताना यौगपद्यमनुभवविरुद्धमापद्येत । वृत्ते' स्वविषयकत्वाभ्युपगमेपि सुखाद्युत्पत्तिकाले तद्विषयकवृत्यभावेन तदवच्छिन्नस्य तत्प्रतिबिंबितस्य वा अभावेन प्रत्यक्षस्य प्रथमक्षणे अभावात् ज्ञातैकसत्वानुपपत्ति । न द्वितीय ॥ तदन्यविषयकवृत्यवच्छिन्नस्य त प्रति साक्षित्वे तत्संस्काराभावप्रसगात् चैतन्यस्य नाशाभावात् वृत्तिनाशेपि वृत्ते' सुखाद्यविषयकत्वेन तन्नाशरूपसस्कारस्य तद्विषकत्वायोगात् । तत्समानकालिक पदार्थनाशत्वमात्रेण तद्विषयकत्वे सुखादिकालीनानतवायुसयोगादि वृत्तिविशिष्टचितामपि साक्षित्वापत्ति । तादृशवायुसंयोगनाशेपि संस्कारत्वोपगमसंभवात् । न च सयोगादेरस्वच्छतया तत्र चित्प्रतिबिंबनायोगात् तदर्थं वृत्तिरपेक्ष्यत इति वाच्यं । तदुपहितरूपेणैव साक्षित्वसंभवे प्रतिबिंबनस्याकिंचित्करत्वात् । न तृतीय ॥ अविद्यावृत्तेर्निर्विषयकत्वे तन्नाशस्य सस्काररूपत्वानुपपत्ते । वायुसयोगादिकमादाय विनिगमनाविरहस्योक्तत्वाच्च ॥

एतेन ॥ वस्तुत अविद्योपहितचिदेव साक्षी । लाघवात् ॥ वृत्ते स्वविषयकत्वाभावेन तन्नाशस्य वृत्तिविषयकत्वाभावेपि सस्कारसामान्यस्यैव वृत्तिस्मारकत्वसंभवादिति परास्तं । अस्य पक्षस्य दूषितत्वात् । एतत्कल्पे सस्कारसामान्यस्य वृत्तिस्मारकत्वोक्तावपि सुखादौ सस्कारस्यानु-

क्तत्वाच्च । स्मर्यमाणविषयकत्वमनादृत्य तत्सामान्यस्य ज्ञानरूपवृत्तिसाधकत्वे घटसंस्कारात्पटविषयकवृत्ते: स्मरणापातादिति दिक् । अविद्योपाधिक: सर्वगतो जीव: साक्षीति पक्षस्याप्यन्योन्याश्रयादिना अविद्योपाधिकत्वासम्भवेनायुक्तत्वात् । तथाचाद्वैतमते अविद्याघटितस्य तद्वृत्तिघटितस्य वा साक्षित्वासंभवात् "साक्षी चेता" इत्यादि मानसिद्ध शुद्धचैतन्यस्यैव साक्षित्वं कथंचिदंगीकर्तुं शक्यमिति स्थित ॥

एतेन ॥ तत्रेदं प्रष्टव्यमित्यादिना फलितमित्यतेन ग्रंथेन मण्डनोपरि दीपिकाकारोक्त दूषणाभासजल्पनमापास्तं । अनावृतचैतन्यस्य आवृतशुद्धचैतन्यान्यस्य साक्षिताया समूलघातं घातितत्वात् - अविद्याया अखण्डे ब्रह्मणि कृत्स्नैकदेश संबधविकल्पतद्दूषणाभ्यां आवृतानावृतांशद्वय सपादकत्वायोगस्यावेदितत्वाच्च । इत्थं च अज्ञानाद्यनुपहितशुद्धचैतन्यस्यैव सुखादिसाक्षिताया अकामेनाप्यवश्यमंगीकर्तव्यत्वात् - तस्य चाज्ञानाविरोधित्वे सुखादिसत्ताकालेपि नप्रकाशते इत्यादि व्यवहारापत्तिर्दुर्निवारैव । न च सुखादीनामेवाज्ञानविरोधित्वात् न सुखादिसत्ताकाले तदज्ञानापत्तिरिति वाच्यं । साक्षात्साक्षिभास्यानां ज्ञानाज्ञानसुखदु:खादीनां ज्ञातैकसत्वात् । तस्य च स्वप्रागभावाधिकरणकालवृत्तिप्रत्यक्षविषयभिन्नत्वरूपत्वेन सुखदु:खादेर्यावत्स्वसत्व स्वप्रत्यक्षसत्वनियमेन तस्य प्रत्यक्षस्याज्ञानविरोधितया तत्समनियतसुखादावपि अवर्जनीयसन्निधितया प्राप्तस्वसत्वनियतप्रत्यक्षविषयत्वमात्रेणाज्ञानविरोधित्वव्यवहारस्य गौणत्वेनान्यथासिद्धे तत्राज्ञाननिवर्तकत्वोक्तेरनुचितत्वात् । नापि सुखोत्पादकसामग्र्या एव सुखाज्ञानविरोधित्व । स्वसत्तासमनियतसत्ताक तत्प्रत्यक्षसामग्र्या अन्यथासिद्धत्वात् । अन्यथा वृत्त्युत्पादकसामग्र्या एवाज्ञानविरोधित्वकल्पनापत्त्या वृत्तेरज्ञानविरोधित्वसिद्धांतभगापत्ते । घटादिप्रत्यक्षसामग्र्या एव प्रत्यक्षकार्यकारित्वसंभवेन सर्वत्रसामग्र्या फलापन्हवापत्तेश्च ॥

एतेनैव ॥ चितोऽज्ञानाविरोधित्वं न साक्षित्वेन किं तु स्वरूपेणे-त्यादिना नाज्ञानप्रसंग इत्येतेनोक्तमप्यपहस्तित । परमते शुद्धचैतन्यस्यैव कथञ्चित्साक्षिताया उपपादितत्वात् । अविद्यादिघटितस्य साक्षिताया दूषि तत्वाच्च । घटादौ चैतन्याभिव्यंजनार्थं ताद्विषयकवृत्तेरपरोक्षत्वस्यावश्यकत्वेन घटादिविषयकापरोक्षवृत्त्यैव तदज्ञानादिनिवृत्तिसंभवेन तत्र चैतन्यप्रतिबिंबनादि प्रक्रियाया आकरे दूषितत्वाच्च । घटादेर्विषयावच्छिन्नचैतन्याध्यस्तत्वादेः तादात्म्यस्य विषयतारूपत्वखंडनप्रस्तावे ज्ञेयस्य ज्ञानाध्यस्तत्वं नत्तादात्म्य-रूपं तद्विषयत्वमित्यादितत्प्रक्रियाखडनेन निरस्तत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ इदमत्र घटादीनां सुखादिभ्यो वैलक्षण्यं यद्घटादिकमा-वृतचैतन्याध्यस्तं - सुखादिकंत्वनावृतचैतन्याध्यस्तमित्यारभ्य न किंचिदप्य-नुपपन्नमित्यंतं । तदप्येतेनैवापाकृत । आवृतानावृतचैतन्यभागभेदस्या संभवदुक्तिकताया उक्तत्वात् । सुखादीनां घटादीना च ज्ञातैकसत्व तद-भावाभ्यां वैलक्षण्यसंभवेनोक्त कुकल्पनाया अयुक्तत्वात् । ज्ञातैकसत्वस्य च यावत्स्वसत्वं स्वप्रत्यक्षसत्वादिनैवोपपत्ते । सुखादीनां स्वसत्तादशाया मपि अनित्यत्वादिविवादेन न जानामीत्यादिव्यवहारस्य घटादाविव त्वयैवो-पपादितत्वाच्च । तदावरकाज्ञानकल्पितस्यैव तत्रारोपितत्वेन स्वोपादाना-ज्ञानाविषये साक्षिचैतन्ये सुखादीनामध्यस्तत्वासंभवस्यासकृदावेदि - तत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ अत्रेदं प्रष्टव्यं । सुखादावज्ञानप्रसंग इति कोर्थः । किं न प्रकाशते इति व्यवहारापत्तिः - उत आवृतचैतन्याध्यस्तत्वापत्ति रिति । आद्ये आवृतचैतन्याध्यस्तत्वरूपप्रयोजकाभावात् न तथा व्यव-हारः । अत एव न द्वितीय । तदेवह्यावृतचैतन्याध्यस्तं - यत्स्वो-त्पत्तिकाल एवाज्ञानविरोधि न भवति । यथा घटादीत्यादि । तदप्ये-तेन परस्तं । अज्ञानाद्यनुपहितशुद्धचैतन्यस्यैव त्वन्मते साक्षिपदार्थताया

व्युत्पादितत्वात् । सुखादिविषयकप्रत्यक्षरूपोक्तसाक्षिणोऽज्ञानाविरोधित्वे अज्ञातघटादाविव ज्ञातसुखादावपि न प्रकाशत इत्यादिव्यवहारापादनस्य सुल भत्वात् । त्वदीयकुकल्पनायास्तु आवृतचैतन्याध्यस्तत्वाभावरूप-प्रयोजकाभावे सिद्धे - न प्रकाशत इत्यादि व्यवहाररूपप्रयोज्याभावसिद्धि । तत्सिद्धौ च स्वोत्पत्तिकाल एवाज्ञानविरोधित्वसिध्या अज्ञानविरोधित्वरूप प्रयोजकाभावत् आवृतचैतन्याध्यस्तत्वरूपप्रयोज्याभावसिद्धिरिति त्वदीत्येवा-न्योन्याश्रयादिना दुष्टत्वात् । आवृतानावृतचैतन्यद्वैविध्यासंभवस्योदित-त्वाच्च । सुखादीनां स्वावच्छेदमात्रेणाज्ञाननिवर्तकत्वे वृत्तिदृष्टांतीकरणं-त्वत्यक्तानुचितं । वृत्यादेरपि साक्षिभास्यतया सुखादितुल्ययोगक्षेमत्वेन विप्रतिपन्नत्वात्। एतेनैव मन' सुखादौ प्रतिबिंबाश्रयमनः सुखाद्यवच्छेदकत्व-तदुत्पादकसामग्री नियम्यमित्यादिबिंदुटीकोक्तमप्यपास्तं । घटादौ वृत्तिं प्रतीव मनः सुखादौ मनः सुखादिकं प्रति विषत्वरूपावच्छेदकत्वासंभवात् । चिति केवलमन' सुखाद्यवच्छेदेन प्रतिबिंबविशिष्टमनआदेरध्यासस्यानुवेधा-भावादिना निराकृतत्वाच्च ॥

यत्तु ॥ स्वच्छेप्यावृते ब्रह्मणि प्रमाणवृत्या तदाकारता - अस्वच्छे अनावृतेपि शुक्तिरूप्यादावविद्यावृत्या - स्वच्छे सुखादौ अनावृते सुखादौ स्वत इति सिद्धांतबिंदुसमतिकथनं । तदसारं ॥ तद्विषयत्वरूपतदाका-रत्वं प्रति स्वच्छतादेरप्रयोजकत्वात् । शुद्धस्य वृत्तिविषयतायास्त्वयैव निर-स्तत्वात् । जगन्मिथ्यात्वसिद्धे प्रागविद्यावृत्तिरूपभ्रमासिद्धेरुपदर्शितत्वात् । सुखादौ स्वाज्ञानविरोधिस्वप्रत्यक्षं विना तदाकारताया असंभवदुक्तिकत्वात् । उक्तविभागस्याप्रामाणिकत्वाच्चेति ॥

एतेनैव तथाच्याय निष्कर्षः ॥ अद्वैतिभिरावृतचैतन्यभास्यत्वस्य सुखादावनंगीकारात् अनुक्तोपालंभन - अद्वैतमतस्वरूपाज्ञाननिबंधन चेदमा-पादनं चंद्रिकाकाराणामित्याद्यसत्प्रलापोप्यपोढः । तन्मते उपहितचैतन्यस्य

साक्षित्वासंभवस्योक्तत्वेन शुद्धस्यैव साक्षित्वसिध्या तत्रोक्तापदनस्य सूपपन्नत्वात् । विना मानं अद्वैतिभिरनंगीकारमात्रेणावृतचैतन्यभास्यतात्यागे तार्किकाानंगीकारेणेश्वरस्य सुखरूपताया अपि त्यागापत्तेः । एतत्कुकल्पनाया निर्मूलत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ किं च वृत्तेरज्ञानविरोधित्वं तन्निवर्तकत्वनिबंधन । साक्षिणस्तु तदप्रसक्तिनिबधनं । स्वरूपचैतन्यंसाक्षीति नाद्वैतिनोऽनुमन्यते। सुखादौ तत्प्रतिबिंबितंचैतन्यंज्ञानं । घटादौ तु तदाकारवृत्तिप्रतिबिंबित चैतन्यं ज्ञानमित्यादि । तदप्यत एव परास्तं ॥ उपहितचैतन्यस्य साक्षिताया दूषितत्वात् । सुखादिविषयक वृत्यंगीकारपक्षे वृत्तेरज्ञानविरोधित्वं - पक्षांतरे तु तद्ग्राहकशुद्धचैतन्यरूपसाक्षिण एवाज्ञानविरोधित्वमूरीकर्तव्यं । अन्यथा तत्राज्ञानप्रसगात् । न्यायरत्नावल्युक्ताया वृत्तिज्ञाने चैतन्यप्रतिबिंबनादिप्रक्रियाया दूषितत्वात् । सुखादौ स्वच्छत्वेन चैतन्यप्रतिबिंबने तादृशे स्फटिकादावपि तत्प्रतिबिंबनापत्या वृत्तिवैयर्थ्यात् । परोक्षवृत्तावपि तत्प्रतिबिंबनप्रसंगात् । आत्मनीव सुखादिवृत्तेरेव वा साक्षिण एव वा सुखादि ज्ञानत्वसंभवेन तत्र चैतन्यप्रतिबिंबनादेरप्रामाणिकत्वात् । लघुचंद्रिकायां सुखादौ वृत्यभ्युपगमेन सुखादेरेवाज्ञानविरोधित्वानंगीकारात् प्रकृते तदुदाहरणस्यानुचितत्वाच्चेति ॥

यत्तु । तथा च यत् स्वाज्ञाननिवर्तकशून्य - तदज्ञानविषय इति नियमेपि न क्षति । सुखादेरेव तदज्ञानविरोधित्वांगीकारात् । आपादकाभावसहितस्यैवापाद्यानिष्टत्वस्य प्रयोजकत्वात् । अज्ञानापादकश्च यद्य ज्ञाननिवर्तकाभाव तर्हि तुच्छस्यापि तदापत्ति । न च तदिष्टं ॥ विद्यमानस्यैव पदार्थस्याज्ञानांगीकारादित्यादि - नाज्ञानापादकं प्रमज्यत इत्यत । तदप्येतेन परास्त ॥ सुखादेरेवाज्ञानविरोधित्वस्य वृत्ते स्तुल्ययोगक्षेमाया. दृष्टांततायाश्चनिराकृतत्वात् । सुखादिसाक्षिणः शुद्धचैत-

न्यस्याज्ञानाविरोधित्वांगीकारात् । यत् विद्यमानत्वे सति अज्ञाननिवर्तक-शून्यं तदज्ञानवदिति नियमस्य निराबाधत्वाच्च । सुखादौ अज्ञाननिवर्त-कमद्भावमंगीकृत्य पुनस्तदभावस्यापादकत्वदूषणप्रयासस्य व्यर्थत्वाच्च । तेन सतोपि निवर्तकाभावस्यापादकत्व न सभवतीतिप्राप्त्या पूर्वविरोधेन व्याहततत्वा-च्चेति । तथाच सुखादिभासकस्यानुपहितचैतन्यरूपसाक्षिणोऽज्ञानाविरो-धित्वे अन्यस्य तद्विरोधिनोऽभावेनाज्ञाननिवर्तकज्ञानाभावोऽवर्जनीय एवेति प्रकृते आपादकसंपत्या आपाद्यानिष्टत्वेनचाज्ञानापादन युक्तमेव । त्वन्मते तुच्छेपि विकल्पाख्य वृत्ते तस्या धीत्वस्य चांगीकारेण किंचिद्रूपे-णाज्ञानस्य संमतत्वात् आपदकशरीरे विद्यमानत्वे सतीत्यस्य विवक्षितत्वाद्धा-त्तातिप्रसगपरिहारसभवाच्च । नित्यातींद्रये गुरुत्वादौ तज्ज्ञानस्याज्ञाना-निवर्तकत्व अज्ञानापादनस्येष्टत्वाच्चेति ॥

यच्च ॥ इत्यान्विशेष । नित्यपरोक्षाणां कदापि न भातीति वा भातीति वा न व्यवहार । सुखादीना तु सर्वदा न नभातीति व्यव-हार एवेति अभानापादकाज्ञानाप्रसक्तिरेवात्र विवक्षितेति न विरोध इति । तदप्यत एव निरस्तं । नित्यपरोक्षेपि धर्मादौ तद्भासकसामग्र्य-भावदशायां स्वमत्ताकालेपि धर्मादिकं न जानामीत्यादि व्यवहारस्य सर्वानु-भवसिद्धत्वेनाभानापादकाज्ञानस्यैव प्रसक्तत्वात् । सुखादावप्यज्ञान-निवर्तकाभावे अभानापादकाज्ञानस्यैवापाद्यमानत्वाच्च । त्वयापि सुखा-दावनित्यत्वादिविषये स्वमत्तादशायामप्यभानापादकाज्ञानस्याभ्युपगतत्वा-च्चेति ॥

एतेनैव ॥ सुखादावसत्वापादकाज्ञानसत्वेपि नाभानापादकाज्ञानं - सुखादेरेव वा तत्साक्षिणो वा अज्ञानविरोधित्वादित्यादि - प्रकाशप्रसरोक्त-मपास्तमित्यत निरस्त । सुखादिग्राहकानुपहितचैतन्यरूपसाक्षिणोऽज्ञानावि-रोधित्वांगीकारात् । सुखादेरेव विरोधितायाः निरस्तत्वात् - अनुपहिता-

शायामसत्वापादकाज्ञानस्येवोत्पत्तिदशायामपि अज्ञाननिवर्तक सामग्र्यभावे अभानापादकाज्ञानस्याप्यवारणीयत्वात् । घटादौ वृत्तेरज्ञानविरोधितायाः संमतत्वेन तत्राज्ञानापादनस्यानुचितत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ अत एव सुखादिकं - अज्ञानविषय । स्वाज्ञाननिवर्तकज्ञानाविषयत्वात् अंधकारस्य घटवदिति प्रसरोक्तमपास्तं । असत्वापादकाज्ञानविवक्षायां सिद्धसाधनात् । अभानापादकाज्ञानविवक्षायांस्वरूपासिद्धेः । सुखादेरेवाज्ञाननिवर्तकज्ञानपदेन ग्रहणसंभवात् । सुखाद्युत्पत्तिसमकालमेव सुखावच्छिन्नं चैतन्यमनावृतं भवति । घटादिकंत्वावृत चैतन्याध्यस्तं । ततो न ज्ञातैकसदित्यादि - नेह वितन्यते इत्युंतं । तद प्येतेनैवापास्तं ॥ उत्पत्तिदशापन्नं सुखादिकं पक्षः । अभानापादका ज्ञानविषयत्वमेव साध्यं । स्वाज्ञाननिवर्तक स्वसमानविषयक ज्ञानाविषयत्वमेव हेतु. ज्ञानं तु ज्ञप्तिरेव । नचोक्तदोष. ॥ सुखादेरेवाज्ञानविरोधित्वस्य दूषितत्वात् ' सुखविषयकज्ञानपदेन सुखविवक्षावचनस्योन्मादमूलत्वाच्च । न हि सुखं - स्वविषयं - ज्ञानपदवाच्यं - दृष्टमिष्टं वा - ज्ञानपदेन ज्ञप्तेरेव विवक्षितत्वात् । त्वयापि साक्षिण एव सुखादिज्ञानत्वांगीकाराच्च । सुखाद्युत्पत्तिसमकालमेव सुखावच्छिन्नं अनावृतं भवतीति कल्पना तु - न युक्ता । अनावृतप्रदेशावच्छेदेनैव सुखादिकमुत्पद्यत इत्यंगीकार विरोधात् । उत्पत्तिसमय एवानावृतं भवतीत्यत्र कारणविशेषानिरूपणात् । पूर्वोक्तरीत्या अन्योन्याश्रयाच्च । अखंडे चैतन्येभगभेदासंभवस्योक्तत्वाच्च । उत्पत्तिसमये अनावृतत्वकल्पनायामपि अनियतानंतांतःकरणप्रदेशावच्छेदेनतत्रैवचैतन्ये तदैवोत्पन्नघटादीनामपि ज्ञातैकसत्वप्रसंगाच्च । सुखादेरुत्पत्तिज्ञप्त्योः समनियतत्वमात्रेण ज्ञातैकसत्वोपपत्तावनावृतचैतन्यादिकल्पनाया निर्मूलत्वाच्च । घटादेर्विषयावच्छिन्ने - वृत्त्याद्यवच्छिन्ने वा चैतन्ये अध्यस्तत्वेन साक्षात् शुद्धचैतन्याध्यासस्यासंभवदुक्तिकत्वाच्चेति ।

यत्तु ॥ अयमत्र निष्कर्षः सुखादिकं साक्षिचैतन्याध्यस्तमेवोत्पद्यते । उत्पत्तिसमकालमेव प्रकाशमानमित्यादि - तदप्ययुक्तं ॥ सुखादेर्यावत्स्वसत्वं प्रकाशमानत्वनियमेन - स्वोत्पत्तेः स्वज्ञप्तिसमनियततया ज्ञातैकसत्वस्योपपादितत्वेन तदर्थमध्यासकल्पनाया अयुक्तत्वात् । अनावृतस्याध्यासाधिष्टानताया निरस्तत्वाच्च । सुखाकारवृत्यनभ्युपगमे - सुखादिभासकसाक्षिणोनुपहितस्याज्ञानाविरोधितया स्वाज्ञाननिवर्तकज्ञानाभावेच सति सुखादौ स्वसत्तादशायामपि भातीति व्यवहारानुपपत्तेर्दुर्निवारत्वात् । न्यायरत्नावल्युक्तप्रकारस्य - लघुचंद्रिकोक्तस्य च प्रकारस्य दूषितत्वाच्च ॥

यत्तु । भातिशब्दार्थोहि साक्षात्कारः स्वावच्छिन्नवृत्तिनिष्टत्व स्वनिष्टत्वान्यतरसंबंधेन विषयविशिष्टप्रतिबिंबप्रयोजकप्रयोज्यविशिष्टचिदेव - सुखोत्पादकसामग्र्येवाज्ञानविरोधिनीति न्यायरत्नावलीपक्षे अज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्टचित् साक्षात्कारः । अनित्यत्वभ्रमाधिष्टानतया सुखादावज्ञानविषयत्वस्यप्रसिद्धत्वादित्यादि । तदप्येतेन परास्तं ॥ घटदिवृत्तौ चैतन्यप्रतिबिंबनस्य - स्वच्छतामात्रेण सुखादौ चैतन्यप्रतिफलनस्य चानेकातिप्रसंगगहननिविष्टतया तत्कल्पनाया निर्मूलत्वात् । चरमवृत्तौ ब्रह्मणि वा चैतन्यप्रतिबिंबनाभावेन चरमवृत्तेः साक्षात्कारत्वानुपपत्तेश्च । ज्ञानसाम्ग्र्यामपि दुर्लभस्याज्ञाननिवर्तकत्वस्योत्पादकसामग्र्यामसंभावितत्वात् । सुखादावनित्यत्वभ्रमप्रयोजकाज्ञानविषयत्वाभावं प्रति नित्यत्वप्रकारकानुमित्यादेः प्रयोजकत्वेपि सुखस्वरूपग्राहकचितस्तत्प्रयोजकत्वाभावेनोक्तांगीकारस्यानुचितत्वात् । वृत्तिप्रतिबिंबितचितः फलशब्दार्थत्वेपि भाति शब्दार्थत्वानंगीकारात् प्रतिबिंबितचित एवार्थप्रकाशकत्वसमवेन तत्प्रयोजकप्रयोज्यविशिष्टचितः साक्षात्कारत्वोक्तेरयुक्तत्वात् । सुखादावनित्यत्वाज्ञानस्याभानापादकस्याप्यंगीकारे मंडनाद्युक्ताज्ञानप्रसंगखंडनस्य स्वव्याहतत्वापाताच्चेति ॥

यदपि । घटावच्छिन्नचित शुद्धचितश्चाभेदेन घटज्ञानादेव मोक्षापत्तिरिति प्रसरोक्तं न क्षोदक्षमं । विशिष्टज्ञाने शुद्धस्याभानादित्यादि । तदप्येतेनैव परास्तं । त्वन्मते विशिष्टकेवलयोस्तादात्म्यांगीकारेण कल्पितभेदमत्वेपि तयोरभेदस्य तात्विकत्वात् । अतात्विकस्य च तात्विककार्याविघातकत्वाच्च विशिष्टचिद्विषयकज्ञानस्यापि विशिष्टकेवलतात्विकाभेदबलेन केवलविषयकत्वानपायेनोक्तापत्ते दुर्निवारत्वात् । विशिष्टचिति शुद्धचितोऽनुगमेन विशिष्टज्ञाने शुद्धभानस्यावर्जनीयताया असकृदावेदितत्वाच्चेति । तथा च चद्रिकोक्तं सुखादावज्ञानप्रसंजनं न शतेनापि प्रयत्नानां दीपिकाकारेण परिहर्तुं शक्यमितितत्राशक्यकार्ये दीपिकारप्रयास स्वाज्ञानाद्याविष्कारनिदानत्वान्नकेवलं निष्फल किं तु विरुद्धफलश्च । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्त दूषणंसुस्थमितिसिद्धं ॥ . . ....

❀ परमते विषयार्थमध्यासभंगः ❀

यत्तु । चंद्रिकायामित्यारभ्य प्रकाशप्रसरकारा' सदेवेत्याद्युपक्रमादिसंदर्भ' विशिष्टार्थपार जीवब्रह्मभेदमेव गोचरयति । तत्त्वमसि वाक्यस्य विशिष्टाभेदेप्यवांतरंतात्पर्यमिति निरूपयंति । मंडनकारास्तु ॥ प्रलये अनादिभावानां सत्वांगीकारेण द्वितीयसामान्याभावबोधने तात्पर्यायोगात् - चिन्मात्रतात्पर्यकत्ववर्णनं सदेवेत्यादेरनुचितमेव । ततश्च तत्त्वमसिवाक्यस्य विशिष्टाभेदपरत्वमेव । अन्यथा ह्यप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिरिति । अत्राद्वैतिना ममाधान तु विशिष्टाभेदतात्पर्यग्राहकानिरूपणात् न विशिष्टाभेदपरत्वं । किं तु न्यायामृतोक्तस्य चैतन्यमात्रपरत्वाभावस्य शतधा दूपणंनाद्वैतसिध्याद्युक्तरीत्या चैतन्यमात्रपरत्वमेवोपक्रमादिबलादित्यादि ॥

तदविमर्शसुंदरं ॥ तथाहि । "एकमेवाद्वितीयं सन्नामरूपविवर्जितं । सृष्टे' पुराधुनाप्यत्र तादृक् सत्तदितीर्यते । श्रोतुर्देहेंद्रियातीत वस्त्वत्र त्वंपदेरितं । एकता ग्राह्यतेऽसीति तदैक्यमनुभूयता"मिति रहस्योपनिषदुक्तरीत्या पूर्वप्रक्रांतवाचिना तत्पदेन पूर्वप्रकृतं सर्वज्ञत्वाद्युपलक्षितं चैतन्यमात्रं - त्वं पदेन तु देहेंद्रियातीतं अल्पज्ञत्वाद्युपलक्षितचैतन्यरूपवस्तुमात्र च विवक्षित्वा तात्पर्यग्राहकासिपदसमभिव्याहृतसामानाधिकरण्येन तयोरुपलक्षितयोर्भेदभ्रमविरोधी उपलक्षिताभेदबोधोद्वारभूत' चैतन्यस्वरूपमात्रबोध फलीभूतो जायत इति त्वसिद्धांतानुरोधेन तत् - त्वं पदाभ्यामुपलक्षितचैतन्यमात्रस्य विशिष्टविषयकशक्त्या - लक्षणायावाबोधने

सति तयोर्लक्षणलक्षितयोरभेदबोधः सामानाधिकरण्येन भवतीति खल्वद्वैतिनां तत्त्वमसिवाक्यार्थनिष्कर्ष । सति चैवं तत्ववादिभिः सदेवेत्याद्युपक्रमस्य निर्विशेषचैतन्यस्वरूपमात्रे तात्पर्यनिरासेन सच्छब्दस्य विशिष्टार्थत्वं - तत एव तत्पदस्यापि विशिष्टपरत्वं - त्वंपदस्य तु संबोध्य चेतने शक्तस्य तच्छरीरावच्छिन्नविशिष्टचेतनार्थत्वमिति रीत्या तत्त्वंपदयोर्विशिष्टापरत्वे व्यवस्थापिते सति तयोर्विशिष्टयोरसिपदसमभिव्याहृतसामानाधिकरण्येनाद्वैतमतरीत्या अभेदबोधनसंभवेन तत्त्वमसीत्यस्य विशिष्टाभेदबोधतात्पर्यनिर्णायकत्वस्य परोपन्यस्तोपक्रमादेरेव तत्ववादिभिर्विशिष्टार्थपरत्वेन निर्णीतस्य जागरूकत्वप्राप्त्या विशिष्टाभेदतात्पर्यनिर्णायकाभावोक्तिस्तावदयुक्तैव । यथा हि त्वन्मते सदेवेत्याद्युपक्रमादेश्चैतन्यमात्रपरत्वेन तत्त्वमसीत्यस्य चैतन्यस्वरूपाभेदबोधतात्पर्यनिर्णायकत्वं - तथा तत्ववादिभि' सच्छब्दस्य प्रलयकालावस्थितत्व - सत्ताश्रयत्व - प्रजाधारकत्वादि विशिष्टार्थकत्वेन तद्घटितोपक्रमादेरपि विशिष्टार्थत्वेसमर्थिते सति - तस्यैवोपक्रमादेस्तत्त्वमसिवाक्येन विशिष्टाभेदे बोधनीये तात्पर्यनिर्णायकत्वमवर्जनीयमेव । उक्तोपक्रमादेरन्यत्र विशिष्टभेदतात्पर्यनिर्णायकत्ववचनं तु तत्त्वमसीत्यादेस्तत्ववादिरीत्या व्याख्यानमनुरुध्येति न तद्विरोधः । प्रकृते तु अद्वैतरीत्या तद्वाक्यव्याख्यानं विवक्षित्वोक्तोपक्रमादेर्विशिष्टार्थकादेव तत्पदस्यापि विशिष्टार्थपरत्वे सिद्धे अद्वैतरीत्या तत्त्वंपदविवक्षितयोर्विशिष्टयोरभेदस्यासिपदसहितसामानाधिकरण्येन बोधनस्य निर्बाधतया तत्त्वमसीत्यस्य विशिष्टाभेदबोधतात्पर्यनिर्णायकत्वं परोपन्यस्तविशिष्टार्थपरोपक्रमादेरक्षुण्णमेव । तथा च प्रकाशप्रसर - मंडनाद्युक्तरीत्या विशिष्टार्थपरात् त्वदुपन्यस्तोपक्रमादेरद्वैतिरीत्या तत्त्वमसीत्यनेन विशिष्टाभेदबोधने तात्पर्यनिर्णायकताया अकामेनाप्यंगीकार्यत्वात् । न्यायामृतोक्तस्याद्वैतसिध्यादौ शतधा निरसनवचनं तु बालभाषणमेव । प्रकाशप्रसर एव महा वाक्यार्थखंडनप्रकरणे अद्वैतसिद्धिलघुचंद्रिकाद्युक्तयुक्त्याद्याभासनि-

रासेन न्यायामृतोक्तस्यादूष्यतया सुस्थिरतायाः प्रदर्शितत्वात् । अत्रापि तत्र तत्र प्रसक्तानुप्रसक्त्या लघुचंद्रिकादिनिरसनप्रकारस्योपदर्शितत्वादुपदर्शयिष्यमाणत्वाच्च । तथाच तथावचनं - तत्ववाद्याकरग्रंथांध्यनिमित्तं प्रेक्षावद्भिरनादेयमेवेति ॥

यत्तु । एतेन मुख्यार्थत्वाय विशिष्टाभेदः प्रतिपादनीय इतिमंडनोक्तमपास्तं । तात्पर्यविषयार्थबोधकत्वं हि मुख्यार्थत्वं । न हि विशिष्टाभेदतात्पर्यनिरूपणं मंडनाकारैरन्यैर्वा कृतं - किं तु सदेवेत्याद्युपक्रमस्य विशिष्टार्थत्वेन विशिष्टभेदतात्पर्यनिरूपणमेव कृतं - न हि चैतन्यमात्रतात्पर्यकत्वाभावावधारणं - विशिष्टभेदतात्पर्यनिरूपणं वा विशिष्टाभेदतात्पर्यनिर्णयोपयुक्तं । किं तु तद्विरोध्येवेति विशिष्टाभेदतात्पर्यनिरास एव कृत इति चंद्रिकामुंडनमेवकृतमित्यादि । तदप्येतेनैव निरस्तं । सदेवेत्यादि त्वदुपन्यस्तोपक्रमादेर्विशिष्टार्थत्वोपपादनद्वारा तत्त्वमसीत्यस्याद्वैतमतरीत्या व्याख्यानमनुरुध्य विशिष्टाभेदतात्पर्यनिर्णायकत्वस्योपपादितत्वेनाद्वैत्यभिमतश्रुत्यर्थानुरोधेन विशिष्टाभेदतात्पर्यनिरासस्याकृतत्वात् तत्क्रमनिबंधनासंबद्धसोत्प्रासदूषणाभासजल्पनस्योन्मत्तप्रलापत्वेनानादरणीयत्वात् । क्वचिद्विशिष्टाभेदतात्पर्यनिरासस्तु तत्ववाद्यभिमतश्रुत्यर्थमनुरुध्येति प्रागेवावोचाम ॥

यदपि ॥ न हि निर्विशेषचैतन्यविज्ञाने विशिष्टाभेदबुद्धिरुपाय इति न तत्रावांतरतात्पर्यमपि । महातात्पर्योपयुक्त एवावांतरतात्पर्यांगीकारात् । न हि गंगायां घोष इत्यत्र शक्यार्थबोधेप्यवांतरंतात्पर्यं कस्यापि संमतं । अत एव यजमान प्रस्तर इत्यादौ प्रस्तराभेदे नावांतरतात्पर्यं । सन्मूलइत्यादौ तु निषेधार्थं प्रसक्त्यपेक्षसद्वितीयत्वबोधनं महावाक्यार्थसिध्युपयोग्येव । किं च यत्र शक्यार्थसबंध. प्रमाणांतराबाधितः तत्रैव शक्यार्थबोधे अवांतरं तात्पर्यं - न च विशिष्टाभेद' प्रमाणांतराबाधितइत्यादि । तदप्युक्तार्थाज्ञानविजृंभितमेव । तथा हि ॥ तत्त्वं पदार्थभूतयोर्विशिष्ट-

चेतनयोरभेदबोधोप्यखंडार्थबोधं प्रति द्वारत्वेन संक्षेपशारीरके अभिहित । "सामानाधिकरण्यमत्र भवति प्राथम्यभागन्वय: पश्चादेव विशेषणेतरतया पश्चाद्विरोधोद्भव । उत्पन्ने तु विरोध एकरसके वस्तुन्यखंडात्मधी सर्वैरेवपदैरय समुदितो ज्ञेय क्रम: सूरिभि"रित्युक्ते । सामानाधिकरण्यं समानविभक्तिकत्वनिश्चय । प्राथम्यभागिति सामानाधिकरण्यविशेषणं । विशेषणेतरतयान्वय: पदार्थयोस्तादात्म्येन विशेषणविशेष्यभवावगाहिबोध । पश्चादनंतरं विरोधोद्भव बाधकप्रतिसंधानेनोक्तबुध्यप्रामाण्यधीर्जायते । ततश्चैकरसे वस्तुनि चैतन्ये तद्विषय इति यावत् । अखंडात्मधी: अखडस्वरूपधीर्जायत इति तत्पद्यविवरणमद्वैतचद्रिकायां कृतं । तथाचात्र चिद्विषयकबोधद्वयस्यैवोक्तविशिष्टयोस्तादात्म्यधियोप्युक्तप्रणाड्याद्वारताया कठत एवोक्तत्वात् तदनुपयोगवचनं तावदज्ञानमूलमेव ॥

अत्रोक्तमद्वैतचद्रिकाया ॥ तादृशतादात्म्यावगाहिबुद्धे क्वचिदुत्पत्वमात्रेण तस्य द्वारत्वोक्ति । नियमेन तादृशबोधोत्पत्तौ मानाभावात् । अन्यथा गगाया घोष इत्यादावपि नियमेन प्रवाहवृत्तिर्घोष इत्याकारकबाधितार्थबोधस्यावश्याश्रयणीयत्वात् प्रागेव विशेषदर्शिनां तद्वाक्याच्छाब्दानुभवाभावप्रसगात् । न चान्यत्र तन्नियमाभावेपि प्रकृते तादृशबोधनियमोस्तु । नेहनानेत्यादिवाक्यस्याखंडार्थबोधपरत्वेपि द्वारीभूतमिथ्यात्वबोधे अवांतरतात्पर्यस्य सत्वेन तादृशबोधवदितिवाच्य । तत्र मिथ्यात्वबोधे अवांतरतात्पर्यस्ययुक्तत्वात् मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वेन तदंशे व्यावहारिकप्रामाण्याक्षते: । प्रकृते च विशिष्टद्वयतादात्म्यस्य प्रातीतिकत्वेन तदंशे व्यावहारिकप्रामाण्यायोगात् । तथात्वे यजमानप्रस्तरत्वादिबोधेपि श्रुतेरवातरतात्पर्यापत्तेरिति । अत्रोच्यते ॥ विशिष्टद्वयतादात्म्यस्य प्रातीतिकत्वेपि कुतस्तदंशे अप्रामाण्य । प्रातिभासिकविषयकस्य प्रामाण्य विप्रनिषिद्धमिति चेत्तर्हि व्यावहारिकविषयकस्यापि कुतो न विप्रनिषिद्ध ।

विषयीभूतस्य यत्किंचित्कालाबध्यत्वस्यां ततो बाध्यत्वस्य च साम्यात् । विषयस्य. बाध्यत्वे तुल्ये बाधविलंबाविलंबयोरप्रयोजकत्वात् । तयोश्च विषयवैलक्षण्यासंपादकत्वात् । अन्यथा असंजातबाधभ्रमविषयस्याप्यर्थक्रियापातात् । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्या तत्कार्यनिवृत्तावद्वितीयब्रह्मभावरूपमोक्षसिध्या प्रातिभासिकप्रामाण्यादिप्रक्रियायाएवाप्रयोजकत्वात् । किंच प्रातिभासिकविषयकत्वंचेदप्रामाण्यं शुक्तिरजतं दोषजन्यप्रतीतिविषय इति वाक्यमप्रामाणं स्यात् । तद्विधेयकत्वमप्रामाण्य चेत् शुक्तिरजने दोषजन्यप्रतीतिविषयत्वमिति ज्ञानमप्रमाणं स्यात् । प्रकारतायामाधेयतासंबंधानवच्छिन्नत्वोपदाने ह्रदे वन्हिरित्यादि ज्ञानमप्रमाण न स्यात् । ज्ञानं विषयितया प्रातिभासिकवदिति ज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिश्चेति ॥

किं च विशिष्टयोर्मिथ्याभेदे प्रत्यक्षादिना गृहीतेपि तयोरभेदस्य भेदविषमसत्ताकस्याबाधितत्वान्न तद्बोधस्याप्रामाण्य । वस्तुतस्तु ॥ तत्त्वमसीतिश्रुत्या अनन्यशेषया ह्यसभावितदोषया च महावाक्यरूपया लक्षणां विनैव लब्धे सर्वज्ञत्वाल्पत्वोपहितयोरभेदे तात्विकतैव युक्ता । नहीदृशश्रुतिप्रमापितार्थे संभावितदोषयोः प्रत्यक्षानुमानयोर्बाधकत्वं सभवदुक्तिकमपि । न च नेहनानेति श्रुत्योपहितयोरेव मिथ्यात्वबोधनेन तदभेदस्य न तात्विकत्वसंभव इति वाच्य । महत्तरवाक्यस्य मुख्यार्थत्वानुरोधेन किंचनेति सामान्यश्रुतेरेव संकोचस्यौचित्यात् । उक्तं च वेदांतपरिभाषायां ॥ ''ननु नाहमीश्वर इत्यादिप्रत्यक्षेण - विरुद्धधर्माध्यासलिंगेन च जीवपरयोर्भेदस्यावगतत्वेन तत्त्वमसिवाक्यमुपचरितार्थमिति चेन्न । भेदप्रत्यक्षस्य संभावितकरणदोषस्यासंभावितकरणदोषजन्यज्ञानेन बाध्यमानत्वात् । अत एव नानुमानमपि प्रमाणं । अगमबाधात् ॥ मेरुपाषाणमयत्वानुमानवदिति । नाप्यागम. ॥ अनुपलंभात् - ममत्वाच्चेति'' ॥

किं च व्यावहारिकविषयकत्वेन प्रामाण्योक्तिरयुक्तैव । व्यावहारिकार्थबोधकस्य दीर्घभ्रांतिहेतुत्वेनात्यंताप्रामाण्यापातस्यासकृदावेदितत्वात् ॥

किं च त्वन्मते मृत्वघटत्वोपहितयोस्तादात्म्यांगीकारात् अविरुद्धोपाधिद्वयोपहितयोस्तादात्म्यमवश्याभ्युपगंतव्यं । तथा च जीवत्वेशत्वयोरेककाले एकस्मिन् चेतने समावेशस्य त्वन्मतसिद्धतया तत्र भवता विरोधस्य दुरुपपादत्वात् तदुपहितयोरभेद एव बोध्यतां । तत्र भेदस्य कल्पितत्वेनाभेदस्य तात्त्विकत्वांगीकारात्

किं च "कार्योपाधिरयं जीव: कारणोपाधिरीश्वर" इति श्रुतिबलादविद्यांत:करणरूपकारणकार्योपाध्युपहितयोर्जीवेश्वरत्वप्राप्त्या कारणोपहितस्य कार्योपहितं प्रति कारणत्वसंभवात् जीवेश्वरयोस्तादात्म्यस्यैव बोधनसंभवादखंडार्थत्वं निर्मूलमेव

एव बाधायां सामानाधिकरण्य तत्त्वमसीत्यादौ सिद्धांतलेशादिषूपपादितमितिनाखंडार्थतावश्यकतापि ॥

किं च अद्वैतचंद्रिकायामेव शोधकवाक्यजन्याखंडसाक्षात्कारस्य प्रपंचभ्रमनिवर्तकत्वमाशंक्य जीवत्वेशत्वनिष्ठप्रकारता निरूपितचैतन्यमात्रनिष्ठविषयताकज्ञानस्यैव जगन्निवर्तकत्वं सिद्धांतयित्वा तत्त्वमसीति महावाक्यजन्यबोधीयचैतन्यविषयता स्वपूर्वतनज्ञानविषयीभूत जीवत्वेशत्ववृत्तिप्रकारता निरूपिता भवति । तज्ज्ञानाविषयस्यापि तन्निष्ठविषयतानिरूपितप्रकारतायाः प्राचीननैयायिकैरंगीकारात् । अत एव निर्विकल्पकोपस्थित घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वमात्रं सविकल्पके - न तु घटस्यापि तत्र विषयत्वं तैरंगीकृतं । गुरुणापि भ्रमस्थले इदंज्ञानाविषयीभूतरजतत्वनिष्ठप्रकारता निरूपितविषयता इदं ज्ञाने स्वीक्रियते । तथा च तादृशजीवत्वेशत्वोपलक्षित चैतन्यविषयक महावाक्यार्थज्ञानं स्वाविषयीभूतेशत्वजीवत्वनिष्ठप्रकारता-

निरूपितचैतन्यमात्रनिष्ठ विषयताकं भवतीति मतांतरमुपन्यस्तं । तथा अनृतत्वादिभ्रमहेतुभूतयोरीशत्व जीवत्वोपलक्षितचैतन्यविषयकाज्ञानयोर्निवर्तके अवांतरवाक्ये तादृशचैतन्ययोर्भेदभ्रमहेतुभूतचैतन्यमात्रविषयकाज्ञाननिवर्तक महावाक्यमिति विवेक इति चोक्त । ततश्च तत्पदार्थशोधकसत्यादिवाक्यस्य नियामकत्वादिधर्ममिथ्यात्वग्रहपूर्वके जीवस्य निरतिशयत्वादिबोधे तात्पर्यवत् - प्रजाधारकत्वादिविशिष्टबोधे निषेध्य समर्पकतया सदादिपदघटितसृष्टिपरवाक्यस्य तात्पर्यवच्च - जीवत्वेशत्वोपलक्षित चैतन्ययोर्भेदभ्रमनिरासकतत्त्वमसीति महावाक्यस्यापि सर्वज्ञत्वादिधर्ममिथ्यात्वग्रहपूर्वक स्वस्वरूपनिरतिशयानंदाद्यात्मकत्वनिश्चयाय निषेध्यसमर्पकोपहिताभेदबोधेपि तात्पर्यमावश्यकमेव । त्वयैवोत्तरत्र उपहिताभेदबोधस्याप्युपलक्षितभेदभ्रमनिवर्तकत्वोक्तेश्च तत्रावांतरतात्पर्यनिरासः स्वव्याहत्यादिना अनुचितएव ॥

किं च उपहितयोर्भेदस्य व्यावहारिकत्वे अभेदस्तात्विकोस्तु । न तु प्रातीतिक ॥ मानातराविरोधस्योक्तत्वात् । तस्मादुपहिताभेदबोधतात्पर्यग्राहक त्वदुपन्यस्तोपक्रमादेरुपपादनात् - अखंडार्थबोधीयचैतन्यविषयतायाः जीवत्वेशत्वनिष्टप्रकारतानिरूपितत्वप्रयोजकत्वात् - निषेध्यसमर्पणार्थत्वात् - तयोः कार्यकारणभावापन्नत्वेन तत्तादात्म्यस्यांगीकृतत्वात् - अविरुद्धोपाधिद्वयवतोरभेदस्याबाधितत्वात् - उपहिताभेदबोधस्याप्युपलक्षितभेदभ्रमविरोधित्वाभ्युपगमाच्च विशिष्टाभेदबोधे महावक्यस्यावांतरतात्पर्यमकामेनाप्युपेयमिति सिद्धं । एतेनप्रतिबंदीद्वयमपि मोचितं । बहुधा वैषम्यात् । तथाहि ॥ प्रकृते विशिष्टाभेदबोधस्यानेकधा महावाक्यार्थबोधोपयोगस्योपदर्शितत्वेन तद्वत् गंगायां घोष इत्यादौ बाधितवाच्यार्थबोधस्य विवक्षितार्थबोधानुपायत्वात् । तात्पर्यग्राहकाभावात् - अर्थस्य बाधितत्वात् - अद्वैतचंद्रिकायामेव बहुधा वैलक्षण्यस्योपपा-

दितत्वाच्च न तत्प्रतिबंदी युक्ता । यजमानः प्रस्तर इत्यादावपि तद्बोधस्य विवक्षितबोधानुपायत्वात् - तत्तात्पर्यग्राहकाभावात् । यजमानप्रस्तराभेदस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् - तत्सिद्धिपेक्षिक्रया तत्र गौणार्थतायाः पूर्वतंत्रे समर्थितत्वात् - अद्वैतिभिरप्यत्राखंडबोधस्यानंगीकृतत्वाच्च न तत्प्रतिबंद्यपि युक्ता । प्रकृते तु विशिष्टयोस्तात्विकाभेदस्यमानांतराबाधितत्वोपपादनेन शक्यार्थमबधस्या बाधितत्वात । प्रत्युत सत्यादिवाक्ये शबले सत्यत्वादिसंबधस्य बाधितत्वेपि तत्रापौनरुक्त्यादिलाभायापर्यायतासिद्धये च बाधितवाच्यार्थविषयकबोधे तात्पर्यांगीकाराच्च प्रकृते नावांतरतात्पर्यनिराक्रियाशक्या । अवांतरतात्पर्यविषयस्याबाधितत्वेन तात्विकतापि दुर्निवारैव । तथा च प्रकाशप्रसरोपदर्शितरीत्या तत्त्वमसिवाक्यस्य तात्विकविशिष्टाभेदबोधकत्वसंभवेन विषयार्थमध्यासवर्णनमयुक्तमिति चंद्रिकोक्तदूषणस्यात्यंतसंश्लिष्टस्य केनाप्युद्धर्तुमशक्यतया वज्रलेपत्वादत्र दीपिकाकारस्य प्रयासो विफलो विरुद्धफलश्चेति सिद्ध ॥

यदपि ॥ यत्तु प्रकाशप्रसरे - कथं सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोर्विरोधः । एकस्मिन् चैतन्ये समावेशांगीकारात् । भिन्नधर्मिनिष्ठत्वे च न धर्मपरित्यागेनापि धर्मिणोरैक्यं । न हि गोत्वाश्वत्वपरित्यागेन गवाश्वयोरभेद संभवतीत्युक्तमद्वैतस्वरूपानवबोधविजृंभितं । न हि गवाश्वयोर्जीवेश्वरयोरिवौपाधिकोभेदः । न वा सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोरेकचैतन्यनिष्ठत्वमित्यादि । तदेवोक्तवाक्यार्थाज्ञानविजृंभितं । सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयो स्वभावतोभिन्नधर्मिनिष्ठत्वे खलु धर्मपरित्यागेपि धर्मिणोरैक्यं न सिध्यतीत्यत्र गवाश्वादिकमुदाहृतं । न हि घटाकाशमठाकाशयोर्गवाश्वयोरिवानौपाधिकभेदोस्ति । तथाच गवाश्वयोर्घटाकाशमठाकाशादिवैषम्योपपादनं न परसमीहितार्थस्यसाधकं । प्रत्युतास्मदभिमतार्थस्यैव । न च मायांतःकरणरूपोपाधिभेदभिन्नधर्मिनिष्ठत्वमेव विवक्षितं । न त्वनौपाधिकभेदवद्वृत्तित्वं अत

उक्तं सर्वं युक्तमितिवाच्यं । मायादिरूपोपाधेश्चैतन्ये कृत्स्नैकदेशसंबंध-विकल्पतद्दूषणादिनौपाधिकभेदस्यान्यत्र दूषितत्वात् । खडने मायांतःकर-णादिरूपनानोपाधिसबंधादेकस्मिन्नेव चैतन्ये सर्वज्ञत्वासर्वज्ञत्वादिनानाधर्मसं-क्रातेरुक्तत्वात् - चैतन्यस्यस्वभावतोऽखंडत्वेनांशभेदाभावात । कृत्स्नैकदेश-संबंधानुपपत्या भेदकल्पनायोगाच्च सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोरैकचैतन्यनिष्ठत्वस्यावर्ज-नीयतया प्राप्तत्वेन तदपलापायोगश्चेति ॥

एतेन यथाचेत्यादिना न्यायामृतादिनिरासेन तत्त्वमसीत्यादेश्चैतन्य-मात्रपरताया अद्वैतसिध्यादिषु समर्थनोक्ति - ब्रह्मविद्याभरणादौ भेदपरत्व-खडनोक्तिश्च परास्ता । अद्वैतचंद्रिकादिखडनेन तत्त्वमस्यादिवाक्यानाम-खंडार्थनिष्ठताया बहुधा महावाक्यार्थखंडने दूषितत्वात् - प्रकाशप्रसरे लेश-तस्तत्प्रकारस्योपदर्शितत्वाच्च । ब्रह्मविद्याभरणादिखंडनेनैकाद्वितीयादि-पदानां विशिष्टार्थपरताया समर्थितत्वात् - मिथ्यात्वादिपरताया निरा-कृतत्वाच्चेति ॥

यत्तु । यदपि प्रकाशप्रसरे इत्यादिना सदेवेत्यादि वाक्यं तत्त्वम-सिवाक्यस्य नोपक्रम इत्युक्तं न क्षोदक्षमं । लघुचंद्रिकायां सदेवेत्यादेरुप-क्रमत्वपरतया व्याख्यातत्वात् । किं तु कारणव्यतिरेकेण कार्याभावः प्रतिज्ञावाक्यावगत सदेवेत्यनेनावगम्यत इति तस्यैवोपक्रमत्वमित्यादि । तदप्यज्ञानमूलं ॥ सदेवेत्यादेर्ब्रह्मानंदोक्तार्थस्य प्रकाशप्रसर एव दूषितत्वात्। नवप्रकरण्या अवांतरभिन्नप्रकरणत्वात् । ब्रह्मण परिणाम्युपादानत्वस्या-द्वैत्यसमतत्वात् - विवर्तोपादानव्यतिरेकस्य च तत्र कल्पिते तत एव विषम-सत्ताके कार्ये ब्रह्मण्यनृतव्यावृत्तित्वादिनांगीकार्यत्वात् । तथात्वेवा महा-प्रकरणविवक्षयां एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानवाक्यस्य - अवांतरप्रकरणविवक्षायां स्वप्नात मे इत्यादेरेवोपक्रमतायाअवश्यांगीकार्यत्वात् - अन्यत्र त्वदीयग्रंथेषु तथैवोदाहृतत्वाच्च न कथंचिदपि सदेवेत्यादेरुपक्रमत्वंशक्यसंपादनमिति ॥

एतेन अद्वितीयपदेन द्वितीयसामान्याभावबोधनात् तदा अनादिपदार्थानां सत्वमिति मंडनोक्ति परास्तेति दीपिकाकारोक्तिरेव परास्ता ॥ अनादिदृश्यस्य तम आदिशब्दबोध्यस्य - अपंचीकृतसमष्ट्यादेश्च तदानीं सत्वस्य तम आसीदिति श्रुतिसिद्धस्य त्वत्पूर्वाचार्यैरंगीकृतस्य चापलपितुमशक्यत्वात् । दृग्दृश्ययोस्तात्विकत्वातात्विकात्वाभ्यां व्यतिरेकस्याभ्युपगतत्वात् । ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावे ब्रह्मात्मनामत्वप्राप्त्या तन्मिथ्यात्वाशाया दूरविसर्जनीयत्वापाताच्चेति ॥

यत्तु ॥ सदेवेत्यादे शंख पांडुर एवेत्यादेरिव इदं पदार्थकार्यजातस्य सत्वबोधन एव तात्पर्य प्रसरोक्तमनुपपन्नं तदाकारणस्यापि सत्वादित्यादि । तत्प्रकाशप्रसरोक्ताज्ञानमूलं ॥ अत एवानुक्तोपालंभनं च । प्रकाशप्रसरे हि ॥ यत्तु सदेवेत्यस्य सद्व्यतिरेकेणेद नासीदित्यर्थ तथा च सर्वस्य मिथ्यात्वमत्रोच्यत इति ब्रह्मानदप्रभृतिभिरुक्तमिति । तदसारं ॥ शख पाडुर एवेत्यादिवत् सदेवेत्यनेन सर्वस्य सद्रूपतालाभेन मिथ्यात्वप्रतिकूलत्वात् । एकाद्वितीयादिपदानामपि त्वन्मते मिथ्यात्वपरतया पौनरुक्त्यापातश्चेत्युक्तं । सति चैव ग्रंथदर्भे दीपिकाकारोक्तदूषणाभास· कथं सभवदुक्तिक इति सूरयो विमर्शयंत्विति ॥

यत्तु ॥ यदपि मंडने मिषदित्यनेन व्यापाररहितद्वितीयसत्वमवगम्यत इत्युक्त । तदतिसाहस - स्वांतेवासिव्यामोहक च । मिषदित्यस्य व्यापारवत् इतरद्वा सर्वमिति भाष्ये व्याख्यानात् । तम आसीदित्यादेर्व्यावहारिकार्यसत्वबोधकत्वादित्यादि । तदप्येतेन परास्त ॥ असकुचितेन किंचनेत्यनेन द्वितीयसामान्यसंग्रहे मिषदित्यस्यव्यर्थत्वापातात् । मिषस्पर्धायामिति धातुव्याख्यानेन व्यापारवदर्थकमिषदित्यस्य तद्रहितार्थताया अनुचितत्वात् । तस्य ब्रह्मानंदप्रभृतिभिरप्यन्यथा व्याख्यातत्वात् । तम आसीदित्यादि श्रुतिविरोधाच्च । "तर्ह्यव्याकृतमासीत् - तम आ-

सी"इत्यादिश्रुत्या व्यावहारिकसत्वं बोध्यते इत्युक्तमप्ययुक्तं । स्थिति-दशायामिव प्रलयेपि व्यावहारिकद्वितीवस्तुसद्भावस्यैव मडनाभिप्रेतत्वेन तदा व्यापररहितद्वितीयसत्वस्येदानीमिवावर्जनीयतया प्राप्तत्वेन मंडनोक्तस्य सूप-पन्नतया तस्य शिष्यव्यामोहकत्वप्रलापस्य विद्वेषमात्रमूलत्वादिति । तस्मात् अद्वैतमते तत्त्वमसीत्यादेस्तात्विकविशिष्टाभेदपरत्वसंभवसमर्थनं चद्रि-कानुयायिनां सोपपत्तिकं समूल निबाध चेति सिद्धं ॥

❀ प्रयोजनार्थमध्यासभंग: ❀

यत्तु ॥ कर्तृत्वादिबंधस्येत्यादिना - बधः ब्रह्माज्ञानकार्य-स्वका-रणब्रह्मसाक्षात्कारनाश्यत्वात् - शुक्तिसाक्षात्कारनिवर्त्यरूप्यवदिति प्रयोगो विवक्ष्यते । न हि सेतु पापस्योपादानं ॥ तथा च नापि प्रयोजना-र्थमध्यास' - सेत्वज्ञानाकार्यस्यापि पापस्य सेतुज्ञानान्निवृत्तेरिति चद्रिकाकृतां दूषणं विवरणाशया ज्ञानमूलमेवेत्यादि । तद्बालभाषण ॥ उक्तरीत्या प्रयोगविवक्षाया निर्मूलत्वात् । बहुदोषदुष्टतयातिहेयत्वाच्च । तथा हि ॥ पचपादिकाविवरणयो."तेन सूत्रकारेणैव ब्रह्मज्ञानमनर्थहेतुनिबर्हणं सूत्रयता अविद्याहेतुक कर्तृत्वादिकं प्रदर्शित भवति"इत्युक्त्या - "तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुत्या च ब्रह्मज्ञानस्य तत्साक्षात्कारत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वा-वगमेपि कारणसाक्षात्कारत्वेन निवर्तकत्वाप्राप्त्या स्वकारणसाक्षात्कारनाश्य-ताया अश्रुतत्वेन निर्मूलतयास्वरूपासिध्यापत्तेः । अस्तुवा सा ना-श्यता हेतुः । तथापि किं तत्कारणत्व - यद्ब्रह्मविशेषणतया नाश-

क्तावच्छेदकत्वौ पापे व्यभिचारपरिहारायेप्सितं । किमुपादानत्वं - उत निमित्तत्वं - तद्विशेषः कर्तृत्वं वा । आद्येपि । किं परिणाम्युपादान-त्वं- उत विवर्तोपादानत्वं । नाद्य· ॥ अनंगीकारात् । निर्विका-रश्रुतिविरोधाच्च । अत्र विवरणोक्तं समाधानं तु प्रकाशप्रसर एव लेशतो दूषितं । विशेषतस्तन्निरासश्चाकारे व्यक्त· । किं च परिणाम्युपादान-साक्षात्कारस्य कार्यानुकूलत्वेन तन्निवर्तकत्वमसंभवदुक्तिकमेव । न द्विती-य ॥ पक्षीकृते बन्धे ब्रह्माज्ञानकार्यत्वसिद्धिं विना तदारोपाधिष्ठानत्वरू-पविवर्तोपादानत्वासिध्या अन्योन्याश्रयात् - अधिष्ठानत्वस्य च भ्रमोपादा-नाज्ञानविषयत्वरूपत्वात् । अरोपाधिष्ठाने कारणत्वाव्यवहाराच्च । तस्मा दिदंसंभूतं - जायते - जीवतिचेत्यादि व्यवहारादर्शनाच्च । न हि शुक्ते रूप्यं संभूतं - जायते - जीवतिचेति व्यवहारो दृष्ट इष्टो वा । अस्ति च ब्रह्मणि "आत्मन आकाशः संभूत. यतो वा इमानि भूतानि जायंते ये नजातानि जीवंती"त्यादितद्व्यवहारः । दृष्टांतासिद्धिश्च ॥ शुक्ति-ज्ञानाद्रूप्यं नष्टमित्यप्रतीत्या रूप्ये तन्नाश्यतायाः - शुक्तौ तत्कारणतायाश्च प्रतिवादिनोऽसिद्धत्वात् । ज्ञातस्य ब्रह्मण उक्तकारणत्वानुपपत्या अज्ञात-स्यैव कारणत्वे वाच्ये नागृहीतविशेषणन्यायेनाज्ञानकार्यत्व एव पर्यवसानेन साध्या विशिष्टता च । नापि द्वितीय ॥ निमित्तकारणसाक्षात्कारेण-कार्यनाशादर्शनात् । त्वन्मते ब्रह्मण आरोपाधिष्ठानत्वरूपोपादानत्वाति-रिक्त निमित्तत्वासंभवाच्च । अत एव न तृतीय· ॥ "अधिष्टाने तथा भ्राते भ्रामके च न कर्तृता । लौकिकीकृतिमत्ता तु नदृष्टारोपित प्रती"त्याद्यु-क्तरीत्या कर्तृत्वस्य निरस्तत्वात् । अत्राद्वैतसिध्यादिप्रदर्शितासत्साधन-बाधननिरसनप्रकारो गुर्वामोदादौ व्यक्तो द्रष्टव्यः । किं च त्वन्मते विद्य-मानस्यैवाज्ञानं न तुच्छस्येत्यंगीकारेण घटादेर्विषयविधया स्वाज्ञानं प्रत्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां कारणत्वप्राप्त्या स्वकारणघटज्ञाननिवर्त्येतदज्ञाने व्यभिचारश्च ।

कारणशब्देनोपादानकारणविवक्षा तु - प्रागेव निराकृता । तस्मान्नोक्तविवक्षा युक्तेति ॥

यत्तु । एतेन "तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति - अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति' श्रुतिसूत्रयोः ब्रह्मज्ञानेन बन्धसंबन्धवियोगरूपमोक्षस्य प्रतिपादनेपि उपादानेन सह सत्यभूतकार्यस्यापि निवृत्तौ बाधकाभावेन तदर्थमध्यासोक्तिरयुक्तेति मण्डनोक्तमपास्त । तमेवं विदित्वेत्यादौ कारणज्ञानात्खलु कार्यनिवृत्ति प्रतिपादिता । कारणज्ञानेन निवृत्तिश्चासत्वं विना रूप्यस्येव न संभवतीत्यादि । तदप्येतेनैव परास्त ॥ तमेव विदित्वेत्यादौ तच्छब्देन सहस्रशीर्षत्वादिगुणकपुरुषपरामर्शेन कारणवाचकपदाभावात् । यदि च "यस्माद्विराडजायते"त्यादौ कारणत्वमप्युक्तमिति मनुष - तदोक्तपञ्चम्या निमित्तत्वमेवोदितमिति तत्प्रतिकूलमेव । न हि निमित्तकारणनाशात्कार्यनाश शुक्ते रूप्यमजायतेत्यादि व्यपदेशो वा प्रामाणिक । तथा च श्रुत्याद्यनुरोधेनानेकोपद्रवोपप्लुत कारणत्वाश विहाय ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेनैव तन्नाशत्वे विवक्षणीये तस्य सत्वेप्युपपत्त्या पापादावुक्तो व्यभिचारो दुर्निवार एवेति मण्डनखण्डनोद्यमेन स्वमुण्डनमेवसंपादित दीपिकाकारेण ॥

किं च न हि दृष्टसामर्थ्यात् ज्ञानाद्बन्धनिवृत्ति - येन तदुपपत्तये बन्धमिथ्यात्वमपेक्षित भवेत् । किंतु "तरति शोकमात्मवित् - दृष्ट्वैव त मुच्यते - तस्मिन्दृष्टे परावरे - ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणि - तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयो " इत्याद्यागम एव - "सेतु दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्या व्यपोहति । रथस्थ केशव दृष्ट्वा सर्वपापै प्रमुच्यते - तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रदूयते - एवमेव विदिमेवं पाप्मान प्रदूयत" इत्याद्यागम इव ब्रह्मज्ञानाद्बन्धनिवृत्ति श्रावयति । प्रमिते च साध्यसाधनभावे - का नामानुपपत्ति - यच्छमनायोपपादकमज्ञानकार्यत्वादिक मृग्य स्यात् । ननु श्रुतस्येव यागे स्वर्गसाधनत्वस्योपपत्तये अपूर्वमिव श्रुतोपपत्त्यर्थमेव बन्धमिथ्यात्वकल्पनमिति

चेन्न । वैषम्यात् । नियतपूर्ववृत्तिता शून्यस्य कारणताया इव सत्यस्य निवृत्तौ बाधकाभावात् । सत्यस्यापि निवृत्तावात्मापि निवर्तेतेति चेत् - अनादिभावस्यापि निवृत्तौ आत्मनोपि निवृत्तिः किं न स्यात् । निवर्तकभावाभावाभ्यां विशेषइति चेत् - कुत आत्मनि वृत्तिः - विरोधिसद्भावस्यैव निवृत्तौ प्रयोजकत्वाङ्गीकारेण प्रकृते तदभावात् । दृष्टान्ते सत्यस्यैव पापादे अग्निप्रक्षिप्तपर्णकादेश्च सेतुदर्शनादिनेव ब्रह्मज्ञानेनापि सत्यस्यैव निवृत्तिबोधनात् । त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनः उत्तरकालमात्रवृत्त्यभावरूपध्वंसायोगेन ध्वंसस्य प्रतियोगिसत्तासापेक्षत्वात् । नाशस्य ध्वंसरूपत्वे सत्यत्वमवर्जनीयमेव । बाधरूपत्वे तु "तरति शोकमित्यादि" श्रुतिविरोधः ॥

किंच 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः' इत्यादि श्रुतिर्यदि शुक्तिसाक्षात्कारसाधारणाधिष्ठानसाक्षात्कारत्वादिना स्वाज्ञानकल्पितबन्धनिवृत्तिं प्रति कारणतां बोधयति तदा लोकसिद्धकारणतानुवादस्य व्यर्थत्वात् अनुपादेयैव स्यात् । न हि लोकसिद्धार्थे उपदेशोपेक्षितः । अपि च विद्वानित्यादिश्रुतेस्तत्त्वदर्शनकारणताबोधन एव तात्पर्यं तत्त्वदर्शनमहिमातिशयाख्यापकविलक्षणकारणताबोधन इत्यत्र त्वद्वचनातिरिक्तप्रमाणाभावेन तत्कल्पनाया अयुक्तत्वात् । प्रत्युत ध्वंसोक्तया तत्सत्यताया एवावगमाच्च नानुवादित्वं युक्तं । किं चैवं सति शुक्त्यादिज्ञानापेक्षया ब्रह्मज्ञाने सेतुदर्शनादाविव महिमातिशयोपि न सिध्येत् । ततश्च ब्रह्मज्ञानप्रशंसा 'एष हि ब्रह्म आयातीत्यादिसिद्धा विरुध्येत । तन्नाधिष्ठानज्ञानेनात्यन्तनिवृत्तिरपूर्वा । शुक्त्यादिज्ञानसाधारण्यात् । तस्माद्ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेन निवर्तकताया अलौकिकतया अपूर्वाया एव श्रुत्याबोधनं युक्तमिति चन्द्रिकोक्तदोषानुद्धार एव । कारणत्वनिवेशाग्रहेपि स्वोत्तरोत्पन्नघटानुव्यवसायनिवर्त्ये तत्पूर्वभाविनि घटस्मरणे व्यभिचार एव । स्वकारणघटव्यवसायविषयकसाक्षात्कारनाश्यतायास्तत्स्मरणे सद्भावात् - उक्तसाध्याभावाच्च ।

एवं प्रतिवादिमते ब्रह्मज्ञानाकार्ये अनादिकामकर्मादिप्रवाहे सर्वकारणे ब्रह्मणि स्वकारणत्वस्यापि सत्त्वेन हेतुभावात् - साध्याभावाच्च व्यभिचारश्च । "व्यभिचारो हेत्वसिद्धिरेकपक्षेपि दूषण"मित्युक्तया अन्यतररीत्या व्यभिचारस्यापि दोषत्वात् । न चानादेरुत्पत्त्याद्ययोगेन तत्कारणत्वायोग । सिद्धांते पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तेर्नित्यादिसाधारण्यादिति दिक् ॥

एवं ब्रह्मज्ञानस्य स्वतः फलत्वोक्तिरप्ययुक्ता । तस्यैव बंधनिवृत्तिरूपमोक्षहेतुत्वं विना स्वत एव पुरुषार्थत्वे प्रयोजनार्थमध्यासवर्णनपरभाष्याद्यसामजस्यापातात् । तमीत्यादिश्रुतिविरोधात । अज्ञानाविरोधि ब्रह्मस्वरूपस्य ज्ञानरूपत्वसर्वदृश्योच्छेदरूपत्वाद्यसमवस्योक्तत्वात । वृत्तिरूपज्ञानस्य मिथ्यात्वेन पुरुषार्थतायोगात । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सकलदृश्योच्छेदरूपताया अनुपदमेव निराकरिष्यमाणत्वाच्च । उपादानेन सह कार्यनिवृत्तिर्बाध इत्यप्ययुक्तं । अनादिभावबाधाभावापातात् । रूप्यादेर्नाशानंगीकारात् । अज्ञानस्योपादनत्वे उपादानसाक्षात्कारत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य निवर्तकत्वोक्त्यसमागत्यापत्ते । विवरणे ध्वंसरूपनिवृत्तिविवक्षाभावस्यानुपदमेव व्युत्पादयिष्यमाणत्वाच्चेति । एतेन ब्रह्मकार्याणा निवर्त्यता उपादानेन सह कार्यनिवृत्तिर्वेत्याद्यपि परास्त । एतत्पक्षस्य दूषितत्वात् । सत्यस्यैव निवर्त्यताया उपपादितत्वाच्च । तथाच श्रुतिसूत्रार्थाज्ञानविलासोशुद्धभाषिणो दीपिकाकारस्यैवेति सिद्धं ॥

यत्तु ॥ सेतुज्ञानस्येत्यारभ्य शुक्तितत्वसाक्षात्कारेण हि युगपदेव रजत - तदुपादान पदृवाज्ञान च नश्यतीति खल्वनुभवसिद्ध । न हि वयं ज्ञानातिरिक्त सोपादानकार्यनाशक नास्तीति वदाम । किं तु साक्षात्कारेण सोपादानकार्यनिवृत्ति कार्यस्यासत्त्व विना नोपपद्यत इति । तथा च सत्वकारणकपापे न व्यभिचार इत्यादि । तदप्यतएवापास्तं । उपादानेन सह कार्यनिवृत्तिरूपस्यबाधस्योदाहृतश्रुत्यादावप्रमितत्वात् । लघुचंद्रि-

कायाभुक्तविवरणवाक्यव्याख्यावसरे अज्ञानस्य निवृत्तिर्नाशः तत्कार्यस्य तु बाध एवेत्युक्तत्वेन सर्वत्रैकविधनिवृत्तेरनुचितत्वात् । असदेव रजतं प्रत्यभादित्येवानुभवेन शुक्तिज्ञानेन रूप्यं नष्टमिति प्रतीतेस्त्वदनुभवमात्रवे-द्यत्वेनाप्रामाणिकत्वात् । तादृशज्ञानस्य च एतावन्तं कालं शुक्त्यज्ञानमा-सीदित्याद्यनुभवेन सत्यत्वात् । एतत्कल्पस्य निरस्तत्वाच्चेति । यत्तु ॥ एतेनेत्यादिना अनादिभ्रमस्य नात्रपक्षत्वं विवरणाभिप्रेतमिति । तन्न ॥ पञ्चपादिकाविवरणयोरनाद्यध्यासस्यापि मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वनैसर्गिकत्वयोर्द्व-योरपि शङ्कासमाधिभ्यामुपपादितत्वेनानादिभ्रमस्यापि पक्षतायाः विवरणाभि-प्रेतत्वावगमात् । अन्यथा तदुच्छेदार्थमिथ्याब्रह्मज्ञानस्यापुरुषार्थत्वापातात् । नच बाध ॥ साधनादिसाधारणाज्ञानप्रयुक्तत्वस्यैवाज्ञानकार्यपदेन विव-क्षणीयत्वादिति ॥

यदपि ॥ अस्तु वा बन्ध ब्रह्माज्ञानकार्यं ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्य-त्वादित्यत्र प्रयोगोऽत्र विवक्षित । एवमप्यत्र निवर्त्यत्वं बाध्यत्वं विवक्षि-तमिति न पापादौ व्यभिचार इति । तदपि न ॥ निवृत्तिपदेन त्रैकालिकनिषेधादिरूपबाधविवक्षाया "तरति शोकमात्मवित् - ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ" इत्यादिश्रुतिसूत्रादिविरोधस्योक्तत्वात् । बाध्यत्वस्याप्यन्यत्र विकल्पास-हत्वेन दूषितत्वात् । दृष्टान्तासिद्धेश्चेति ॥

यच्च । अस्तु वा अनादिभ्रमसाधारणमेवात्रपक्षता । एव-मपि ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्तत्वमेवात्रनिवर्त्यत्वं । विवेचितं ह्यनादीनामपि ध्वंससाधारणमविद्याप्रयुक्तत्वमित्यादि । तदप्यसार ॥ ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्तत्वमात्रस्य हेतुत्वे - शुक्त्यज्ञानप्रयुक्ते रू-प्यार्थिप्रवृत्तिकालीनकण्टकवेधादिजन्यदुःखध्वंसे - यत्र विपरीतप्रमया रज्ज्वा-रोपितभुजगनाशः तत्प्रयुक्तभयकम्पादिनाशश्च तत्र रज्ज्वज्ञानप्रयुक्ते भयकम्पादौ

च व्यभिचारात् । क्षेममाधारणप्रयुक्तत्वस्य ब्रह्ममाधारणतया तस्याप्य- ज्ञानप्रयुक्तत्वं सत्यानृतविभागभगप्रमगाच्च । एतेनेत्यारभ्य उपादानेन सह कार्यनिवृत्तिरित्यत्रोपादानपदेन प्रयोजकमात्रविवक्षणात् नानादिभावामग्रह इत्युक्तमप्यत एव परास्त । तथा विवक्षया बन्धस्याज्ञानोपादानकत्वा- सिध्या सत्यत्वेप्युक्तबाध्य बसभवन तन्मिथ्यात्वामिद्धिप्रसगात् । अस्य पूर्वमेव निराकृतत्वाच्च ॥

यदपि एतेन यद्यत्रत्यादिना न ह्यस्मन्मते अनादिपदार्थाना साक्षादेव ज्ञाननाश्यत्वमगीक्रियते । ज्ञाननिवर्त्यानादिभावत्व - तन्निवर्त्यकारणक- त्वान्यतरस्यैव हेतुना वक्तव्येति न पापादौ व्यभिचार । अनादिपक्ष- ताया तु - साध्ये कार्यपद प्रयुक्तपर - साक्षात्कारे स्वाविषयकत्वविशेष- णान्न ब्रह्मणि व्यभिचार । प्रयोजकत्व च समकालिकत्व । सर्वथा बन्धाना पापवैलक्षण्य सिद्धमित्यत्रमुक्त । तदप्ययुक्त ॥ अनादिदृ- श्याना माक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य त्वयैवानगीकृतत्वेनासिद्धे । भावत्वनिवेशे चरमवृत्तिप्रागभावासग्रहस्य दुर्वारत्वात् । उत्तरज्ञानप्रयुक्त व्यतिरेकप्रति- योगिपूर्वज्ञानजन्यसंस्कारे व्यभिचारात् । प्रतिवादिमते अनादिभावस्यापि सत्यस्यैवकामकर्मादिप्रवाहस्यानादिप्रकृतिरूपाज्ञानस्य च ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्य- त्वागीकारेण तत्रान्यतररीत्या व्यभिचारात् । हेतुशरीरे ज्ञाननिवर्त्यत्वनि- वेशवैयर्थ्यात् । क्षेमसाधारणप्रयुक्तत्वमात्रस्य साध्यत्वे तस्य सत्वेप्युप- पत्त्या अर्थान्तरत्वात् । ब्रह्मसाधारण्येनासाधारण्यापाताच्चेति । साक्षा- त्कारे स्वाविषयकत्वादिनिवेशप्रलापस्त्वत्यतामबद्ध एवेति ॥

यदपि । वस्तुतस्तु ॥ सेतुदर्शनस्य क्रियात्वेनैव पापनिवर्त- कत्वं - न तु साक्षात्कारत्वेन । आत्मसाक्षात्कारस्तु फलं न विधेय । सेतु दृष्ट्वेत्यत्र सेतुदर्शनप्रयोजकतद्देशगमनादिकमेव लक्षणयाविधेयमभि- प्रेत । अत एव हि तत्र व्रतस्नानादीनिकर्तव्यताविधि । क्रियाया

एव हीति कर्तव्यताकांक्षा । यथा सेतुदर्शनस्य फलमुक्तं न तथा साक्षात्कारस्य । तदुद्देशेन श्रवणनियमपक्षेऽपि नियमापूर्ववैशिष्ट्यं न साक्षात्कारस्य । श्रवणनियमापूर्वस्यापि श्रवणफलसंपादन एवोपयोग । ततो नियमापूर्ववैशिष्ट्य श्रवणस्यैव युक्तमित्यादि । तदप्यापातरमणीय ॥ पूर्व सेतुदर्शनस्य क्रियात्वेन पापनिवर्तकत्वमुक्त्वा तत पर सेतुदर्शनोद्देश्यकतद्देशगमनादेरेव विधेयत्वेन पापनिवर्तकत्वोक्त्या व्याहत. । सेतु दृष्ट्वेत्यत्र सेतुदर्शनस्य क्रियात्वेन निवर्तकत्वे "दृष्ट्वैव न मुच्यते" इत्यत्र ब्रह्मदर्शनस्यापि तथात्वापत्त । अविशेषात् । आत्मसाक्षात्कारस्य मोक्षसाधनत्व विना स्वत एव फलत्व निरस्त - निरसिष्यते च । सेतु दृष्ट्वेत्यत्र तद्देशगमनलक्षणागा कल्पना तु निर्मूलैव । न हि सेतुदर्शनस्य पापनिवर्तकत्व प्रमाणान्तरबाधित । किं तु कपिलादिदर्शनस्य तत्प्रमित च । एव विफला विरुद्धफलाच ॥ सेतुदर्शन विना गमनमात्रेण पापनिवृत्तेरप्रमितत्वात् । अन्यथा दृष्टव्यमित्यादावपि ब्रह्मदर्शनोद्देश्यकगुरुसमीपगमनादिकमेव विधेयमभिप्रेत स्यात् । करणस्य खल्विति कर्तव्यताकाक्षा । न तु क्रियाया एवेति नियम । अत एव वेदेन करणेन ब्रह्मणि प्रमीयमाणे मीमांसाहीति कर्तव्यतेति सर्वमतेष्यविप्रतिपन्नो व्यवहार । "तरति शोकमात्मवित् - ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणी"त्यादौ सेतुदर्शनस्येव ब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि शोकतरण - कर्मक्षयादिफलस्य स्पष्टमुक्तत्वात्तदभावोक्तिरज्ञानमूलैव । अवघातादाविव श्रवणादावपि क्रियात्नियमादृष्टयोर्भिन्नफलत्वस्य समर्थितत्वेन अवघातजन्यवैतुष्यान्यतदगकयागसाध्यपरमा पूर्वे अवहनननियमादृष्टस्योपयोगवत् - श्रवणादिजन्य ब्रह्मज्ञानान्य श्रवणाद्यगक ब्रह्मज्ञानसाध्याज्ञाननिवृत्यादावेव श्रवणनियमादृष्टस्योपयोग इत्यस्य सर्वपरीक्षकसमततया श्रवणसाध्यफल एव श्रवणनियमापूर्वस्याप्युपयोगांगीकारोक्तिरनुचितैव । तथात्वे अवघातनियमापूर्वस्याप्यवघात साध्य-

फलांश एवोपयोगोंगीकर्तव्य स्यात् । तस्माच्च श्रवणस्यैव तन्नियमादृष्टवै-
शिष्ट्यवचनमयुक्तमनेकातिप्रसंगपराहतं च । अधिकं तु प्रकाशप्रसरे
व्यक्तं ॥

यत्तु । वस्तुतस्तु ॥ व्रीहीनवहन्तीत्यादिस्थलेपि नियमापूर्व-
मानुषंगिकं - अनुद्देश्यं - अतएव च नेदं व्रतकल्पप इति तद्विशिष्टसेतुदर्शनस्य
न साक्षात्कारत्वेन निवर्तकत्वमित्यादि । तन्न ॥ विवरण एव व्रीहीनवह-
न्तीत्यादेरुभयार्थत्वस्योक्ततया नियमापूर्वस्यापानान्तरोद्देश्यतायाः परमा पूर्वे
अंगतायाश्च स्पष्टमवगमात् । अन्यथा यागसाध्यापूर्वार्थिनः नियमेनाव-
घाते प्रवृत्तिर्न स्यात् । अवघातसाध्यवैतुष्यस्थल एव नियमापूर्वस्योप-
योगांगीकारात् अन्यथेत्युक्तमप्यसंबद्धमेव । तथा च नियमापूर्वस्य साध-
नान्तरपरित्यागेन तत्रैव प्रवृत्तिप्रयोजकतयोद्देश्यत्वात् । वितुषव्रीह्यंगकयाग-
साध्यपरमा पूर्वे अंगत्वाच्च - श्रुत्यभिप्रेतो मोक्षहेतुब्रह्मसाक्षात्कारः पापनाश
हेतुसेतुसाक्षात्कार इव वैराग्यादिपरंपरासाधनसाध्यादृष्टपूर्वफलरूपविशेषविशिष्ट
एव वा - तत्साध्यशक्तिविशेषविशिष्ट एव वा विशेषतो वक्तव्य इति तादृश
विशिष्टसाक्षात्कारः सेतुसाक्षात्कार इव विधेय एव । तस्य च शुक्ति-
प्रमादिविलक्षणरूपेणैव बंधनिवर्तकतायाः श्रुत्यभिप्रेतत्वात् - तन्निवर्त्यस्य सत्य-
त्व एव तादृशनिवर्त्यत्वस्योपपत्त्या सूत्राक्षिप्तप्रयोजनार्थमध्यासवर्णनं भाष्ये
अयुक्तमेवेति स्थितं ॥

एतेन तत्त्वतस्तु सेतुदर्शनस्य चाक्षुषत्वेनैव पापनाशकत्वं - न साक्षा
त्कारत्वे नेत्युक्तमपास्तं । दृष्ट्वैव न मुच्यत इत्यादावपि ब्रह्मज्ञानस्य चाक्षु-
षत्वेनैव निवर्तकत्वापातात् । रूपादिहीनस्याप्यात्मनः सर्वप्रत्ययवेद्यत्वेन
चाक्षुषतायाः अंगीकृतत्वात् ॥

यत्तु ॥ परमार्थतस्तु । सेतुं दृष्ट्वेति वाक्यं तत्स्नानविधिपर-
मेव - अत एवावांतरपापनिर्हरणं । लघुचन्द्रिकायां सेतुज्ञानस्य चाक्षुष-

त्वेन निवर्तकत्वोक्ति श्रवणादिनियमापूर्वस्य प्रमात्वनिगमकपापनिवृत्तावुप-योगोक्तिश्चाभ्युपेत्यवादेन - व्यक्तत्वेनाभिहितेरशीय इति । तदसत् ॥ सेतु दृष्टोस्य च स्नानविधिविषयत्वकल्पनायायुक्तत्वात् । न हि दृष्टत्वस्य स्नातत्वं स्वर्गत्वेन केनापि सचेतसा वक्तु शक्यं । लक्षणादिकल्पनं तु निर्मूलमेवति प्रागेवावोचाम । सर्वपुराणाद्यभिमत सेतुदर्शनमहिमानि-राकरणाभावात् । स्नानविधेस्तत्फलस्य च पृथक् कथनाच्च । अंधाना-मपि सेतुविषयकत्वाच्चसाक्षात्कारेण पापनिवृत्ते स्मार्तत्वात् । सर्ववि-धीना सर्वाधिकारिकत्वाभावात् । दरिद्राणां पगना सेतुदर्शनजन्य पापप-रिहारोपायाभावेन तत्रापि प्रकारान्तरस्य कल्पनीयत्वापातात् । तत्र गता ना चक्षुष्मतामपि सन्निधानाभावेना स्नानासमर्थाना विध्यंतरकल्पनापत्तेश्च अन्यथा दृष्टत्वेनेत्यत्रापि मनोधिकारिणां शोकतरणसिद्धये किंचिद्ध्यान-स्यैव विधेयत्वापात ॥

यत्तु ॥ एतेन व्रतकलापस्य नियमापूर्वस्यैव साक्षात्कार एवोप-योग इति प्रकाशप्रसरोक्त परास्त । आरादुपकारकाणा व्रतकलापानां दृष्टसाक्षात्कारफलोपयोगासभवात । न हि ब्रह्मसाक्षात्कार इव पापनि-वृत्तिं विना सेतुसाक्षात्कारोपि व्रतकलाप विना न सभवतीति वक्तुमलमिति । तन्न ॥ व्रतकलापस्यैव आरादुपकारकत्वस्य नियमापूर्वस्यापि दृष्टब्रह्मसा-क्षात्कारफलोपयोगासभवात् । ब्रह्मज्ञानप्रतिबंधकपापनिवृत्तिर्नियमापूर्व-साध्या चेत् - सेतुदर्शनप्रतिबंधकपापनिवृत्ति व्रतकलापादीना स्वरूपविशे-षात् । स्वप्रतिबंधकपापनिवृत्ति विना ब्रह्मसाक्षात्कारस्येव सेतुसाक्षात्का रस्याप्ययोगात् - विना व्रतकलापं पापनिवर्तनक्षमसेतुसाक्षात्कारासभवाच्च । विहितमार्गनिवृत्तकर्मानुष्ठानादिना प्रतिबंधकपापनिवृत्तसौमत्यादिषु व्यक्तमे-वोक्तत्वाच्च । तथा च नियमादृष्टोपेतश्रवणाद्युपयुक्तनिवर्तकर्मानुष्ठाना-दिना दर्शनप्रतिबंधकदुरितनिवृत्त्यादर्शने जाते नियमापूर्वविशिष्टमेव ज्ञान

शोकतरणोपाय. । तथा उत्कटेच्छया भगवद्भक्तिध्यानादिना च प्रतिबधकदुरितनिवृत्त्या सेतुदर्शनं जाते व्रतकलापविशिष्ट सेतुदर्शनं पापपरिहारोपायस्तद्वदित्येव वक्तु युक्तमिति ॥

यत्तु ॥ न हि दृष्टफले साक्षात्कारे व्रतकलापविशिष्टे तदविशिष्टे च विशेष । न हि दृष्टफले अदृष्टापेक्षा । यत्र हि नियम्यमानस्य स्वफलद्वारा अदृष्टफलांतरोपयोग तत्रैव नियमापूर्वस्य साध्यफलोपयोग । यत्र तु नियम्यमानसाध्य स्वत फलं - तत्र नियमापूर्वस्य स्वतत्र अदृष्टफलातरार्थत्वमेवेति श्रवणनियमापूर्वस्य स्वतत्र प्रमाप्रतिबधकपापनिवृत्त्युपयोगो नानुपपन्न । तमेव विदित्वेत्यादेर्लोकसिद्धकारणतानुवादित्वान्मिथ्यात्वाभिप्रायकमेव श्रुतिसूत्रादीत्यादि । तदसत् ॥ विवरणमते श्रोतव्य इत्यादेर्नियमविधित्वागीकारेण नियमाधीतवेदातश्रवणोत्पाद्यमेव ब्रह्मज्ञानं बधनिवर्तक । न तु भाषाप्रबधादिजन्यमित्युपपादितत्वेन श्रवणनियमापूर्वस्य श्रवणसाध्यफलाश एव सहकारित्वप्राप्त्या तस्य दुरितनिवर्तकत्वकल्पनाया निर्मूलत्वात् । ब्रह्मज्ञानस्य स्वत फलत्व तु निरस्तमेव - निरशिष्यते च । तथा च सेतुसाक्षात्कारस्येव ब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि दृष्टफलत्वाविशेषात् - तत्र नियमापूर्वापेक्षा ह्ययुक्तैव । तत्रेवात्रापि साक्षात्काररूपे फले अविशेषोपि सुवच एव । यदि च व्रतकलापविशिष्टमेव सेतुदर्शन पापनिवृत्तिहेतु । न केवलमिति विशेष ॥ तर्हि श्रवणनियमापूर्वविशिष्टमेव ब्रह्मज्ञान शोकतरणोपाय - अन्यत्तु नेति प्रकृतेपि विशेषः सूपपाद एव । व्रीहीनवहतीत्यत्र नियमापूर्वस्य वैतुष्यांशे उपयोगानगीकारान्न तत्प्रतिबदीग्रहण युक्त । व्रतकलाप विना सेतुदर्शनमिव नियमापूर्व विना पि श्रवणादिमात्रेण प्रमाप्रतिबधकपापनिवर्तकनिवृत्तकर्मानुष्ठानादिसाध्यात करण शुद्धिपूर्वकेण ब्रह्मदर्शनमपि युक्तमेव । निवृत्तकर्मादिनैव पापनिवृत्तिसभवात् । तदुक्तं भामत्या ॥ "नित्यनैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षी-

णकल्मषस्य ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयत्याथर्वणी श्रुति''रिति । ब्रह्मज्ञानस्य स्वतः फलत्वाभावेन अवघातनियमापूर्वस्येव श्रवणनियमापूर्वस्यापि नियम्यमानश्रवणादिसाध्यब्रह्मज्ञानरूपफलांश एवोपयोगेन फलोपकार्यंगतया स्वरूपोपकारकत्वाभावेन फलोपयोग एवयुक्तः न तु पापनिवृत्त्युपयोग । तस्य अन्यतः सिद्धत्वादिति । तमेवविदित्वेत्यादेर्लोकसिद्धकारणतानुवादित्वं तु निरस्तमेवेति ॥

यत्तु ॥ श्रुतीना विलक्षणकारणताबोधकत्वमेव युक्तमिति प्रसरोक्तमसंगतं । सेतुंदृष्ट्वेत्यत्र ह्यदृष्टफलत्वं न लोकसिद्धकारणतया निर्वहति । तमेवेत्यत्र तु अव्यवहितोत्तरभाव्यपूर्वानपेक्षफलबोधनान्न दोष इत्यादि । तन्न ॥ सेतुदर्शनस्येव ब्रह्मदर्शनस्यापि शोकतरणकर्मक्षयाद्यदृष्टफलकतायाः प्रमितत्वात् । नियमापूर्वस्यारादुपकारकत्वेन फलस्य तन्निरपेक्षत्वोक्तेरनुचितत्वात् । लोकसिद्धकारणतावादिताया दूषितत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ वस्तुतस्तु तमेवमिति वाक्य न विधिः किं तु सिद्धार्थकथनं । न चापूर्वार्थताहानिः ॥ नह्यात्मज्ञानं मृत्युनाशकमिति विनाशास्त्रं केनाप्यवगतं । न हि ज्ञानं विधेयमित्यादि । तन्न ॥ सिद्धार्थकत्वापूर्वार्थत्वयोर्विरुद्धत्वेन व्याहतभाषित्वात् । अधिष्टानतत्वज्ञानस्य तत्र कल्पितार्थनाशकताया लोकसिद्धत्वे तत्र शास्त्रानपेक्षणेनापूर्वार्थताया दुरुपपादत्वात् । सेतुदर्शनस्य पापनिवर्तकताया अपि विना शास्त्रमवगतुमशक्यत्वेन सेतुदर्शनापेक्षया ब्रह्मज्ञाने विशेषस्य दुरुपपादताया उक्तत्वाच्च । ज्ञानविधिसमर्थनेन तस्यापि विधेयत्वादिति ॥

यत्तु । सेतुदर्शनस्याविधेयत्वे तत्पापनिवृत्तिसाधनमिति कथमवगतं । तमेवेत्यत्राधिष्टानसाक्षात्कारत्वेन निवर्तकताया लोकसिद्धत्वान्नानुपपत्तिरिति । तन्न ॥ सेतुदर्शनस्य पापनिवर्तकताया. सेतु दृष्ट्वेति-

स्मृत्यादिप्रमितत्वात् । तमेवेति वाक्ये अधिष्टानसाक्षात्कारत्वेन निवर्तकताया लोकसिद्धत्वे न ह्यात्ममात्रविषयकं ज्ञानं मृत्युनाशकमितिविना शास्त्र केनाप्यवगनमिति त्वयैवोक्तत्वेन स्वव्याहततत्वापातात् । तत्पक्षस्य निराकृतत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ प्रकाशप्रसरकाराणां भाषाप्रबंधजन्यब्रह्मज्ञानान्मोक्षस्ये-ष्टत्वादिति शका - गुरूपसत्यादि वैयर्थ्यापत्तिरिति समाधानं चानुक्तोपालम-नमेव । रूप्यस्य सत्तादात्म्यवत्वात्तुच्छतो वैलक्षण्य । मिथ्यापदार्थ-स्यासत्वं सिद्धवत्कृत्योक्तानिदूपणानि न गणनीयानीत्यादि । तन्न ॥ "भाषाप्रबधादिना ब्रह्मज्ञाने पाक्षिकतया प्राप्ते तद्व्यवच्छेदेन वेदांतवाक्यवि-चारे नियमविधिरूपाणि जिज्ञासाविधिवाक्यानीत्यादि" सिद्धांतलेशादिग्रंथेषु श्रुतिमतोद्योतोदाहृतलघुचद्रिकादिग्रंथेषु च प्रकाशप्रसरोक्तशंकासमाध्योर्व्यक्त-मुक्ततया तत्रानुक्तोपालभनवचनस्य तद्ग्रंथांध्यमूलत्वात् । रूप्यं सदित्यादौ अधिष्टानगतेदंत्वादेरिव तद्गतसत्वस्यापि प्रतीतिसभवे अप्रामाणिकसदर्थता-दात्म्यकल्पनायोगस्योक्तत्वात् । शशश्रुग सदित्यादिप्रतीत्या तुच्छेपि सत्तादात्म्यापाताच्च । त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनोबाध्यस्यासत्वसिद्धेर्नि-ष्प्रत्यूहत्वाच्च प्रसरोक्तदूषणानामकामेनापिगणनीयत्वादिति ॥

यदपि ॥ अध्यासासभवेनजगन्मिथ्यात्वायोगात् नेहनानेत्यादेरन्या-र्थपरत्वात् । असत्यमप्रतिष्टमिति तन्निंदाश्रवणाच्चाद्वैतमतमत्यतहेयमिति मडनोक्तमेतन परास्तं । न हि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धि - तथाच पाप-विलक्षणस्य ज्ञाननिवर्त्यस्य बंधस्य मिथ्यात्वात् प्रयोजनार्थमध्यासवर्णनयुक्त-मेवेत्यादि । तत्तुच्छं ॥ अद्वैतमते जगदारोपासभवस्य - नेहनानेत्यादे-रुचितार्थांतरत्वस्य - असत्यमप्रतिष्टते इत्यादेर्मिथ्यात्वनिंदापरत्वस्य च लघु-चंद्रिकादिनिरासेनाकरग्रंथेषु समर्थितत्वेन तत्प्रतिज्ञामात्रत्ववचनस्य तद्ग्रंथा-ज्ञानविजृंभितत्वात् । मंडनकारैरपि ग्रंथगौरवभियैवान्यत्र प्रपंचितस्या-

त्राप्रपंचनात् । अन्यथैवंजातीयक त्वदीयोक्तेरपि तत्रतत्रानुचितत्वा-
पातात् । सत्यस्यैवनिवृत्तिमसमर्थनेन प्रयोजनार्थमध्यासवर्णनस्यानपेक्षितत्वा-
च्चेतिसंक्षेप ॥

तथाचायमत्राद्वैतमतनिष्कर्ष ॥ "दृष्ट्वैव तं मुच्यते" इति श्रुतौ
इतरासहकृतब्रह्मदर्शनेन बंधापगमरूपामुक्ति श्रूयते । सा च विद्यया सत्यस्य
बंधस्यात्मनोविश्लेषेण न घटते । सत्यस्य ज्ञानेन विश्लेषस्य कुत्राप्यदृष्ट-
त्वात् । अतोधिष्ठानज्ञानेन शुक्तिरजतादेरप्रतीनिरूपनिवृत्तिरिव निवृत्ति-
र्वाच्येतिरीत्या ज्ञानान्मोक्षाभिधान बंधस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन मिथ्यात्वमाक्षि-
पति । इदमेव सूत्राक्षिप्त प्रयोजन ॥ ततस्तत्सिद्ध्यर्थं बंधस्याध्यस्तत्व-
रूपमज्ञानकार्यत्व समर्थयितुमध्यासवर्णन भाष्य इति । अद्वैतचंद्रि-
कायातु । किंनुज्ञाननिवर्त्यत्व-यद्बलाज्जगन्मिथ्यात्वमिच्यभिलाप
इत्याशंक्य त्रेधा तत्परिष्कृत । तथा हि ॥ ज्ञानत्व व्याप्यधर्माव-
च्छिन्नजनकताकध्वंसप्रतियोगित्व तत् । ततश्चोत्तरज्ञाननिवर्त्ये पूर्वज्ञाने
संस्कारे च न दोष । यद्वा साक्षात्कारत्वघटितधर्मावच्छिन्नकारणताक-
नाशप्रतियोगित्व तत् । ब्रह्मज्ञानस्य शुक्तिज्ञानस्य च साक्षात्कारत्वेनैवा-
भानापादकाज्ञाननाशकत्व । नच सेतुदर्शननिवर्त्यपापेव्यभिचार ।
तस्य चाक्षुषत्वेनैव निवर्तकत्वात् । नच शुक्तिज्ञानमपि चाक्षुषत्वेनैव
निवर्तक अन्यथा शुक्तिस्पार्शनेनापि रजतनिवृत्त्यापातादिति वाच्यं ।
शुक्तिस्पार्शनस्य चाक्षुषस्येवाधिष्ठानतत्वसाक्षात्काररूपत्वे तस्यापि निवर्त-
कत्वे क्षत्यभावात् । नचोपादानसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नजनकताकनाशप्रति-
योगिनि तत्प्रागभावे व्यभिचार । नाशत्वेन जन्यताया विवक्षणात् ।
यद्वा इतरनिरपेक्षसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वं तत् । सेतुदर्शनादे पापनिवर्तकत्वं
छत्रपादुकधारणाद्यभाव स्वकृतदोषोद्घाटनाद्यनेकब्रतकलापनियमजन्यादृष्टसह-
कृतस्यैव । अन्यथा तन्नियमविधानवैयर्थ्यापत्ते । न च ब्रह्मसाक्षात्कार-

स्यापि नियमादृष्टसहकृतस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्व । नियमादृष्टादेः साक्षात्कारोत्पत्तावेवोपयोगात् । अन्यथा भाषाप्रबन्धादिना साक्षात्कारापत्ते । न च सेतुदर्शनस्थलेपि तथैवास्त्विति वाच्य । नियम विना गमनमात्रेण सेतुदर्शनसभवेन व्यभिचारितया नियमादृष्टस्य तत्राहेतुत्वात् । तत्र दर्शन मात्रस्य पापनिवर्तकत्वे दैवादागनयवनादेरपि तत्प्रसगात् । न च भवन्मतेपि भाषाप्रबन्धातर्गतेनाद्वैतपरेण तत्त्वमस्यादिवाक्यसमानार्थकेन वाक्येनात्मापरोक्षसभवेन तत्र नियमादृष्टाभावाद्व्यभिचार । नच तत्रापरोक्षधीरेव नोदेतीति युक्त । ज्ञानापरोक्ष्यस्य त्वन्मते विषयीभूतब्रह्मस्वाधीनतया तत्त्वमस्यादि वाक्याधीनाखण्डाकारवृत्तेरिव भाषाप्रबन्धजन्यवृत्तेरप्यापरोक्ष्यस्यावर्जनीयत्वात् । नच भाषया ज्ञानमेव न जायत इति वक्तु युक्त । सर्वानुभवापलापापत्ते ॥ न च साक्षात्कारे वैजात्यमज्ञाननिवर्तकतावच्छेदक स्वीकृत्य तदवच्छिन्न प्रति श्रवणादिनियमादृष्टस्य कारणत्वागीकारान्नोक्तव्यभिचार इति वाच्य । सेतुदर्शनस्थलेपि तथैवागीकारसभवात् । दैवादागतयवनादिनिष्टदर्शने तादृश वैजात्याभावेन तद्दोषवारणसभवाच्चेति चेन्न । आत्मनोध्यानसहकृतमनोजन्यसाक्षात्काविषयत्वाभ्युपगमपक्षे उक्तव्यभिचरानवकाशेन तद्दोषैतत्कल्पोत्थानात् । कल्पत्रयेपि तन्निवर्त्य - तदभिन्न - तत्प्रयुक्तान्यतमत्वविवक्षिणीय । तेनाज्ञानतदुपादानक - तत्प्रयुक्तानादिदृश्यादीना नासंग्रह । एतच्च सत्यवस्तुव्यावृत्तं मिथ्यानिष्टमेवेति विवक्षितलाभ इति ॥

अत्रोच्यते ॥ तत्राद्यकल्पस्य द्वितीयकल्पस्य च सेतुदर्शननिवर्त्यपापे व्यभिचार । तस्य साक्षात्कारत्वेन निवर्तकत्वात् । ज्ञानत्वव्याप्यत्वाच्च । न च तस्य चाक्षुषत्वेनैव निवर्तकत्वमिति वाच्य । अंधस्यापि तत्स्थानं प्रति भक्तिनियमादिपूर्वं गतु पापनिवृत्ते प्रमितत्वेन चाक्षुषस्पार्शनसाधारणसाक्षात्कारत्वस्यैव निवर्तकतावच्छेदकत्वौचित्यात् ।

दृशेश्चाक्षुषे व्य|हाराधिक्यमात्रेण चाक्षुषस्यैव ग्रहणे दृष्ट्वैव तमित्यादावपि दृशिग्रहणात् ब्रह्मचाक्षुषत्वेनैव निवर्तकत्वापातात् । न च "विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त" इत्यादौ ज्ञानसामान्यग्रहणान्नचाक्षुपस्यैव निवर्तकत्वमिति वाच्य । सामान्यवाक्यस्य विशेषवाक्यानुसारेणैव पर्यवसानस्य कर्तव्यत्वात् । नच रूपहीनं ब्रह्म कथं चाक्षुषे स्फुरतीति शंक्यं । चित्रावयविनिरूपानंगी|ारपक्षे तदीयमहत्वादेरेव शक्तिविशेषेण चाक्षुषादिकारणत्ववदत्रापि महत्वे ा चक्षु संयोगे वा तादृशशक्तिस्वीकारेणोपपत्ते । भवन्मते ब्रह्मण षडिंद्रियवेद्यत्वागीकाराच्च । नीरूपस्यापि कालवच्चाक्षुषत्वस्य त्वयैव भा|ान्तत्वेन विरोधस्य त्वयैव परिहर्तव्यत्वात् । सत्वोपहित दृश्यत इत्युच्यते मयेति चेत् - तर्हि द्रष्टव्य इत्यादि श्रुतिस्वारस्याय केवलचक्षुषा न दृश्यते । किंतु उपनिषदर्थश्रवणादिवासितमन सयुक्तेन चक्षुषा दृश्यत इत्यपि वक्तु शक्यत एव । एवमपि चाक्षुपानगीचारे "यतो वाचो निवर्तते" इत्यादिश्रुतिभि शाद्धापरोक्षविपत्वमपि न स्यात् । तत्र सकोचे प्रकृतेपि तत्प्राप्ते· । प्रत्युतदृशिग्रहणसामर्थ्याच्चाक्षुषत्वाभ्युपगम एव युक्त । एव प्रियवस्तुदर्शननिवर्त्ये तद्विरहजन्यदु खे - "ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन" । तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रदूयते एवमेव हैवंविदि सर्वे पाप्मान प्रदूयते "इत्यादिवचनैर्ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेनाप्रारब्धकर्मनाशकत्वस्योभयमतसिद्धत्वात्तादृशकर्मसुचव्यभिचार । एतेन तृतीयपरिष्कारोप्यपोढ· । प्रियवस्तुसाक्षात्कारातिरिक्तासाधारणकारणस्य दु खनिवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारातिरिक्तासाधारणकारणस्याप्रारब्धनिवृत्तौचानुपलंभात्। साधारणकारणविवक्षायात्वज्ञाननिवृत्तेरपि कार्यत्वाददृष्टसापेक्षत्वेनासिद्धिप्रसंगात् । किंच "प्रारब्धनाशात्प्रतिभासनाश" इति स्मृत्या सविलासाज्ञाननाशे ब्रह्मसाक्षात्कारेण जननीये प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबधकाभावस्य सहकारित्वसिद्धेर्निरपेक्षसाक्षात्कारनाश्यत्वमसिद्धमेव । एवं चित्रलिखितसिंहसा-

क्षात्कारेणेतरनिरपेक्षण रोगविशेषनिवृत्तिदर्शनात् - कूर्मेक्षणमात्रेण तच्छिशुक्षुधानिवृत्तिदर्शनाच्च तत्र व्यभिचारो दुर्वारएव । एवं सेतुदर्शनस्थले नियमादृष्टस्य पापनिवृत्तावेवोपयोग - ब्रह्मज्ञानस्थले तु नियमादृष्टस्य साक्षात्कार एवोपयोग न तु तत्फल शोकनाश इत्यत्र त्वद्वचनातिरिक्तनियामकाभावेनैवमेवेति नियंतुमशक्यत्वात्पुन पापेपि न व्यभिचारनिस्तार ॥

एवं गुरुचंद्रिकोक्तपरिष्कारद्वयमप्ययुक्तं ॥ आद्यस्य - ज्ञानप्रयुक्ततावच्छेदकीभूतध्वंसत्वनिरूपकत्वरूपस्योक्तक्रमेण सेतुदर्शननिवर्त्यपापादौ व्यभिचारादिना दुष्टत्वात् । पापादिनिरूपितध्वंसत्वस्य सेतुदर्शनादिकार्यतावच्छेदकताया. सेतुदर्शनेन पाप नष्टमित्यादि प्रामाणिकव्यवहारेणावश्याभ्युपगंतव्यत्वात् । ज्ञानप्रयुक्तस्वसमानसत्ताकत्वनिष्टतादात्म्यप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकत्वरूपस्य द्वितीयपरिष्कारस्यापि रजतनिष्टशुक्त्यनुयोगिकतादात्म्यप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्य तदधिकरणत्वस्य वा शुक्तौ सदाविद्यमानस्यैव बाधेन सर्वदा विषयीकरणमात्रस्य कृतत्वेन तादृशाभावस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वोक्तेरत्यतासभावितत्वात् । अधिकमाकरे व्यक्तं ॥

अधिष्टानसाक्षात्कारत्वेन निवर्तकत्व त्वशक्यशकं ॥ तस्य तदज्ञानकार्यत्वानिश्चये तन्निवर्तकज्ञानविषये तदारोपाधिष्टानत्वस्यासिध्या अन्योन्याश्रयसंदिग्धासिध्याद्यनेकोपद्रवकलुषितत्वात् । तस्मात् ध्वसघटितपक्षाश्रयणमयुक्तमेव । एवं ज्ञानप्रयुक्तोच्छेदप्रतियोगित्वं तत् । तच्च स्वस्वीयसस्काराधिकरणकालनिष्ट तदन्यतराधिकरणकालपूर्वत्वाभावकत्वमिति पक्षाश्रयणमप्ययुक्त । अनादिदृश्यसस्कार तत्वज्ञान तत्समकालिक वायुसयोगादिषु व्यभिचारात् ॥

अपि च तादृशोच्छेदरूपाभावस्य ध्वसस्य च नाशो वर्तते न वा । आद्ये तन्नाशस्यापि नाशांतरप्राप्त्या नाशधाराविश्रांत्यभावापातेन न कदापि शुद्धात्मरूपमोक्षाशा । क्वचिद्विश्रांतौ तस्यैव नाशाभावेनात्मस्वरूपारोपित-

तथासिद्ध्या न निष्प्रपंचब्रह्मरूपावस्थिति ॥ न द्वितीय. ॥ तस्यैवा-नाशेनोत्तरत्राप्यनुवृत्त्या स्वपदेनोपादेये तस्मिन् स्व स्वीयेत्यादि लक्ष-णगमनायोग. । स्वाविकरणक्षणे तादृशान्यतराधिकरणीभूतक्षणपूर्वत्वस्य सत्वात् ।

किंचाद्वैतचंद्रिकाया ज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणव्याख्यावसरे "अधिष्ठनया-थात्म्यज्ञानेनाविद्याया विलीनाया स्वयमेव तत्प्रयुक्त निवर्तते" इति विवरण-वाक्यव्याख्यायां अज्ञानस्य निवृत्ति तत्प्रयुक्तस्य तु बाध एवेत्यभिहितं । एव-अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेन स्वजन्यपटुतमसस्कारसहिताधिष्ठानापरोक्षज्ञानेन विलीनाया त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेन गृह्यमाणाया स्वयमेव तन्नाशाधीन-नाशप्रतियोगिता विनैव निवर्तते बाधबुद्धिविषयीभूत भवतीति विवरणे निवृत्तिपदमत्यन्ताभावपरमपि वार्तिकानुसारादित्यप्यभिहित । वार्तिक तु । "तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थसम्यग्धीजन्ममात्रत । अविद्यासहकार्येण नासी_ दस्ति भाविष्यतीति" । तथा - ज्ञाननिवर्त्यपदेन ज्ञानप्रयुक्तावस्थिति सामान्याभावकत्वस्य विवक्षितत्वादिति चोक्त । तथाचोक्तपक्षद्वयेपि अ-ज्ञानप्रयुक्तरजतादीना नाशाभावप्राप्तेर्नाशघटितपरिष्कारस्तत्परमसिद्धाताज्ञान-मूलो नादरणीय एवेति स्थित ॥

यदपि । एतेन भाषाप्रबंधादिभिरात्मसाक्षात्कारस्य शाब्दापरोक्ष-मते जायमानत्वेन तेनापि मोक्षापत्त्या श्रवणादिनियमादृष्टपूर्वकत्वविशिष्टस्य तस्य विधेयत्व युक्तमित्यपास्त । प्रमात्वेन निश्चितज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्त-कत्वेन भाषाप्रबंधादिजन्यज्ञानस्यातथात्वेन विशिष्टविधेरनपेक्षणात् । श्रव-णादीनामसंभावनाविपरीतभावनानिवृत्तिद्वारा प्रमात्वनिश्चयजनकत्वे मानाभा-वात् । नचात्मसाक्षात्कारस्य शुक्तिप्रमापाधारण्येन कारणत्वे शुक्तिज्ञाने रजतस्येवात्मज्ञाने जगन्निवृत्त्यापत्त्या जीवन्मुक्ताभावप्रसग इति वाच्य । शंखभ्रमे पीतादेरिव जगद्भ्रमे प्रारब्धकर्मणा ज्ञानोत्तरमप्यज्ञाननिवृत्तिविरो-

दित्याहुरिति । तदप्ययुक्तं ॥ ज्ञानपुत्रादिसाक्षात्कारस्याविधेयत्वेपि सूक्ष्मार्थविषयकसाधनरूपज्ञानस्य विधेयताया आकारे समर्थितत्वात् । इष्टसाधनताया एव विधिरूपत्वात् । श्रवणादीनां प्रामाण्यनिश्चये एवोपयोगाङ्गीकारे प्रामाण्यस्य ज्ञप्तौ स्वतस्त्वेन यत्र भाषाप्रबन्धादिनैव कस्यचिदतिश्रद्धालोर्निश्चितप्रमात्मकमेव शाब्दापरोक्षज्ञानं जातं । तेनजीवन्मुक्त्यापत्तेः । प्रामाण्यज्ञप्तौ नियमेनान्यापेक्षणे तस्य स्वतस्त्वानुपपत्तेः । नचोक्तभाषाप्रबन्धाधीनज्ञानान्मुक्तिरिष्टैवेति वाच्यं । वैराग्यशमादीनां नैरर्थक्यापातात् । चित्तादीनां तदज्ञानोपादानकत्वाभावेन ज्ञानोत्तरतत्सत्तासंभवेपि कर्मणा मूलाज्ञानोपादानकानां तन्नाशविरोधित्वे तदनिवृत्तत्वापातात् । ग्रन्थगौरवभयादेवोपरम्यते । ततश्च सूत्रासिद्धप्रयोजनार्थमध्याहारोक्तिरयुक्तेत । उक्तदिशा सत्यस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वात् । तस्मादद्वैतदीपिकाकारोक्तस्याभासत्वेनाविहेयत्वात् ग्रन्थकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

यत्तु ॥ चन्द्रिकायां स्वसिद्धान्तानुगुणमित्यारभ्य अनुचितत्वादित्यनेन ग्रन्थेन चन्द्रिकायां पूर्वपक्षे प्रमाणाभावेन जीवैक्यातिरिक्तेश्वराभावात् वेदान्तानामखण्डस्वात्ममात्रबोधकत्वात् तस्य चाहं धीसिद्धतया विषयत्वायोगादित्यादिना वेदान्तानां चैतन्यमात्रबोधकत्वेप्युपादेयत्वं प्रामाण्यं चाङ्गीकृत्य विचारशास्त्रस्य तादृशचैतन्यविषयकत्वे सिद्धार्थविषयकताप्राप्त्यासंदिग्धविषयाभावेनानारम्भणीयत्वमप्रामाण्यं च स्यादिति वादे गुरुनतिविषयस्य शिष्यनत्यविषयत्ववादमनुकरोति । अपौरुषेयाणां वेदान्तानामनुवादकत्वस्य सह्यत्वे पौरुषेयस्य विचारशास्त्रस्यापि सह्यत्वादित्यादि । तदेतन्मूर्खप्रलपनं चन्द्रिकाप्रकाश एव ' नहि वेदान्तानां चैतन्यबोधकत्वेप्यनधिगतार्थत्वेन प्रामाण्यं विचारशास्त्रस्य चाधिगतार्थत्वेनाप्रामाण्यं च वदाम । किंतु वेदान्तानां विचारशास्त्रस्य चाधिगतार्थत्वेन प्रयोजनानुपादेयत्वमेव'' त्यादिनाऽनुक्तोपालम्भत्वादिना निरस्तत्वात् ॥

यदपि ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिना शुद्धचैतन्यस्याहमालंबनत्वाभावा-द्वैतस्य सिद्धत्वमेव नास्तीत्यादि । तदपि शुद्धस्याहं प्रत्ययविषयत्वसमर्थनेनाद्वैतरीत्या अनुवादकत्वस्य प्रकाशप्रसरएवोक्तत्वान्निरस्त ॥

यत्तु ॥ एतेनोपक्रमादिभिरित्यारभ्य परास्तमित्यतेनोक्त । विचारशास्त्र विना वेदांतानामुपक्रमादिभिर्न शुद्धचैतन्यपरत्वनिर्णयस्तस्मात्पूर्वपक्षप्रयासो विफल इति - युक्तयसहमपीत्यादिगुरुराजीवाक्यमपास्त । नह्यद्वैतिनश्चैतन्यमात्रस्याहमनुभवविषयत्वमूरीकुर्वति । एव चाद्वैतरीत्या पूर्वपक्ष इत्ययुक्तमित्यादि । तदप्येतेन परास्त ॥ "उपक्रमादिभिर्वेदातानामखडप्रत्यगात्मपरत्वसमर्थनपरस्य कस्यचिच्छास्त्रस्यानगीकारेपि वेदातानामुपक्रमादिभिर्वस्तुत आपाततोजाता जीवचैतन्यमात्रपरत्वप्रतीतिमुपेत्य पूर्वपक्षसभवेन व्याघाताप्रसक्ते"रित्यादिना प्रकाश एव शकापूर्व समाहितत्वात् । वेदांतानामुपक्रमादिभिरापाततो जीवचैतन्यमात्रपरत्वस्य खडनकारेणैव भाषितत्वात् । आपातप्रतीतो प्रामाण्यावधारणाय विचारशास्त्रारभ इत्यन्यत्र त्वयैवोक्तत्वाच्च । भूयसा वेदांतवचनाना कथमखडचैतन्यमात्रबोधकत्व - विफलत्वात् - तस्यासमर्गरूपत्वात् । गुणप्रधानभावेनान्योन्यान्वयस्यैव वाक्यार्थत्वादित्यादिकमाशक्यखलु युक्त्यसहमपीत्यादिगुरुराजीयवाक्य प्रवृत्त । निर्विशेषचैतन्यस्याहमनुभवसिद्धत्वानगीकारवचन - अह प्रत्ययस्य भामतीमते अप्रामाण्यस्वीकारवचनत्वात्यतामबद्धमेव । ततश्चाद्वैतरीत्या पूर्वपक्षसभवस्य बहुधा प्रकाशप्रसर एव समर्थितत्वादिद मृतमारणमेवेति ॥

यत्तु ॥ नसर्वाशे अद्वैतरीतिर्विवक्ष्यते । किंतु वेदांताना चिन्मात्रपरत्व एव । स्वप्रकाशत्वोक्तिस्तु सिद्धांतदिशेति प्रकाशोक्तिरयुक्ता । अर्धजरतीयायोगात् ॥ अत एव गुरुराजीये स्वप्रकाशत्वे अद्वैतरीति कार्यपरत्वे तु प्राभाकररीतिरित्यर्धजरतीयानुपपत्तेरित्युक्तिरुपपद्यत

इत्यादि । तदप्ययुक्तं ॥ पूर्वपक्षदशायां किंचिदंशे पररीत्याश्रयणमात्रेणार्धजरतीयन्यायानुसरणापादने विवरणे सिद्धांतदशायां परमाणुश्यामतानिवर्तकपाककल्पकतार्किकरीत्यनुसरणेनानादिभावनिवृत्त्युपपादनेन स्वव्याघातप्रसंगात् । व्यवहारे भट्टनय इति वदता त्वया अनधिगतार्थगतृत्व प्रामाण्यमित्याद्यंशे भट्टमतानुसरणेपि सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वादिविषये तदनंगीकारेण सर्वत्र तद्दोषापातात् । अद्वैतमते निर्विशेषचैतन्यबोधकस्यापि शास्त्रस्यारंभणीयतायां स्वमते उपपादितत्वेपि तस्यातिहेयत्वाभिप्रायेण तदंशे तद्रीत्यनंगीकारेणार्धजरतीयस्यादोषत्वात् । प्रत्यगात्मनः शास्त्रवेद्यत्वमद्वैतमतसिद्ध - वस्तुतस्तत्स्वप्रकाशत्वचांगीकृत्य पूर्वपक्षसंभवस्यासकृदावेदितत्वाच्च । तदत्वापातत ॥ वस्तुतस्तु अद्वैतमते अहंप्रत्ययालंबनस्य प्रत्यगात्मनः शास्त्रवेद्यनिर्विशेषचितश्च तात्त्विकाभेदांगीकारात्तात्त्विकाभेदप्रयुक्तस्वप्रकाशतायां कल्पितभेदेनापहर्तुमशक्यतया सर्वांशेपि पररीते संभवाच्च । अन्यथा गुंजापुंजतयारोपितस्याग्नेर्दाहकत्वाभवप्रसंगात् । अर्धजरतीयशंकातु गर्भश्राविणैव गता । एतेन गुरुराजीयसंवादव्युत्पादनमप्यपास्तं । तदाशयाज्ञानमूलत्वात् ॥ तत्रैव "तथाच उक्तरीत्या अनुवादकत्वमंगीकृत्याद्वैतिरीत्यैव पूर्वपक्षसंभवे स्वप्रकाशत्वांशे अद्वैतिरीति कार्यपरत्वेप्राभाकररीतिरित्यर्धजरतीयानुपपत्ते" रित्युक्तत्वेनैकरीत्या पूर्वपक्षसंभवे मतद्वयरीतिमवलंब्य तदसंभवस्योक्तत्वात् । सर्वांशे स्वरीत्या पूर्वपक्षासंभवे किंचिदंशे पररीत्याश्रयणस्यादोषत्वेपि पूर्वोक्तरीत्या अनुवादकत्वमंगीकृत्यैकरीत्यापूर्वपक्षसंभवे परकीयरीतिद्वयानुसरणस्य दोषत्वेन तत्प्रतिबंदीग्रहणस्यानुचितत्वात् । जीवव्यतिरिक्तब्रह्मबोधका कार्यपरा वेदांता न विचार्या इति सर्वांशे प्राभाकररीत्यनुसरणसंभवाभिप्रायेणैव तद्धयप्रवृत्तिसंभवाच्च । अतएव चंद्रिकायां "प्राभाकररीत्या पूर्वपक्षेपि वास्तवाभिप्रायेण स्वप्रकाशत्वोक्तिर्नतुतन्मतत्वेनेत्युक्तावद्वैतिरीत्यापूर्वपक्षदशनार्धजर-

तीयावकाश इति कुतस्त्यरीत्या पूर्वपक्षानौचित्य 'मित्यालोच्य जीवस्य देहादिभिन्नत्वेन तन्मते विचार्यत्वसंभवेन शास्त्रानारंभासिद्धेरिति दूषणांतरमुक्तमिति ॥

यत्तु ॥ नदिदं सिद्धमित्यादिना आत्मनः स्वतःसिद्धत्वेपि प्रमाणतः सिद्ध्यभावाद्वेदान्तानां तद्बोधकानां प्रामाण्यमित्यादि । तन्न ॥ आत्मनः स्वात्मानं प्रति स्वतःसिद्धत्वे शास्त्रे अधिकृतं तत्वतः स्वाभिन्नं जिज्ञासुं जीवं प्रत्यपि सिद्धत्वप्राप्त्यासिद्धार्थत्वेनानुपादेयत्वस्यावर्जनीयत्वात् । भवन्मते आत्मनः षष्ठेन्द्रियवेद्यत्वांगीकारात् - विशिष्टज्ञाने विशेष्यभाननियमात् - अध्यासाधिष्ठानत्वेन सिद्धत्वाच्चानधिगतार्थत्वस्य दुर्लभत्वाच्च । शास्त्रेणास्य शुद्धस्याहंप्रत्ययविषयतायाः समर्थितत्वाच्चाद्वैतरीत्या पूर्वपक्षः संगतः एवेति ॥

यदपि ॥ जिज्ञासाधिकरणं हि प्रत्यक्षप्राबल्यमंगीकृत्य प्रवृत्तमित्यभिनिवेशेन संप्रदाय - अतस्तन्मते प्रत्यक्षस्य दुर्बलत्वादिति प्रकाशोक्तिरयुक्तेत्यादि । तदपि दुरुक्तं ॥ भामत्यां पूर्वपक्षे प्रत्यक्षप्राबल्यावलंबनेपि सिद्धान्ते तस्य श्रुतिबाधितत्वेन दुर्बलत्वस्यैव "तदेवं मुक्तक्रमेणाहंप्रत्यये प्रतिकूलमाडीकृते भगवतीश्रुतिरप्रत्यूहमहमनुभवप्रसंजितं कर्तृत्वादिकं निषेद्धुमर्हतीत्यादौ स्पष्टमुक्तत्वात् । श्रुतेरहंप्रत्ययस्य प्रतिकूलमाड्यप्रमाण्यस्वीकारेण खलु सिद्धान्तप्रवृत्तिरिति भामतीग्रंथानुवादेन स्वव्याघातश्चेति । अविमृश्याकारे व्यक्तः ॥

यत्तु ॥ तथाचेत्यादिना वेदान्तानामहमनुभवसिद्धात्मपरत्वे सिद्धार्थे प्रामाण्यायोगेन कर्मशेषत्वात् तत्प्रयोगप्राप्त्या अर्थवादविधयैव प्रामाण्य वाच्यमिति निष्प्रत्यूहभेदवादिभिः स्वयंसिद्धनाद्वैतरीत्या पूर्वपक्षसंभव इत्यादि । तदपि नामस्वबुद्धिगम्यं ॥ पूर्वपक्षिणा वेदान्तानां सिद्धात्ममात्रपराणां प्रेक्षावदनुपादेयत्वस्यैवोक्तत्वेन कर्मशेषत्वानंगीकारात् । सिद्धा-

र्थत्वेपि याथार्थ्यरूपप्रामाण्याहानेश्च । वेदांता न विचार्या इति पूर्वप-
क्षिणा वेदांतवाक्यगतैरवाच्यत्वाच्च । अद्वैतमते द्वैताद्वैतपराणां सर्वेषां
वेदांताभिमतोपनिषद्वाक्यानां चैतन्यमात्रपरत्वांगीकारेणानुवादकैर्भेदवाक्यै-
र्भेदसत्यत्वसिद्ध्यसंभवात् । जपादिनाभ्युदयाद्युपयोगांगीकारेपि स्वावकत-
योपयोगानंगीकाराच्च । सिद्धांते निरवकाशत्वादिनाप्रबलेर्भेदवाक्यैर्भेदस-
त्यत्वसिद्ध्यभ्युपगमेपि पूर्वपक्षदशायां तद्विवक्षाभावाच्चेति । एतेन अद्वैत-
वाक्यनिचयं कर्मशेषो भवेत्तदेति खंडनकारवाक्यमसंबद्धप्रलपनमिति मंड-
नोक्तमयुक्तं - तस्य पूर्वपक्षानुपपन्नत्वसाधकत्वादिति दीपिकोक्तप्रसंगेन ।
भेदसत्यत्वापादनद्वारा पूर्वपक्षानुपपन्नत्वसाधनत्वासंभवप्रकारस्योपदर्शितत्वात् ।
अत एव त्वत्कल्पितस्य खंडनकारीयदुराशयस्यानुपपन्नत्वेनतद्वारकस्यासंबद्ध-
प्रलापत्वं मंडनकारैरुक्तं युक्तमेव ॥

यदपि ॥ यत्तु चंद्रिकामंडने अस्मदीयपूर्वपक्षे ब्रह्मण एव विष-
यत्ववर्णनेनाद्वैतस्य सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां दूषणाभिधानमज्ञानविजृंभितमित्यु-
क्तमयुक्तं । अद्वैतमते जीवब्रह्माभेदस्यैव ब्रह्मशब्दार्थत्वात् । अत
एवाद्वैतरीत्या अभेद एव ब्रह्मशब्दव्यावर्त्य इति प्रकाशोक्तिरुपपद्यत
इत्यादि । तदपि न युक्तं ॥ अद्वैतमते वस्तुतःपरिच्छेदवाचिब्रह्मशब्दस्य
जीवब्रह्माभेदपरताया ग्रंथकृद्भिरेव बहुधा दूषितत्वात् । इहाप्यनुपदमेव
दूषयिष्यमाणत्वाच्च । जीवब्रह्मविशेषिताभेदस्य सखंडत्वेन ब्रह्मपरवेदांता-
नामखंडार्थताभंगप्रसंगात् । केवलाभेदस्यापि विरोधित्वात् । विशिष्टशक्तया
लक्षणया वा ब्रह्मशब्दस्य शुद्धचैतन्यमात्रपरत्वसाधकत्वेनुपपत्त्यादिविरोधात् ।
"तदेव ब्रह्म परमं कवीनां । अथ यस्माद्दुच्यते ब्रह्म" इत्यादि श्रुतिविरो-
धात् । "ब्रह्मशब्दः परे विष्णौ" इत्यादि स्मृतिविरोधाच्च । न ब्रह्म-
शब्दो जीवपराभेदपरः किंतु चिदचिद्विलक्षवस्तुवाचीति नाद्वैतस्य सिद्धत्वा-
दिना दूषणाभिधानं युक्तमिति मंडनकारीय तथोक्तमज्ञानविजृंभितत्ववचनमुप-

पन्नमेव । स्वपक्षसाधकत्वभ्रान्त्या प्रकाशसंमतिकथनं तु महामोहमूलमेव ।
"जिज्ञास्ये ब्रह्मशब्दे न गुणपूर्त्यभिधायिना । गुणाल्पत्वेनानुभूताज्जीवा-
द्भिन्न प्रतीयते" इति चद्रिकोक्तदिशा जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात्तस्य च स्वप्र-
काशत्वादजिज्ञास्यत्वेनत्यभेदमूलकनिर्विषयत्वाक्षेप एव ब्रह्मशब्दव्यावर्त्य ।
मुमुक्षुमात्रस्यानधिकारित्वान्निरधिकारिकत्व - कर्मादिनापि मोक्षसंभवान्निष्प्र-
योजनत्व च जिज्ञासाया इत्यादि पूर्वपक्षस्तु अथशब्दात शब्दव्यावर्त्य इत्य-
भिप्रायकप्रकाशवाक्यस्य त्वदभिमताद्वैतार्थत्वासाधकत्वात् । अद्वैतस्य
शास्त्रार्थताया आकरे दूषितत्वाच्चेति ॥

यत्तु । एतेन किंचेत्यारभ्य शास्त्रयोनित्वाधिकरणे समत हि
पूर्वोत्तरपक्षयोरपि ब्रह्मणोऽनुमानविषयत्व । न तु प्रत्यक्षवदनुमानमीश्वरे
अप्रमाणमित्यादि । तदसार ॥ "नेन्द्रियाणि नानुमानमि"त्यादि श्रुत्या
प्रत्यक्षस्येवानुमानस्यापि ब्रह्मणि प्रामाण्यनिषेधेन तत्समतत्वोक्तेरयोगात्
नीरूपस्यापि ब्रह्मण कालादिवत्प्रत्यक्षत्वस्याद्वैतचन्द्रिकादौ भाषितत्वात् ।
वेदानुकूलानुमानस्यैवोपनिषदर्थश्रवणादिवासितात करणवेद्यत्वस्य"मनसैवेदमा।
प्तव्यमित्यादौ प्रमितत्वात् । अन्यथा "अशब्दमित्यादिश्रुत्यौपनिषदत्व-
स्याप्यभावप्रसंगात । सिद्धाते आगमोपजीव्यनुमानस्येव तदुपजीविप्रत्यक्ष-
स्यापि ब्रह्मविषयकत्वसभवेन तदप्रामाण्यागीकारस्य निर्बीजत्वाच्चेति" ॥

यत्तु ॥ परे शुद्धचित स्वव्यवहारनिर्वाहकत्वागीकारात् - स्वव्य-
वहारहेतुत्वस्यैव स्वविषयत्वरूपत्वात् - तद्रीत्या पूर्वपक्ष इति प्रकाशोक्तिर्ब्रह्म-
ण प्रमाणातरानपेक्षत्वमेव गमयतीति वेदाताना प्रमातरसिद्धार्थबोधकत्वेना-
नुवादकत्वपूर्वपक्षाननुकूलत्वेत्यादि । तद्भ्रातिमूल ॥ स्वविषयप्रकाशत्व-
रूपस्वप्रकाशत्वस्य परसमतत्वेन तद्रीत्यैव पूर्वपक्षसभवप्रदर्शनपरप्रकाशवाक्यस्य
प्रमाणातरानपेक्षत्वमात्रगमकत्वोक्तेरज्ञानमूलत्वात् तस्य तुच्छादिसाधारण्येन
तन्मात्रपर्यवसानस्यायुक्तत्वाच्च ॥ प्रमाणातरसिद्धत्व इव स्वत सिद्धत्वेपि

तद्विषयाणां वेदांतानां सिद्धार्थत्वापरिहारेणानुवादकत्वपूर्वपक्षानुकूलतया तद-ननुकूलत्वोक्तेरपि भ्रान्तिमूलत्वाच्चेति । ततश्चात्र परप्रदर्शितस्य किंचिद्दूषणाभासस्याप्यसंबद्धतायाः उपदर्शितत्वादत्र विस्तारभयादुपरम्यत इ युक्तो परम परस्य ग्रंथकृदुक्तसदूषणपरिहारासामर्थ्यनिबंधन एव - न तु सत्यपि तत्सामर्थ्ये ग्रंथविस्तरभयाधीन इति सिद्धं ॥

यदपि ॥ एतेन सिद्धांतोपि व्याख्यात । न हि विचारविधि-वाक्यगतब्रह्मादिशब्दाना "बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्चात्मैवब्रह्मेति गीयते" इति भाम-त्युक्तरीत्या जीवपरत्वमंगीकृत्य कृत पूर्वपक्ष ब्रह्मशब्दार्थमात्रपर्यालोचनया असगत । किंतु सिद्धांताभिमतार्थेब्रह्मशब्दस्य तात्पर्यलिंगान्येव वक्त-व्यानि - न्यायामृते अद्वैतोपक्रमादीना गत्यंतरोक्तिर्न सिद्धांतसमर्थनार्थं । ब्रह्मनारायणादि शब्दाना प्राबल्योक्तिरुभयत्र तुल्या तेषामपि जीवपरत्वाश्र-यणात् । तस्मात् चंद्रिकोक्तौ पूर्वपक्षावनुपपन्नाविति । तदेतन्मंदभषन । पूर्वपक्षे अविमर्शदशाया ब्रह्मादिशब्दानामंजरूढ्यादिना जीवपरत्वाश्रयणेपि सिद्धांतदशाया सति विमर्शे "अथकस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहंतो ह्यस्मिन्गुणा - तदेव ब्रह्म परम कवीना" मित्यादिश्रुत्या - "ब्रह्मशब्द परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यते । असपूर्णो परं यस्मादुपचारेणवा भवे"दित्यादिस्मृत्या - सूत्रकृदुक्तजगत्कारणत्वमुक्तप्राप्यत्वादिलिंगे - अवयवशक्त्या - सूत्रकार-विवक्षाज्ञापकेन "स विष्णुराहहि - त ब्रह्मेत्याचक्षते" इति निरंतरसूत्रद्वयेन- 'नारायणोसौ परमो विचिंत्य" इत्यादौ मोक्षजनकज्ञानविषयत्वादिलिंगेन- "ओमिति पुन कस्य वक्त"त्यादिश्रुत्या - "यो गुणै सर्वतो हीन सर्वदो-षविवर्जित । हेयोपादेयरहित स आत्मेत्यभिधीयते" इत्यादिस्मृत्या - 'तत्र य स आत्मा केवलो निर्गुणश्चेत्या"दिश्रुतिभिश्च समाकर्षाधिकरण-सिद्धमहायोगविद्वद्रूढ्यादिना ब्रह्म - नारायण ओमात्मादिशब्दाना विष्णु-मात्रपरत्वस्याकरे व्यवस्थापितत्वेन जीवपरत्वस्याशक्यशकतया सिद्धांतसाध-

काना पूर्वपक्षासंगत्यसपादकतया अतिसुलभत्वात् । विष्णुरूपार्थ एव मत्र कारविवक्षाज्ञापकलिंगानामुपदर्शितत्वात् । जीवग्रहणं बाधकानामप्युपदर्शितत्वाच्च । भामत्या "बृहत्वाद्बृंहणत्वाद्वात्मैव ब्रह्मेति गीयते । स चाकी टपतंगेभ्यो देहादिभ्यो विवेकेनाहमित्यसंदिग्धानुभवसिद्ध" इत्यादिना - स्वशरीरव्यापित्व - तत्परिणामयितृत्वादिना पूर्वपक्षे ब्रह्मशब्दस्य जीवपरत्वागीकारेऽपि सिद्धान्ते परिच्छेदत्रयराहित्यवाचिना ब्रह्मशब्देन शुद्धचैतन्यमात्रबोधनवदेव तत्ववादिमतेऽपि जिज्ञास्ये श्रुते न ब्रह्मशब्देनावयवशक्त्या- "बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणाः" इत्यादिश्रुत्याचान्यत्रासंभावितदेशकालगुणापरिच्छेदवद्वस्तुवाचिना जीवान्यविष्ण्वाख्यचिदचिद्विलक्षणवस्तुसिध्या सिद्धान्तमात्रकतया अक्षुण्णत्वात् । अद्वैतमते पूर्वपक्षे ब्रह्मशब्दस्य हेतूकरणाभावेन तत्र तत्प्राबल्यादिविचारस्यानवसरग्रस्तत्वात् । तत्ववादिमते सिद्धान्ते विषयसिद्धौ ब्रह्मशब्दादेर्हेतूकरणेन तत्प्राबल्यादिविचारस्यावश्यकत्वात् । विष्णुपरत्ववत् जीवपरत्वे साधकाभावेन बाधकाभावेन च प्राबल्यायोगाच्च । न्यायामृतादौ अद्वैतोपक्रमाद्यभिमतानामद्वैततात्पर्यग्राहकतानिरासात् - द्वैततात्पर्यज्ञापकोपक्रमादीनामुपदर्शितत्वाच्चात्र यावता विषयादिसिद्धिस्तावन्मात्रस्यैव वक्तव्यत्वात् । नारायणादिशब्दानां जीवपरत्वस्यायुक्ततया असकृदावेदितत्वाच्चेति । अधिकं तु प्रकाशप्रसंगे व्यक्तं । तस्माच्चन्द्रिकोक्तपूर्वोत्तरपक्षयोर्निर्दोषतया महादरेण शिरसा सर्वमान्यत्वादत्र दीपिकाकारप्रयासो भ्रान्त्यादिमूलो विफल एवेति ग्रन्थकृदुक्तदूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

॥विवरणाद्युक्ताध्यायादिसंगतिभंगः॥

यत्तु ॥ अत्रायमाशय ॥ समन्वयाद्यशेषविचारहेतुत्वादिति कल्पतरुवाक्यस्य समन्वयात्मकविचारहेतुत्वात् - तत्साधारण सर्वविचारार्थत्वाच्चेत्यर्थद्वये तात्पर्य । अन्यथा समन्वयपदवैयर्थ्यात । तथाचाशेषविचारहेतुत्वेन शास्त्रसंगति । समन्वयविचारहेतुत्वेन प्रथमाध्यायसंगतिश्च । समन्वयपदेन तद्विविशेषविवक्षया पादसंगतिश्च निरूपितैव । तथाच शास्त्रसंगत्यतिरिक्तस्य द्वितीयाध्यायादिव्यावृत्तस्य संगतिविशेषस्य पादसंगतेश्चानुक्तिरिति चन्द्रिकाकृतां शंका कल्पतरुवाक्यार्थाज्ञानविजृंभितेत्यादि । तदेतन्मूर्खप्रलपितमनादेयमेव । कल्पतरुवाक्यस्य त्वत्कल्पितार्थद्वयतात्पर्यस्यायुक्तत्वात् । आद्यसूत्रस्य कर्मतत्र देवतत्र - कामतत्रादिसाध्याशेषविचारहेतुत्वाभावेनानुपपन्नभाषित्वापत्तिवारकत्वेनान्यथासिद्धस्य समन्वयपदस्य भवदुक्तायुक्तार्थद्वयविवक्षाज्ञापकत्वासंभवेन तथा तात्पर्यकल्पकाभावात् । तत्कल्पनायामप्युक्तरीत्याशेषविचारहेतुत्वस्यात्र बाधितत्वात् । समन्वयस्योपक्रमादिलिंगनिर्णीतशक्तितात्पर्यान्यतरलक्षणसंबंधरूपस्य न्यायानुसंधानरूपविचारात्मकत्वोक्तेरज्ञानमूलत्वात् । समन्वयनिमित्तत्वस्येवाविरोधादिनिमित्तत्वस्यापि सत्वेनाध्यायचतुष्टयसंगतत्वास्य विशिष्यप्रथमाध्यायसंगतिरिति द्वितीयाध्यायादि व्यावर्तकप्रथमपदप्रयोगस्यानुचितत्वात् । समन्वयपदेन तद्विशेषविवक्षायां द्वितीयादिपादसंगतेरप्यवर्जनीयतया तत्रापि द्वितीयादिपादव्यावर्तकप्रथपदस्यायुक्तत्वाच्च । प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन तत्र संघटनस्य युक्तत्वेपि सर्वाध्यायसंगतौ - सर्वपादसंगतौचाविशिष्टायां

शास्त्राध्यायपादसंगतय इत्येव वाच्ये प्रथमाध्यायप्रथमपादेति - प्रथमपद प्रयोगोऽनुपपन्न इत्यत्र तात्पर्यात् । शास्त्रस्य पञ्चप्रघट्टिकारूपत्वेनाध्याया-द्यसंगतावपि शास्त्रमात्रसंगते श्रीमन्न्यायसुधादावुक्तत्वाच्च । तथाच द्वितीयाध्यायादिव्यावृत्तस्य प्रथमाध्यायमात्रानुवृत्तस्य - द्वितीयपादादिव्यावृत्त-स्य प्रथमपादमात्रानुवृत्तस्य च संगतिविशेषस्योक्त कल्पतरुवाक्यात्कथंचिदपि लाभासंभवात् - दीपिकाकारकुबुद्धिमात्रपरिकल्पितदुराशयस्यातिहेयत्वाच्च चन्द्रि-कोक्त दूषणं न कल्पतरुवाक्यार्थाज्ञाननिबन्धनं । किंतु - दीपिकाकृता तथाप्रत्यनमेव स्वपरग्रन्थतात्पर्याज्ञानविजृम्भितमिति ॥

यदपि ॥ एतेन शास्त्रप्रत्यस्याधिकरणस्योपोद्घातसंगतेरेवोक्तप्राय-त्वेनाध्यायाद्यसंगतत्वमित्यपास्तं । अनुक्तोपालम्भनत्वाच्चेति । तदसत् ॥ विवरणोक्तदूषणप्रस्तावे खण्डनकारेणोपोद्घातरूपस्याधिकरणस्येत्युक्तत्वेन तस्या नुपपन्नताप्रदर्शनाय प्रवृत्तस्य प्रकाशप्रसङ्गस्यस्याशयमविदुष कल्पतरूक्त-दूषणावसरे तस्यानुक्तोपालम्भनत्ववचनस्याभवद्धप्रलापत्वादिति ॥

यत्तु ॥ एतेन चन्द्रिकाकृता विवरणखण्डनमपि परास्तं । विवर-णे चन्द्रिकानूदितरीत्या श्रोतव्यादिवाक्यानां स्वार्थे समन्वयस्य तद्द्वारेण विचार्यमाणवेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयस्य च निमित्तत्वादिति चशब्दघ-टितवाक्याभावेन चशब्दघटितपाठविशेषमर्थविशेषं च परिकल्प्योच्छ्रूङ्खलम-तखण्डनस्यानादरणीयत्वादनुक्तोपालम्भनमेवेति सिद्धमित्यादि । तदप्यसार ॥ चन्द्रिकादूषणस्यनजाल्लाभावात् । यद्यप्यधुनातनमुद्रितपुस्तकेषु श्रोत-व्यादिवाक्यानां स्वार्थ समन्वयद्वारेण विचार्यमाणवेदान्तवाक्यानामपि ब्रह्मणि समन्वयनिमित्तत्वात् समन्वये च सत्येव इत्येव विवरणपाठो दृश्यते । तथापि प्राचीनतालपुस्तकस्थपाठानुसारेण चन्द्रिकोक्तिरित्यदोष । अस्तु-वैवमेव पाठ तथापि तद्वाक्यार्थविमर्शे अनन्तदुक्तदूषणानि स्थिराण्येव । भवदुक्तपाठेऽपि अपिशब्दोल्लापणेन कृत चशब्दस्तु न त्यक्त । तत्स्था-

दाहृतविवरणवाक्ये श्रोतव्यादिवाक्यानां स्वार्थे समन्वयनिमित्तत्वात् । वेदांतवाक्यानामपि तद्द्वारा ब्रह्मणि समन्वयनिमित्तत्वाच्चेति - न केवलं शास्त्रे - किंतु समन्वयाध्यायेचाद्यसूत्रसंगतिरिति च - चशब्दो व्याख्येय । तथा च स्वार्थसमन्वयमात्रेणेत्यादिदूषणमनिवार्यमेव । स्वार्थसमन्वयद्वारकसमन्वयहेतुत्वस्येव तद्द्वारकाविरोधादिहेतुत्वस्यापि संभवेन द्वितीयाध्यायादिसंगतिप्रसंगस्य दुष्परिहरत्वात् । विचारकर्तव्यताया समन्वयनिमित्तत्वस्येवाविरोधादिनिमित्तत्वस्यापि प्रकाशप्रमेय एवोपदर्शितत्वाच्च । स्मृत्यधिकरणादेरपि - यतोवेत्यादे पाशुपतादिविरोधेन स्वार्थपरत्वाभावे शंकिते तद्विरोधनिरासेन विष्णुकर्तृत्वरूपस्वार्थे प्रामाण्यस्थापनद्वारा ब्रह्मणि प्रमाणभूतवेदांतसमन्वययुक्ततोपपादनेन स्वार्थसमन्वयद्वारक वेदांतसमन्वयहेतुत्वस्यावर्जनीयतया प्राप्तत्वेनाद्याध्यायसंगत्यापातानिवारणात् । स्वयमेव चशब्दघटितं वाक्यमुदाहृत्य चशब्दाभावादित्युक्तेरुन्मत्तप्रलापत्वात् । समन्वयपदस्य तद्विशेषपरत्वे द्वितीयपादादिसंगतेरप्यवर्जनीयत्वात् । वेदांतसमन्वयहेतुस्वार्थसमन्वयपरत्वस्येवाविरोधहेतुस्वार्थसमन्वयपरत्वेन द्वितीयाध्यायादिसंगतेरप्यनिवार्यत्वाच्च । तथाच चशब्दघटितपाठस्य स्वयमेवानूदितत्वात् - विवरणवाक्यस्य सर्वपरीक्षकसमतसंभाविताऽर्थमवलंब्यैव दूषणाभिधानाच्च न किंचिदत्रानुक्तोपालंभनमिति यत्किंचिदेतदिति ॥

यत्तु । जिज्ञासाधिकरणं हि श्रोतव्यादिवाक्यस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मसमन्वयद्वारकं वेदांतानां ब्रह्मणि समन्वयं प्रति निमित्तमेवेति नात्र संगत्यनन्वय । एतेन आद्यसूत्रस्य विचारकर्तव्यताद्वारेणैव समन्वयहेतुत्वादुक्तविवरणवाक्ये साक्षान्निमित्तत्वविवक्षाया समन्वयाध्यायसंगतिरपि न स्यादिति प्रकाशप्रमेयोक्तमपास्तं । अनुक्तोपालंभनत्वात् ॥ मदीयपाठस्याप्रामाणिकत्वाच्चेति । तदसार ॥ जिज्ञासासूत्रस्य ब्रह्मज्ञानाय वेदांतविचार कर्तव्य इति विवरणे व्याख्यातत्वेन श्रोतव्यादिविधिवाक्यस्याप्येतदर्थ-

कतायाः अवश्यवक्तव्यत्वात् । निर्णेयनिर्णायकयोरैकार्थ्यनियमाच्च प्रत्यग-भिन्ननिर्विशेषाखंडब्रह्मसमन्वयद्वारकसमन्वयहेतुत्वोक्तेरनुचितत्वात् । 'श्रोत-व्यादिवाक्यस्य विचारकर्तव्यतारूपस्वार्थसमन्वयस्यैव व्युत्पादितत्वात् । अखंडे ब्रह्मणि समन्वयस्योत्तरत्र दूषयिष्यमणत्वाच्च । विवरणे ब्रह्मणि समन्वयनिमित्तत्वादिति व्यक्तमुक्तनया तत्र साक्षात्परंपराविकल्पस्य सभाति तत्वेन कथाक्रमशिक्षणाय प्रवृत्तविकल्पतद्दूषणानामनुक्तोपालंभनत्ववचनस्य विवरणग्रंथांघ्यनिमित्तत्वात् । भवदीयपाठानुसारेणैवानुपपत्तेरुक्तचाच्चेति ॥

यदपि । यत्तु चंद्रिकायामित्यादिना यथा प्रथमपादे स्पष्टब्रह्मलिं-गविचार एव तथानंदमयाधिकरणे स्फुटीकरिष्याम इति न काप्यापत्ति प्रस-रोक्ता समुन्मिषतीत्यादि । तन्न । प्रतिज्ञामात्रेण प्रकाशप्रसरोक्तापाद-नापरिहारात् । स्पष्टब्रह्मलिंगविचारपरत्वाभावस्यैव तत्र समर्थयिष्यमाण-त्वाच्चेति ॥

यत्तु । एतेन मंडनोक्तं परास्तं । श्रोतव्यादिवाक्येपि ह्यात्म-पदस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मपरत्वप्रतिपादनात्तत्र जीवधर्मतया अप्रतीयमानविचार्य-त्वादिरूपलिंगस्य स्पष्टब्रह्मलिंगताप्रयोजकत्वाच्चेति सर्वं सुस्थमिति । तद-युक्तं ॥ आत्मपदस्य "आदानादनकर्तृत्वादात्मेत्युक्तो जनार्दन" इत्यादि स्मृत्या - आदेयमातीत्यादिव्युत्पत्या - शक्तिग्राहककोशादिना च स्वामित्वा-द्यनेकार्थकत्वेपि प्रत्यगभिन्नार्थकताया अप्रामाणिकत्वात् । "स्वशब्दा' दिति सूत्रकारणैव प्रत्यगर्थपरत्वस्य निरस्तत्वाच्च । जीवस्यापि देहादिभिन्न-त्वाणुत्वादिना विचार्यत्वसंभवेन विचार्यत्वस्य जीवधर्मतया अप्रतीयमानत्वा-भावाच्च तादृशस्पष्टत्वपरिष्कारस्योत्तरत्र दूषयिष्यमाणत्वाच्चेति । तस्माद्दी-पिकाकारोक्तस्यात्याभासत्वात् कल्पतरूक्त विवरणोक्तचाध्यायसंगत्यादिकमयु-क्तमिति तत्र प्रथकृदुक्त दूषण सुस्थमिति सिद्ध ॥

विवरणमते

❀ विचारलक्षणाविवक्षाभावभंगः ❀

यदपि ॥ यत्तु चंद्रिकायां जिज्ञासाया इत्यारभ्य वयं तु भामतीमत इव विवरणमतेपि जिज्ञासाशब्देन लक्षणया विचारविवक्षामेवावगच्छाम । तथा च भामतीमतविवरणमतयोर्जिज्ञासाशब्दार्थविषये विशेषस्यैवाभावात् प्रकाशप्रसरे विवरणव्याख्यानस्योद्भाव्यत्ववर्णनमनुक्तोपालंभन । नहि विवरणमते जिज्ञासाशब्दो विचारलाक्षणिक इत्यत्र प्रमाणमस्ति । अन्यथा "एतेन जिज्ञासाशब्दवाच्ययेच्छया आक्षिप्तोविचारइह विधीयत" इति चंद्रिकाकृता विवरणानुवादोऽनुपपन्न स्यादित्यादि । तदेतद्विवरणग्रंथाध्यादिमूलमनादेयमेव । तथाहि ॥ विवरणे चतुर्थवर्णकोपसंहारप्रकरणे "भाष्यं व्याचष्टे । ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासव्याजेनेति । जिज्ञासापदेनांतर्णीत विचारमुपलक्ष्य तत्कर्तव्यतापरं सूत्रमित्युक्तं भवति । योजनांतरमाह । अथवेति ॥ जिज्ञासाकर्तव्येत्युक्ते ज्ञानमिष्यमाणं साध्यतया कर्तव्यमिति सूत्रार्थं संपद्यते । अतोऽर्थात्सिद्धविचारकर्तव्यतापरं सूत्र" मितीति । स्थलांतरेपि ॥ "स्वयमवयवार्थत्वाभावेप्यवयवार्थसमर्गाविनाभावाल्लक्षणया प्रयोगप्रत्ययोपपत्तौ न शक्त्यंतरकल्पना । अनन्यथासिद्धकार्याभावादिति परिहरति । अतर्णीतविचारार्थत्वादिति" चोक्त । तथाच विवरणे लक्षणापक्षज्ञापकवाक्यानामुदाहृतत्वात् । चंद्रिकायां विवरणाभिप्रेत मतांतरं निरस्तमित्युक्तत्वेन तदभिप्रेतपक्षांतरस्य प्रदर्शितत्वाच्च विवरणमते विचाराक्षेप एवेति दीपिकाकारोक्तिरयुक्तैवाज्ञानादिमूलेति संक्षेप ॥

यत्तु ॥ चन्द्रिकायां जिज्ञासाशब्दस्य लाक्षणिकत्वमयुक्तं । रूढ्यैव विचारबोधनसम्भवादित्याद्युक्तमयुक्तं । जिज्ञासाशब्दस्य विचारार्थत्वाननुशासनात् । बुभुत्सापद जिज्ञासापदयो केवलज्ञानेच्छापरत्वविचारसाध्यज्ञानेच्छापरत्वाभ्यां विशेषात् । इच्छाप्रतीतिं विना जिज्ञासाशब्दार्थबोधाच्चेत्यादि । तन्न ॥ जिज्ञासाशब्दस्य विचारे रूढत्वे अनन्यधीपूर्वकविचारप्रतीतिरूपस्य तत्र बुभुत्सादि पदत्यागेन नियमेन जिज्ञासापदप्रयोगादिरूपस्यचानन्यथासिद्धकार्यांतरस्य - तत्र नियमेन जिज्ञासापदप्रयोगान्यथानुपपत्तिरूपस्य - "जिज्ञासित सुमपन्न"मित्यादि भागवतादिप्रयोगरूपस्य च शक्त्य तरकल्पकप्रमाणस्य चन्द्रिकायामेवोक्तत्वेन रूढे साधितत्वात् । बुभुत्सापदजिज्ञासापदयो प्रकृत्याप्रत्ययेन वा विचाराबोधनेन तुल्यार्थकप्रकृतिप्रत्ययघटितत्वेनचार्थविशेषज्ञापकलेशस्याप्यभावेनार्थविशेषपरत्वमित्यत्र त्वद्वचनातिरिक्तप्रमाणाभावेन तस्याप्रामाणिकत्वात् । ज्ञानेच्छावाचिनो जिज्ञासाशब्दस्य विचारे रूढिमनगीकृत्य लक्षणयैवप्रयोगाद्युपपादने मंटपादिशब्दानां मडपानकर्तरि मुख्यवृत्ति तत्सबधाद्गृहे लक्षणा प्रवीणशब्दस्य प्रकृष्टवीणावति वृत्तिर्मुख्या - प्रकृष्टवीणावादनसमर्थगतप्रौढत्वरूपगुणयोगान्निपुणे गौणीवृत्ति. - कुशलशब्दस्यापि कुशच्छेत्तरि मुख्यवृत्ति - कर्तृत्वरूपतद्घटकार्थसबधान्निपुणे लक्षणैव न रूढि - वाजिशब्दस्यान्नवदर्थकस्य तद्घटकान्नेपि प्रयोगप्रसगइत्याद्यतिप्रसगरूपबाधकस्य चन्द्रिकायामेवोक्तत्वात् । त्वन्मते ज्ञानसामान्येच्छाया अभावात् - अपरोक्षेच्छाया - च जिज्ञासाशब्दस्यावयवशक्त्यभावात् - समुदायशक्ते कल्प्यत्वे अविशेषात् विचारे समुदायशक्ति अपरोक्षेच्छाया च लक्षणैव किं न स्यात् । "स्वीकृतश्च त्वयापि विचारसाध्यज्ञानेच्छाजिज्ञासाशब्दात्प्रतीयते नापरोक्षमात्रसाध्यज्ञानविषयेति वदता विचारप्रतीतेरिच्छाप्रतीतिपूर्वकत्वाभाव' इत्यादिना ग्रथकृद्भिरेव शब्दनिप्रत्ययनियत... रूढे

समर्थितत्वाच्चात्र दीपिकाकारोक्तं सर्वमपि चंद्रिकाभाष्यमूलमयुक्तमेवेत्यलं निरु-क्तपक्षप्रतिक्षेपेणेति ॥

यत्तु । नहि वयं मतद्वयेपि विचारकर्तव्यतापरतयोक्तसूत्रं व्याच-क्ष्महे । "ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्ये"ति भाष्यमपि फलितार्थकथनपरं । जिज्ञासाक्षिप्तविचारस्याध्याहृतकर्तव्यपदार्थान्वय इति भामत्युक्तमिति चंद्रि-कानुवादो ह्यप्रामाणिक एव । उक्तरीत्या अध्याहृतकर्तव्यपदस्य श्रौत-जिज्ञासान्वयस्य तैरप्यप्रतिपादनेन पार्ष्ठिकबोधविषयविचारणाधिकारार्था-थशब्दान्वयस्यासादनिष्टत्वाभावेन श्रौतजिज्ञासाया एवानरभ्यत्वेन च सर्वेषा-मुक्तदोषाणामनुक्तोपालंभनत्वात् । सौर्यं चरुमित्यादौ लक्षणयैव निर्वाहा-त्तदुदाहरणमयुक्तं । कर्तव्यपदार्थेनान्वीयमानं जिज्ञासापदमपि न श्रौतं । किंतु पार्ष्ठिकबोधोपयोगितयाकल्पितमनुषक्तं वा पदान्तरमेवेत्यादि। तदेतन्महामोहमूलं । तथाहि ॥ विवरणे "अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"ति सूत्रे अनुवादत्वपरिहाराय पुरुषप्रवृत्तिसिद्धये च कर्तव्यपदमाध्याहर्तव्यं । तत्र जिज्ञासाशब्देनानर्णीतं विचारं गुणलक्ष्यानुष्ठानयोग्यतया साधनचतुष्टय-संपन्नस्य ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यस्य श्रौतोऽर्थः संप-द्यते । अर्थादधिकारिविशेषणमोक्षसाधनं ब्रह्मज्ञानमिति सिध्यति । संनिधानाच्च वेदान्तवाक्यविचार इति श्रुत्यर्थाभ्यां साधनचतुष्टयसंपन्नस्य मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यस्य तात्प-र्येण प्रतिपाद्योऽर्थोऽवगतः । तत्र भाष्यशब्दस्य सूत्रेणार्थादुपात्तविषयप्रयो-जने तात्पर्य"मिति । परिमलेपि "आर्थिकेचास्मिन्निति टीकायामेपितव्यमि-त्युक्तया मते जिज्ञासा कर्तव्येति कर्तव्यपदाध्याहारः सूचितः । स तु जिज्ञासापदस्य कृतियोग्यविचारार्थकत्वाभिप्रायो न भवति । ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वादिति भाष्ये जिज्ञासाशब्दस्यानधिकार्यज्ञानेच्छापरत्वस्वीका-रात् । 'ज्ञानार्थिनां विचारकर्तव्यत्वाभिप्रायकः,' इति - कल्पतरौच "निर्ण-

यश्च विचारभाष्य इति तत्कर्तव्यताऽर्थादुम्यत" इति । भामत्यामपि "तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासितव्य"मिति भाष्यव्याख्यायां "तदुपायोज्ञानमेषितव्यं । इच्छानिमित्तेन मीमांसया प्रवर्त्यंते" इति च भाष्य - भामती - कल्पतरु-परिमलादिषु जिज्ञासाक्षिप्तविचारकर्तव्यत्वस्य - पंचपादिकाविवरणयोरपि- "द्विविधोहि सूत्रार्थ श्रौतआर्थिकश्चेति । तत्र श्रौतार्थ प्रथमप्रतिपत्ति-गोचरत्वात्प्रथम । आर्थिकस्तु अनंतरप्रतीतिविषयत्वाच्चरमः द्वावपि सूत्रतात्पर्यगोचरा"वित्यादिनाद्यसूत्रस्य जिज्ञासापदोपलक्षितविचारकर्तव्यता-परत्वस्य च व्यक्तमुक्तत्वात् । परिमले आर्थिकविचारस्य सौत्रजिज्ञासा-पदलभ्यस्याध्याहृतकर्तव्यपदार्थे अन्वयमगीकृत्य सूत्रार्थवर्णनात् । श्रौता-र्थस्य भामत्युक्तरीत्या पुरुषप्रवर्तकत्वाभावेनार्थिकार्थोपयोगितयैव तस्योक्त-त्वेनार्थिकार्थ एव मुख्यतात्पर्यात् । तत्रैवार्थिकार्थे आरंभार्थाथशब्दान्व-स्य ग्रंथकृद्भिरापादितत्वात् । तदापादनस्य विचार कर्तव्य इतिवत् - विचार आरभ्यते इत्यन्वयस्य तैरस्वीकारेणेष्टतायाः भवद्भिर्वक्तुमशक्यतया तस्येष्टत्वोक्तेरनुचितत्वात् । अन्यथा आनंतर्यार्थो आरंभार्थश्चेति भाष-णापत्ते । सौत्रजिजिज्ञासापदेनाक्षिप्तो विचार इत्यस्य सर्वाद्वैतिसमतत्वेन सूत्रे जिज्ञासापदात्परमध्याहृत्य तेन विचाराक्षेप इत्यत्र त्वद्वचनातिरिक्तप्रमा-णाभावेनातिहेयत्वात् । सूत्रपदाधीनश्रौतार्थोत्तरभाव्यार्थिकार्थबोधस्य सूत्रा-नधीनमानसादिरूपपार्ष्टिकबोधत्वादिकल्पनाया निर्मूलत्वेनोपेक्षणीयत्वाच्च । व्यर्थो भामतीकाराणां जिज्ञासालाक्षणिकताससमर्थनायाम इति चंद्रिकाकृता कल्पनाप्यनवसरैवेति दीपिकाकारवचनत्वनुक्तोपालम्भनमेव । चंद्रिकाया कुत्रापि तादृशकल्पनासूचनादर्शनात् ॥

यदपि ॥ सौर्य चरु निर्वपेदित्यत्र लक्षणया निर्वाह इत्यादि । तद्वार्तिककारमतानुरोधि शंकानिवर्तक भामतीग्रंथाध्यनिमित्त । भामत्या "आक्षिप्तस्य श्रुतेनान्वये न सौर्यत्वादयगुरुहरण । तत्रादिसस्य यागस्य

भावनाविशेषणत्वेनाक्षिप्तविधिविधेयत्वावश्यभावात् । श्रुतविध्यन्वयानभ्युपगमादिति वार्तिककारमतानुवर्तिना यथा "इत्यादिना कृतस्य चोद्यस्य" उच्यते । श्रुतस्यैवविधेर्विशेषणेष्ववश्य व्यापारो वाच्य । तेषामाक्षिप्तविधिविधेयत्वे आक्षेपेण विशेषणविधौ सिद्धे विशिष्टविधिसिद्धि । तत्सिद्धौ च विशेषणविध्याक्षेपसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्ति "रित्युक्तत्वेन तद्रीत्यास्योदाहरणस्य युक्तत्वात् । "यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादौ भव नाक्षिप्तभावनया च विधिप्रत्ययान्वयदर्शनाच्चेत्यादिनोदाहरणातराणामप्युपदर्शितत्वाच्च । एव नहि कुत्राप्याक्षिप्तस्य श्रुतपदार्थेनान्वय सभवतीति तदीयोक्तिरपि रिक्तैव । साहित्यदर्पणटीकाया" शाब्दीह्याकाक्षाशब्देनैव पूर्यत इति शब्दाध्याहारवादिना मतमाश्रित्योक्त । अर्थाध्याहारवादिना गुरूणामतत्त्वविनाभावलब्धस्य[illegible]स्यार्थिकार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वाङ्गीकारात् । अन्यथा उपाधिशक्तिवादिना मते व्यक्ते शाब्दबोधविषयत्व न स्यात् । न च लक्षणयैव तदुपस्थितिरिति वाच्य । रूढिप्रयोजनाभावात् तत्र लक्षणासभवादि"त्युक्तत्वात् । काव्यप्रकाशव्याख्यायामपि 'गौरनुबन्ध्य" इत्यत्र गुरुमते द्वारमित्यादावर्थाध्याहारेण तस्य श्रुतशब्दाक्षिप्तस्य श्रुतपदार्थेनान्वयस्योपपादितत्वात् । व्यक्तौ लक्षणापक्षसर्वत्रापि शाब्दीह्याकाक्षाशब्देनैव पूर्यत इति पक्ष चाभ्युपगम्याक्षिप्तार्थस्यापि वृत्तिनिरपेक्षशब्दाधीनप्रतीतिविषयत्वमूरीकृत्याक्षिप्तस्य श्रुतपदार्थेनान्वयस्य महता प्रबधेन समर्थितत्वाच्च । प्रकृतेपि परिमलएवोक्तार्थस्यव्यक्तमुक्तत्वाच्चेति । जिज्ञासापदमपि कर्तव्यपदर्थेनान्वीयमानं न श्रौत किंतु कल्पितमिति वचन तु ज्ञानेच्छापि सदिग्धेऽर्थे निर्णयाय भवतीति श्रौतजिज्ञासाशब्देन विचाराक्षेपप्रदर्शनपरकल्पतरु विवरणादिग्रथविरुद्धत्वादेतानादेयमतोनास्माभिस्तन्निराकरणाय पुन. प्रयतितव्यमित्युपरम्यते ॥

यत्तु ॥ भामत्यामित्यारभ्य अयमाशय प्रसक्तन्यूनतापरिहारार्थं समाधनफलसंग्रहो ब्रह्मजिज्ञासापदेन कृत न श्रवणादिमात्रं विवक्षितं । अत्रचात्मदर्शनस्य फलत्वं काम्यत्वं च तस्य सकलदु खध्वसरूपत्वेन - सुखव्याप्यत्वेन - सुखाभिव्यंजकत्वेनवेति विवक्षाहीत्यादि । अत्रोच्यते ॥ तत्र तावदात्मज्ञानस्य ध्वंसरूपत्वोक्तिरयुक्ता । तथाहि ॥ चरमसाक्षात्कारस्य स्वेतरसकलदृश्यनाशरूपत्वं - द्वितीयक्षणावच्छेदेन स्वनाशकत्व चांगीकृत्य स्वस्य स्वप्रतियोगिकध्वसत्व स्वीक्रियते न वा । आद्ये प्रतियोगिध्वसौ मिलिताविदानी स्त इति कस्यापि प्रत्ययाभावात् - ध्वसप्रतियोगिनोरेककालवृत्तित्वायोगेन स्वात्मकप्रतियोग्यधिकरणकालस्य स्वात्मक ध्वसवत्वागीकारे स्वव्याहति । द्वितीये तस्य ध्वंसातरानगीकारे आत्मन्यनुवृत्तिप्रसगेन नित्यत्वापात । ध्वसातरांगीकारेतस्योच्छेदाभावे- पुनर्दृश्यसामान्योच्छेदरूपमोक्षासिद्धि । उच्छेदे तस्याप्येवमित्यनवस्या। ज्ञात्वेत्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानोत्तरमेव दृश्यनाशावगमेनात्मदर्शनस्यनाशरूपताया अप्रत्यायनात्तथाकल्पनमप्राणिकमेव । क्वचित् त्वाप्रत्ययस्य समानकालीनार्थत्वदर्शनेन प्रकृतेपि तत्समकालिकत्वस्य मोचनशब्दितनाशे बोधनेन तत्वज्ञानतादृशनाशयोरैक्य प्रतीयते । समानकालीनयोरेकस्य वा रूपभेदेन प्रयोज्यप्रयोजकभाव स्वीक्रियत इत्येतच्छ्रुतिमातु स्वमनोरथात्पर्ये कल्पकर्पणमात्र । "कर्मणा ज्ञानमातनोति - ज्ञानेनामृतीभवती"त्येवंजातीयकश्रुतिपुराणादेर्बहुलमुपलंभेन कार्यकारणभावस्यैव प्रतीत्या तदभेदाप्रत्ययात् । "विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त"इत्यादौ उद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावमहिम्ना ज्ञानप्रयोज्यत्वमेव नाशे भामत इत्यन्यत्रोक्तत्वात् । "नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य"मित्यनेन नामरूपविमोचनोत्तर पुरुषप्राप्तिरूपफलश्रवणात्तस्यैव सकलदृश्यनाशरूपत्वे तदुत्तरक्रियाश्रवणानुपपत्तेश्चेति । एवं सुखव्याप्यत्वेन पुरुषार्थत्ववर्णनमप्ययुक्त । दु खस्यापि सुखव्याप्य-

त्वेन पुरुषार्थत्वप्रसंगात् । सुखव्यंजकत्वमपि सुखरूपताव्यंजकत्वंचेदपुरुषार्थ-त्वमेव । धनित्वस्येव धनरूपत्वस्याकाम्यमानत्वात् । सुखवत्व-व्यंजकत्वं तु त्वन्मते न संभवति । आत्मन· सुखरूपत्वेपि सुखित्वा-नगीकारात् । अधिकमाकरे व्यक्तं ॥

यदपि ॥ भवतीत्याध्याहारे सूत्रस्यानुवादत्वप्रसंग इति । तत्रे दंवक्तव्य श्रुतिसिद्धार्थबोधकत्वेनानुवादकत्व सूत्राणां सर्वसमतमित्यादि । तच्चद्रिकी विवरणाद्यज्ञाननिबधन । तथाहि । विवणे "तस्मात्कर्तृव्या-पारस्य करणव्यापारव्यवधानेनेव विचारव्यपारस्य प्रमाणप्रमेयसंभावनावगम-द्वारेण ब्रह्मावगम एवोद्देश्य इति ब्रह्मकर्मता न विरुध्यते । शब्दात्तत्व-ज्ञाने जननीये शक्तितात्पर्याज्ञानेन तत्वज्ञानानुत्पत्तौ विचारशास्त्रेण तादृश-प्रतिबधनिवृत्ति' शक्तितात्पर्यावगमद्वारा विचाराद्भवतीति प्रतिबधनिरासिनो-प्युपचारेण ब्रह्मनिर्णयहेतुत्वात् विचास्य ब्रह्मविषयतेति विधिवाक्यार्थनिर्णा-यकन्यायग्रथनात्मकानिसूत्राणी"त्यादिप्रबधेन सूत्राणा श्रौतस्य प्रयोजनादे-र्न्यायेनोपपादनार्थत्वामिति स्पष्टमवगमेन श्रुत्यर्थनिर्णायकन्यायग्रथना-त्मकविचारशास्त्रस्य श्रुतिज्ञापितमात्रज्ञापकत्वोक्तेर्विवरणादिग्रंथाध्यनिबधन-त्वात् । ईक्षति सूत्रार्थतया त्वदभ्युपगतस्य प्रधानकारणतानिषेधादे श्रुतावप्रतीयमानत्वेन श्रुत्यर्थताया वक्तुमशक्यत्वाच्च विधायकाना सूत्राणा-मनुवादकत्वेन प्रवृत्याद्यनुपयुक्ततयानुपादेयत्वपर्यवसाय्यनुवादकत्वागीकारो न युक्त इति । या तु सूत्राणामनवधाननिवृत्यर्थत्वोक्ति सापि रिक्तैव । अनवधाननिवृत्यभावे श्रवणादिरूपविचारेपि प्रवृत्यनुपपत्याप्रमाणादिसंभावना-विपयत्व - शक्तितात्पर्याज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकशक्तितात्पर्यावधारणादीनां सूत्र-प्रयोजनत्वोपपादकविवरणादिविरोधात् । समन्वयसूत्रे अनवधाननिवृत्तेः साक्षात्सूत्रप्रयोजनतायास्त्वदीयभाष्ये अनुक्तत्वाच्च ॥

यत्तु । नहि भामनीकारा भवंत इवास्वतंत्रप्रज्ञाश्चंचलस्वभावा

इत्यादि । तत्र ॥ विवरणे तद्धिजिज्ञासस्वेत्यादेर्नियमविधित्वमंगीकृतमेव । भामतीमतेपि तस्य विधिरूपतायाः निरवकाशादितरप्रमाणे समर्थने वाचस्पतिना ततो महतापि विधित्वस्यश्रोतव्यादिवाक्यस्याकामेनाप्यंगीकार्यतया दुराग्रहमात्रेणानंगीकारे मूर्खत्वापत्त्या प्रामाणिक पक्षमनंगीकृत्य निर्लज्जतया बाधितपक्षे अचचलस्य भावत्वस्य मूर्खताख्यजडतयोत्कर्षानापादकत्वेन वाचस्पतेः प्रेक्षावत्त्वमभिलषता प्रमितार्थानपलापस्यैव वक्तव्यतया भामतीमतेप्युक्तार्थव्यवस्थापनमप्रत्यूहमेवेति ॥

यदपि ॥ मंडने मद्यपादिशब्दानां मद्यपानकर्त्रादावपि प्रयोगापत्त्या जिज्ञासापदेन नावयवार्थविवक्षेत्युक्तमकिंचित्करं । प्रोक्षण्यधिकरणे योगाद्रूढिर्बलीयसीति न्यायस्य कोशाद्यनुशासितरथकारादिशब्दविषयत्वव्यवस्थापनेन तन्न्यायेनैव मद्यपादिशब्दानामन्यत्र प्रयोगादिवारणसंभवादित्यादि । तदिदमुक्तार्थविस्मरणनिमित्तं नोपादेयं । मद्यपादिशब्दानामिव जिज्ञासाशब्दस्यापि रूढेः साधितत्वात् । जिज्ञासापदेनावयवार्थविवक्षायास्त्वयाप्यस्वीकारात् । विचारस्य ज्ञानेच्छानिमित्तकत्वेपि ज्ञानेच्छाया विचारनिमित्तकत्वायोगाद्विचारं विनेच्छाऽसंभवोक्तिरप्ययुक्तैवेति । युक्तमेव मंडनोक्तमतिप्रसंगापादानमिति ।

यत्तु ॥ एतेन कथं च विचारं विनेच्छाया अनुपपत्तिः । नहि कारणस्य कार्यं विनानुपपत्तिः नचेच्छाविचारसामग्रीति मंडनोक्तमपास्तं । नहि वयमिच्छां विचारसमग्रीं ब्रूमः किंतु सूत्रिता साक्षात्कारेच्छा तस्य फलत्वं गमयति फलं च साधनं विचारमाक्षिपतीत्यादि । तदिदं बालभाषणं । कारणैकदेशस्य कार्याक्षेपकत्वायोगेन न ज्ञानेच्छाया विचाराक्षेपकत्वमिति मंडनोक्तदूषणापरिहारात् । फलीभूतज्ञानस्याक्षेपकत्वं तु पूर्वपक्षिणा इच्छैव नोदेतीत्याक्षिप्तत्वेनेच्छाया एवासंभवे तया ज्ञानस्य फलत्वावगमे कथमप्यसंभव इत्यनुपदमेव निरनिरशिष्यते । निराकृतं च

ग्रंथकृद्भिरेवेति नात्र परोक्तावसरः मंडनकारेणेति ॥

यदपि ॥ नहि कारणस्य कार्यं विनाऽनुपपत्तिरित्यत्र यदि विचार कारण इच्छाफलमिति विवक्षितं तदा असंभव इत्यादि दूषणाभासस्युत्पादनं । तदज्ञानमूलं ॥ नहीच्छाविचारसामग्रीति मंडनोक्त्या विचारफलमिति स्पष्टमवगतेः । ततश्चानुक्तोपालंभनमेवेति ॥

यत्तु ॥ सूत्रेणेच्छाया एव बोधनेपि विषयादिसंभवः तथा भामत्यादौ व्यक्तः । ब्रह्मज्ञानेच्छासूत्रणेन विषयप्रयोजनं सूच्येत इत्यादि । तदसार ॥ परमते ज्ञानेच्छाया एवानुपपत्त्या विषयादिसूचनप्रकारस्यानुपदमेव निरसिष्यमाणत्वादिति ॥

यदपि । एतेनेत्यारभ्य तथा च प्राथमिकबोधविषयस्यापि विचारस्य श्रौताथशब्दार्थेनानन्वयात् जिज्ञासाशब्देन शक्त्या लक्षणया वा विचाराग्रहणं न दुष्टमित्यादि । तदप्युक्तार्थविस्मरणविजृंभितं । त्वयैव पूर्वं आर्थिकविचारे अथशब्दार्थारभ्यत्वान्वयस्येष्टत्वादित्युक्तत्वेन तत्र तदन्वयासंभववचनस्य स्वव्याहतत्वात् । रूढ्या विचारग्रहणस्य साधितत्वात् । विवरणे लक्षणया तद्ग्रहणस्योपदर्शितत्वात् ॥ आक्षिप्तार्थे श्रुतार्थान्वयस्य समर्थितत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ आर्थिकार्थापेक्षया लाक्षणिकार्थस्य मुख्यत्वात् विचारलाक्षणिकत्वोक्त्यसंभवादित्युक्तिरसंगतेति यत्प्रकाशसमरे उक्तं । तदिदं प्राथमिकबोधेविचारविषयताया अनंगीकारादनवसरमेवेति विस्तरभयादुपरम्यते इति । तदप्यज्ञानमूलं ॥ विवरणमते प्राथमिकबोध एव लक्षणया विचारविषयताया अंगीकृतत्वात् । आर्थिकार्थापेक्षया लाक्षणिकार्थस्य शाब्दत्वेन मुख्यत्वात् - रूढ्या विचारस्य प्राथमिकबोधविषयताया असकृदावेदितत्वाच्चेति । तस्मान्मंडनोपरि दीपिकाकारोक्तदूषणानामाभासत्वात्तत्परिहारप्रयासोऽव्यर्थ एवेति ग्रंथकृदुक्तं दूषणमत्र सुस्थमिति सिद्धं ॥

सपूर्वक समर्थितत्वाच्च । ततश्च सति चैवं ग्रंथसंदर्भे वाक्यार्थविमर्शे च चंद्रिकाकृता भामतीपूर्वापरसंदर्भानालोचनेनेदं स्वानेवाभिव्यामोहन स्वयं नष्टः परान्नाशयतीति न्यायमेवानुकरोतीति दीपिकाकारवचनमुन्मादमूलं न सचेतसो युक्तमिति । तस्माद्दीपिकाकारोक्तस्यात्यनाभामत्याद्ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

यदपि ॥ यत्तु मंगलस्य च वाक्यार्थे इत्यारभ्य - "नापि सामानाधिकरण्येन जिज्ञासा मंगलमित्यर्थवादत्वप्रसंगा''दिति विवरणवाक्यमसंगतं । भवत्पक्षे ईक्षतेर्नाशब्दमितिवन्मंगलत्वाज्जिज्ञासाकर्तव्येति हेतुत्वेनान्वयसंभवादिति चंद्रिकाकारा विवेचयति । अत्र च ईक्षतेरित्यादौ साध्यसमर्पकपदमस्त्यवदत्र साध्यसमर्पकपदाभावात् हेतुत्वेनान्वयोऽसंगत एव । मंगलपदस्य श्रेय परत्वेन जिज्ञासाया मंगलहेतुत्वेपि मंगलरूपत्वाभावात् । अत एव भामत्या मंगलहेतुत्वादिति विवृतं - तदीयविवरणस्यानादरणीयत्वे भवदीयं विवरणस्याप्यनादेयत्वं स्यात् । विवरणे जिज्ञासामंगलमित्यत्र मंगलपदं मंगलकरं लाक्षणिकमेव । "मंगलानाचमंगलमित्यादौ''एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवंतीति''श्रुतिसिद्धं भगवतो निरतिशयसुखरूपत्वगमयतीति न किंचिदनुपपन्नमद्वैतमते इत्यादि । तदप्यज्ञानविजृंभितं ॥ विवरणे "विचारमुपलक्ष्य शास्त्रे पुरुषप्रवृत्तिसिद्धये कर्तव्येति पदमध्याहार्य''मित्यादिना प्रथमं ब्रह्मज्ञानाय वेदांतविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थस्य व्यक्तमुक्तत्वेन तन्मते जिज्ञासाकर्तव्येति साध्यसमर्पकशब्दस्य जागरूकत्वेन मंगलमित्यस्य सधूम इति वद्धेतुगर्भत्वस्य सूपपन्नत्वात् । आर्थिकार्थस्य श्रौतपदार्थान्वयस्य समर्थितत्वेन भामतीमतेपि सूत्रस्यार्थिकार्थविवक्षाया विचारः कर्तव्य इति साध्यसमर्पकशब्दसमभिव्याहारस्यावर्जनीयत्वाच्च । श्रुतस्यैवाध्याहृतस्यापि सूत्रावयवताया अन्यत्र व्युत्पादित्वात् । पाष्टिकबोधादित्वदीयकुकल्पनाया निरस्तत्वाच्चेति । शब्दकल्पद्रुमे''मंगिस्य

लच् - मंगलं - भूमिसुते - प्रशस्ते - अभीष्टार्थसिद्धौ - तद्धेतुगोरोचनादा-
वपि । "लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पि-
रादित्य आपो राजा तथाष्टमः । प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविसर्ज-
न"मिति । वेदेऽपि "यद्वै किंचेमाः शुभमाचरन्ति तेऽशुभमनुभूय पुनराव-
र्तन्ते" इत्यादौ च निरुपाधिकेष्टसाधनयोर्मङ्गलशब्दशुभशब्दयोः प्रयोगात् ।
मानसिकार्थभेदभिन्नत्रिविधमङ्गलस्यापि सर्वताद्विधेष्टसाधनपरत्वाभ्युपगमाच्च
कोशे शुभशब्दस्यापि निरुपाधिकेष्टसाधनादिरूपश्रेयःपरत्वात् भामत्यादौ निरु-
पाधिकेष्टविवक्षया मंगलहेतुत्वादित्युक्तावपि विवरणे इष्टसाधनविवक्षया सिद्ध-
मासमङ्गलमिति व्यवहारसम्भवेन नच लक्षणाकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।
अन्यथा मंगलमाचरन्ति ॥ मङ्गलमनुष्ठेयं - मंगलं सफलं - समाप्त्यादिफ-
लकमित्यादिव्यवहारविलोपप्रसंगात् । एतेन भामतीविवरणमता-
दरणीयश्रेयस्त्वादिदूषणमनुक्तोपालंभनमेव । विवक्षाविशेषेणतत्तत्कल्प-
नाया एवाविदितत्वात् । अत एव मंडनोक्तमपास्तमित्युक्तमपि दुरुक्त-
मेव । विवरणप्रयोगस्य मुख्यतायाः उपपादितत्वात् । अन्यानि गृहाणि-
मात्रामिति श्रुतेरन्यानंदस्य ब्रह्मानंदापेक्षया अल्पत्वतत्प्रतिबिंबत्वाद्यभिप्रा-
यकत्वेनेष्टसाधनत्वानाक्षेपकत्वात् । मङ्गलानां च मंगलमित्यस्य महापुरुषा-
र्थप्रदत्वरूपपरमश्रेयःसाधनपरतया व्याख्यातत्वाच्चेति । तस्मादत्र दीपि-
काकारोक्तदूषणाभासस्यात्यन्तानुपपन्नत्वेनाकिंचित्करत्वात् ग्रंथकृदुक्तं दूषणं
मुख्यमिति सिद्धं ॥

भामत्युक्तनित्यानित्यविवेकभंगः

यदपि । भगवत्पादभाष्यमित्यारभ्य - नित्यानित्यविवेको हि - किं ब्रह्मैव नित्यमन्यदनित्यमितिविवेक - किं वा नित्यत्वतदाश्रययोरनित्यत्वतदाश्रययोश्च धर्मधर्मिणो परस्परं विवेक । उतानित्यस्य किंचिदधिष्ठानमस्तीति विवेक । नाद्य ॥ शास्त्रवैयर्थ्यात् । द्वितीये तन्मात्रेणानात्मप्रहाणेनात्मविचारेप्रवृत्यनुपपत्ति । तृतीये ब्रह्मत्वाकारेणाज्ञानेपि ब्रह्मणोधिष्ठानस्य शास्त्रवेद्यस्यज्ञातत्वेन शास्त्रवैयर्थ्यमिति चन्द्रिकावचन भामत्याशयाज्ञाननिबंधनं । सामान्यत सत्यमस्तीति विशिष्यवंधमात्रमनृतमिति ज्ञानस्यैव भामत्यां नित्यानित्यविवेकशब्दार्थत्वोपगमात् । सत्यादिवाक्यादेव शुद्धचैतन्यज्ञानेपि तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यसाफल्यमद्वैतसिध्यादावुपपादितमित्यादि । तदप्यसार । त्वयैव द्वितीयतृतीयविकल्पयोरस्मदुपपादितविवेकरूपत्वेन यद्यपि न विकल्पानुपपत्तिरित्युक्ततया तृतीयविकल्प परसंमत इति व्यक्तमवगम्यते । तत्र हि चन्द्रिकाया "नात्य ब्रह्मत्वादेः प्रकारस्याज्ञानेपि वस्तुतो ब्रह्मणोऽनात्माधिष्ठानस्य शास्त्रवेद्यस्य ज्ञातत्वेनशास्त्रवैयर्थ्या"दित्युक्तं । तस्यायमाशय ॥ विचारशास्त्रमपि असत्यसंसाराधिष्ठानस्य सत्यस्य वस्तुतो ब्रह्मणो न ब्रह्मत्वप्रकारकज्ञानजनक । अखण्डार्थत्वहाने । किंत्वधिष्ठानस्वरूपमात्रविषयनिर्विकल्पकज्ञानजनकं । तच्च निर्विकल्पकं वस्तुतोब्रह्मचैतन्यरूपसत्यविषयकं ज्ञानं शास्त्रात्प्रागेवास्तीति व्यर्थ शास्त्रमिति । अत्रोक्त खंडने ॥ जीवत्वेशत्वोपलक्षिताखण्डचैतन्यस्यैव शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन तादृशज्ञानस्य संसाराधिष्ठानं किंचिदस्तीति ज्ञानाद्भिन्-

सर्वत्रेत्यनुपदमेव दर्शयिष्याम । चद्रिकायात्विममेवार्थमभिप्रेत्य सूत्रे कल्पातरानुन्यासेन पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वं दूषितं । यदत्र अथैषज्योतिरित्यादौ कल्पातरानुपन्यासेपि पूर्वप्रकृतापेक्षार्थोऽथशब्द इति । तत्परिमळ एव समाहित । परिमळे हि ॥ "ननु अथैषज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यत्र प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणा लक्षणगुणविधानं । ननु तद्विशिष्टकर्मांतरविधानमिति पूर्वपक्षोपपादकत्वेन पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वमथशब्दस्य वार्तिककृतोक्त । तत्रवार्तिके ॥ "अतो विकल्पाभावेपि तादर्थ्यप्रसिद्धिरस्तीति चेन्न । तत्रानतर्यार्थत्वमेव पूर्वपक्षे अभिमत । अत एव सज्ञाधिकरणानुक्रमणे अथशब्दस्यानंतर्यार्थस्यासबधे अनुपपत्तेरित्यानंतर्यार्थमादायैव पूर्वपक्षसमर्थन कृत"मित्युक्तं । कल्पतरावपि । "ननूभयथापि फलाभेदे किमित्यानंतर्यार्थत्वाग्रहस्तत्राह । परमार्थत"स्त्वित्युक्तं । परिमळव्याख्यायामपि वार्तिककृदुक्तं पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वमाशक्य न्यायसुधाकारादिभिरानंतर्यार्थत्वमादायैव पूर्वपक्षसमर्थनेन कल्पानरोपन्यासस्थल एव पूर्वप्रकृतार्थबोधनेनात्रकल्पातरानुपन्यासादानतर्यार्थ एवेत्युक्तं ॥ किंच दीपिकाकारैरेव विषयानुक्रमणिकाया विकल्पाप्रतिभानेनाथशब्दस्य पूर्वप्रकृतापेक्षापरत्वनिरासश्च भामत्यामिति व्यक्तमुक्त । तथाचतत्सर्वपर्यालोचनया भामतीमते कल्पातरानुपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वमथशब्दस्य न समतमिति स्पष्टमेवावगमात् भामत्याशयाज्ञानमूलमिद खडनमिति दीपिकाकारोक्तिरेवोक्तरीत्या भामत्याद्याशयानवबोधविजृम्भिता - स्वव्याहतोचोपेक्ष्यैव । एतेन खंडनकारोक्तेर्दुराशयवर्णनमप्यपास्तं । अतिस्पष्टार्थवचनस्यातिक्लिष्टार्थकल्पनाया जुगुप्सितत्वेन लज्जाकरत्वात् । ततश्च प्रकृते पूर्वप्रकृतापेक्षाया एवाभावात्तच्छंकानिरासार्थं प्रवृत्तो भाष्यकार तद्व्याख्यानार्थं प्रवृत्तो भवाश्चाकुशल एवेति प्रकाशवचनमुपपन्नमेवेति तस्य साहसिकध्वांतविजृम्भितवचनमुन्मादमूलमेव । तस्य ध्वांतनिवर्तकचंद्रिकाविजृंभितत्वात् ।

एवं कल्पांतरोपन्यासमध्ये विकल्पयो: सामानाधिकरण्यार्थं पूर्वप्रकृतविकल्प-धर्म्याकांक्षामध्येऽपि तस्या पूर्वविकल्पधर्मिसमर्पकपदस्यानुषंगेण निवृत्यां स्वार-सिकतदपेक्षार्थत्व - अथशब्दस्यवा - उतादेर्वानास्त्येव । किंतु कल्पांत-रार्थत्वमेव सर्वपरीक्षकसंमतमिति तत्रेष्टापादनमप्यज्ञाननिबंधनमेव । एतेन मंडनोपरि कृतीयं दुर्भाषणं दूरीकृत वेदितव्य । "पूर्वप्रकृतादर्थांतर स्याभिधानेप्यानंतर्यस्यांतर्णीततया सिद्धि"श्चेति चंद्रिकाया मंडनोक्तस्य अयुक्ता-र्थकत्वादिति । तस्मादत्र दीपिकाकारोक्तन्यायसबद्धप्रलापत्वेनाकिंचित्कर-त्वात् अस्मदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्ध ॥

यदपि ॥ यत्तु विवरणाचार्यैरित्यारभ्य एतेन "आनंतर्याभिधा-नेपि वैयर्थ्यपरिहारार्थमेव प्रकृतस्य हेतुत्वसिद्धि । पूर्वप्रकृतादर्थांतरत्वा-भिधानेप्यानंतर्यस्यांतर्णीततयासिद्धिश्चेति" चंद्रिकोक्ति परास्ता । यथानं-तर्यमर्थांतरत्वाव्यभिचरितं । न तया अर्थांतरत्वमानंतर्याव्यभिचरितमिति विवरण एव व्यक्तमिति तदाशायाज्ञाननिमित्तैवेयं चंद्रिकोक्तिः । यत्तु मं-डने यत्र यत्र पूर्वप्रकृतत्वं तत्र तत्र हेतुत्वमिति नियमो नात्राभिप्रेत । किंतु प्रकृतादर्थादर्थांतरस्याथशब्दादिना बोधने पूर्वप्रकृतस्य वैयर्थ्यपरिहारार्थ-मेव हेतुत्वं बोध्यते । परमानंदो मोक्ष इत्यादौ तादृशपदाभावात्तत्र व्यभि चारचोदनं चंद्रिकाकाराज्ञानविजृंभितमित्युक्त । तदेव तदज्ञाननिबंधनं ॥ चंद्रिकायां पूर्वप्रकृतार्थशेषत्वकपदमत्वेपीति वाक्यस्यास्पष्टत्वात् । परमानंदो मोक्ष ज्ञानं तु संपादनीयमित्यत्र मोक्षो न संपादनीय नित्यानंदत्वात् । ज्ञानं तु संपादनीयं साधनत्वादित्यभिप्रायः । एतेन मोक्षहेतुभूतज्ञानसंपा-दनीयत्व प्रति मोक्षस्य परमानंदत्वस्य हेतुरेवेति प्रकाशप्रसरोक्तमपास्त । नहि ज्ञानसंपादनीयत्वं मोक्षसंपादनीयत्वं हेतु लक्षणापत्तेरित्यादि । तद-प्यज्ञानमूलमेव ॥ कारणादानन्तर्यं मुख्यं यत कुतश्चिदानंतर्यममुख्यमिति-वत - ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतानन्तर्यंप्रकृतादर्थांतरत्वं मुख्यं यतःकुतश्चिदर्थांतरत्वममु-

स्यमिति तुल्यन्यायतया मुख्यानंतर्ये यथार्थांतरत्वमनर्णीत - तथा मुख्यार्थांतरत्वेप्यानंतर्यमतत्रोपमिताभिप्रायत्वेन तन्निराकरणायोगात् । आनर्यार्थत्वेपि चैत्रो गत अनंतरमेव मैत्रो गत इत्यादाविवानतर्यप्रतियोगित्वमात्रेण पूर्ववृत्तस्य हेतुत्वालाभेनाकारणादानतर्यस्य वैयार्थ्यपरिहारार्थमेव पूर्वप्रकृतस्य हेतुत्वसिद्धेरवश्यवक्तव्यतया तस्य स्वत सिद्धत्वोक्तेरयुक्तत्वात् । यच्च मडनकारोणा चंद्रिकाशयाज्ञानवचनं तदुन्मादमूलमेव । "पूर्वप्रकृतार्थांतरत्वाभिधानेप्यानन्तर्यस्यानर्णीततयासिद्धिश्चे"ति चंद्रिकाया मंडनोक्तस्य व्यक्तमुक्तत्वात् । चंद्रिकायां "आनंतर्याभिधानेपीत्यपिशब्देन नकेवलं पूर्वप्रकृतादर्थांतरत्वाभिधाने किंत्वानन्तर्याभिधानं पीत्यस्यार्थस्य स्वरसतया प्रतीयमानत्वेन प्रकृतादर्थांतरस्याथशब्दादिनाबोधने प्रकृतार्थस्य वैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्या हेतुत्वं बोध्यत इति । चंद्रिकाशयमूलकमडनवचनस्य तदाशयाज्ञाननिबंधनत्ववचनमेव दीपिकाकारस्यैव तदाज्ञानं कल्पयतीति यत्किंचिदेतत् । परमानंदो मोक्ष इत्यत्र मोक्षो न संपादनीयः नित्यानंदत्वात् । ज्ञानं तु संपादनीयं साधनत्वादित्याशयवर्णन खलु विदुषाममीव तोषावहं । मोक्षस्य नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वमभिधाय ज्ञानस्य पुनस्तत्साधनत्वोक्तेः स्वव्याहतत्वात् । "अविद्यास्तमयो मोक्ष" इत्यादौ ज्ञानसाध्याज्ञाननिवृत्तेरेव मोक्षत्वाभिधानात् । नित्यानंदरूपत्वमात्रस्यापुरुषार्थत्वाच्च । मोक्षो न संपादनीयः नित्यानंदत्वात् । ज्ञानं तु संपादनीयं साधनत्वादिति त्वदीयव्याख्यान इव यतः परमानंदो मोक्षः ततस्तत्साधनं ज्ञानं संपादनीयमित्यस्य व्याख्याने बहुतरपदाध्याहाराभावेप्युपयुक्तमल्पपदाध्याहारेण वाक्यार्थोपपत्त्या लक्षणाकल्पनाया अनावश्यकत्वात् । मोक्षस्य परमानदरूपत्वाभावे पुरुषार्थत्वायोगेन तत्साधनज्ञानसंपादनासंभवात् ज्ञानस्य संपादनीयत्वे तत्साध्यस्यमोक्षस्य परमानदरूपत्व हेतुरित्यभिप्रायेणाप्युपपन्नमित्यलं दुर्बलनिरासनेनेति । तस्मादत्र दीपिकाकारोक्तस्या भासत्वात् ग्रंथकृदुक्त दूषणं मुस्थमिति सिद्धं ॥

भामत्याद्युक्ताथशब्दार्थभंगः

यदपि ॥ पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्चेत्यारभ्य कल्पांतरोपन्यासे - अनुपन्यासे वा किमात्मानित्य अथानित्यइत्यादौ अथैषज्योतिरित्यादौचाथशब्द पूर्वप्रकृतापेक्षार्थ एव । तत्र कल्पातरानुपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षत्वमानंतर्यरूपमेव । कल्पांतरोपन्यासे तु नानंतर्यरूपं तदिति निष्कर्ष । कल्पातरोपन्यास एवाथशब्द आनतर्यार्थ इति भामत्याशयभ्रमेणेदं खंडनं तदाशयाज्ञाननिबंधनं । अतएवानंतर्यार्थ इति भाष्कारस्य न प्रतिज्ञा हानि । कल्पातरानुपन्यासे च तत्संबंधिन्याः पूर्वप्रकृतापेक्षाया एवाभावादेतच्छकानिरासार्थप्रवृत्तो भाष्यकार तद्व्याख्यानार्थ प्रवृत्तो भवाश्चाकुशल इति प्रकाशप्रसरोक्तं ध्वांतविजृंभित । कल्पांतरोपन्यासेन पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वमथशब्दस्येवोतादेरपि नासंमतमिति नानुपपन्नार्थक भाष्यमिति सिद्धमित्यादि । तदप्यापातरमणीयं । तथाहि ॥ कल्पातरोपन्यासे - तदभावे वा सर्वत्राथशब्दस्य पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्ववर्णनं तावदयुक्त । शब्दकल्पद्रुमादौ - संशये - आनंतर्ये - प्रश्ने - विकल्पे - समुच्चये - पक्षातरेचाथशब्द इत्यादिना तस्य यथासंभवं प्रयोगानुसारेणानेकार्थतायाव्युत्पादितत्वात् । विवरणे प्रकृतादर्थादर्थांतरपरत्वस्य वर्णितत्वाच्च । भामत्यामेव प्रकृताथशब्दस्य पूर्वप्रकृतापेक्षार्थनाया दूषितत्वाच्च । इत्थंच पूर्वप्रकृतापेक्षत्व भामत्यादिसर्वतात्रिकरीत्या विकल्पांतरमुखस्यस्याथशब्दस्य पूर्वविकल्पप्रकृतत्वद्धर्म्यपेक्षार्थकत्वं । तच्चाथशब्दस्य स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यविकल्पसमानाधिकरणपूर्वविकल्पवन्यपेक्षार्थकत्वमेव । इदं च कल्पांतरोपन्यासस्थल एव न

क्षणतया दोषाभावादिति । अद्वैतदीपिकायामपि ॥ ब्रह्मत्वाकारेण ज्ञानं नामोपाध्यसवलितासंकीर्णस्वरूपचैतन्यज्ञानमेवेति । द्वावपि स्थूलसूक्ष्मौ ॥ एतावतापि शास्त्रसाध्यब्रह्मज्ञाने अखंडार्थगोचरे अत एव निर्विकल्पके । शास्त्रात्प्रागेव सिद्धे अनित्यस्य संसारस्य किंचिदधिष्ठानं सत्यमस्तीति ज्ञानेऽभासमानचैतन्यस्वरूपातिरिक्तविषयविशेष प्रकाशात इति त्वयाखंडार्थनिष्ठत्ववादिना वक्तुमशक्यतया तयोर्ज्ञानयोर्विषयकृतवैलक्षण्यस्याशक्योपपादनत्वेनालाभात् । नहि तदनधिकविषयं तत्कारणविलक्षणकारणजन्यमपि ज्ञानं ततो विषयकृतवैलक्षण्योपेतं दृष्टमिष्टं वा । किंचाद्वैतचंद्रिकादौ जीवत्वेशत्वोपलक्षिताभेदबोधस्याखंडाकारबोधे द्वारत्वोक्त्या युगपदुक्तोभयोपलक्षिताखंडबोधोत्पत्तिवचनमपसिद्धान्तदुष्टं च । वस्तुतस्तु ॥ अधीतादाम्नायादापाततो ब्रह्मान्यदनृतं तस्मात्तस्य किंचिदधिष्ठानमस्तीति सत्यांशे सामान्यत. अनृतांशे विशिष्य च ज्ञानरूपं विवेकमंगीकुर्वता "ततोन्यदार्त"मिति वाक्यादिव "त सत्य"मिति वाक्यादप्यापाततो ब्रह्मैव सत्यमिति ज्ञानस्य तुल्यन्यायतअवश्याभ्युपेयत्वेन सत्यांशे सामन्यज्ञानांगीकारो निर्युक्तिक एव । अन्यथा तद्वाक्यादपि किंचिदनृतमिति ज्ञानापत्ते । अधिकं प्रकाशप्रसरे व्यक्त । एव सत्यज्ञानादिवाक्यस्यानृतत्वादिभ्रमनिवर्तकत्व तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यस्य भेदभ्रमनिवर्तकत्वमित्यद्वैतसिध्यादावुक्तत्वेऽप्युक्तरीत्याऽखडाकारज्ञानजन्मनि शास्त्रवैयर्थ्यमित्यस्य तेनाप्यपरिहृतत्वादुष्परिहरत्वाच्च दीपिकाकारस्य तयोक्तिरज्ञानमूलैव । तथा च शास्त्रात्प्रागिवपरतोपि ज्ञेयस्वरूपेविशेषाभावे सत्युक्तापादनं वज्रकल्पमेवेति ।

यत्तु ॥ द्वितीयतृतीयविकल्पयोरित्यारभ्य तावन्मात्रेणानात्मप्रहाणेनात्मविचारेप्रवृत्त्ययोगादित्यत्र यदि तन्मात्रेणानात्मप्रहाणनभवतीति विवक्षितं तर्ह्यमभव । न ह्यनृतत्वानिनिर्णयमात्रेण विना सत्यजिज्ञासा ततो विरज्यत एवेति ह्यनुभवसिद्ध व्यक्तंचैतत्परिमल इति । तदनन्विनमसम्बद्धं.ज्ञान

मुक्ताशयाज्ञानमूलं । अत्र चंद्रिकायां ॥ "तावन्मात्रेणानात्मग्रहणे-नात्मविचारे प्रवृत्त्ययोगात् "। ऐहिकामुष्मिकभोगविरागायोगाच्चे"त्युक्त । तदाशयस्तु ॥ यद्यन्यदनित्यं ब्रह्मैकमेव सत्यमिति निश्चितं स्यात् तदान्यप-रित्यागेनब्रह्मविचारे प्रवृत्तिर्युज्यते । यदि तु नित्यत्वानित्यत्वरूपंधर्मद्वय-मस्ति । तदाश्रयौ च द्वाविति निश्चयमात्रं तदा कथमात्मविचारे प्रवृत्तिः । किंतु किंवा नित्यत्वादिग्राह्यमिति संदिहानो न क्वापि प्रवर्तेत । किंच भामतीमते विवेकस्य विरागहेतुत्वोक्तेरुक्तविवेकवत पुंस पशुपुत्राद्यैहिक-भोगे स्वर्गाद्यामुष्मिकभोगे च कथं विराग स्यात् । तत्र विरागस्य तदनि-त्यताज्ञानसाध्यत्वादिति । सति चैवं प्रथमदर्शे दीपिकाकाराणामुक्तात्म-दुष्प्रलाप: प्रेक्षावद्भिरुपेक्षणीय एवेति न किंचिदेतदिति । एतेन प्रकाश-प्रसरोक्त समाहितं ॥

यदपि ॥ यत्तु चंद्रिकामंडने विकारित्वादि दोषदर्शनसहकृतत्वस्य तादृशनिश्चये विशेषणस्य दानेपि तादृशदोषदर्शनविषयानात्मसु वैराग्येपि न सर्वानात्मस्वित्यादि । तदिद ॥ "दृष्टे अनुभवनादृष्टे उपपत्त्येति" कल्पतरुवाक्यस्य "अनुभवोपपत्तिभ्या"मित्याशयस्य चानवलोकननिबंधनं । तात्पर्यखंडनार्थप्रवृत्तिरनुचितेति । तदपि तुच्छमेव ॥ खंडने दोष-दर्शनेति दर्शनशब्दस्यारस्येन साक्षात्कारेति व्याख्या मंडनोक्तदूषणस्यातिश्लि-ष्टत्वात् । लैंगिकादिसाधारणज्ञानमात्रविवक्षायामप्यतींद्रिये गुरुत्वगोचरे शास्त्रमात्रवेद्ये च धर्मादावनात्मनि दृष्टिर्विधिषु नानात्मनिदर्शनेन विकारित्वाद्यनु-मानस्यानेकांतिप्रसंगपराहतत्वेन तदुक्तदूषणस्य दुरुद्धरत्वादिति ॥

यदपि यत्तु । चंद्रिकामंडने उक्तविवेचनेनत्यागमात्रविवक्षितत्वेन न सर्वानात्मविषयत्वेनेति । तत्किंनिबंधनं ॥ "आत्मानं [illegible] त्वा मुपनिषद्वादयानांसहस्रशोभाष्यत्रैरेन्द्र निर्विशेषत्वत्। [illegible] सर्वोपनिषदा-न्वितीयचेतनस्यरूपप्रतिपादने पर्यवसानस्य [illegible] त्याद्युक्तत्वात्कं प्रकृतात्म-

ष्टपेषणेन वितन्वन इति । तदप्यज्ञानविलसितं ॥ "आत्मावारेद्र-ष्टव्य तत्त्वमसीत्यादेस्त्वदभिमताखडचैतन्यस्वरूपमात्रप्रमापकताया अद्वैत-चन्द्रिकादिनिरासेन महावाक्यार्थखडनावसरे बहुधा निरस्तत्वात् । तत्प्र-कारस्य लेशत प्रकाशप्रसरे प्रदर्शितत्वाच्च । प्रत्युत तत्ववाद्यभिमतविशि-ष्टब्रह्मस्वरूपपरताया एव व्यवस्थापितत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ यद्यपि शास्त्र स्वरूपचैतन्यमेव गमयति । तस्य च स्वप्रकाशत्वेपि जीवदृष्ट्या आवृतस्यावरणभगार्थ शास्त्रमिति वदामः । विशिष्टज्ञानं न शुद्ध भामत इति प्रागेव विवेचितमित्यादि । तदपि न शोभां बिभर्ति । तत्ववादिमते ब्रह्मण स्वात्मान प्रति स्वप्रकाशत्वेपि शास्त्रे अधिकृत जिज्ञासु तत्वतो भिन्न जीवप्रत्यप्रकाशमानत्वेन त प्रति शास्त्रस्य सफलत्वेपि नाद्वैतमते तत्सभव । तन्मते तयोर्जीवब्रह्मणोर्भेदस्य कल्पितत्वेनाभेदस्य तात्त्विकतया कल्पितस्यातात्त्विकस्य तात्त्विककार्याविघातक-ताया गुजापुजतयारोपितस्याग्नेर्दाहकत्वप्रसगेनावश्यमभ्युपगतव्यत्वात् ब्रह्म-स्वरूपस्य स्वात्मान प्रति प्रकाशमानत्वे बोध्यस्य जीवात्मनस्तत्वतो ब्रह्मस्वरूप-त्वेन तादृशजीव प्रत्यपि प्रकाशमानत्वमकामेनाप्यभ्युपेयमेव । कल्तिभेदस्य तात्त्विकाभेदकार्यभूतप्रकाशाविघातकत्वात् । विशिष्टज्ञाने विशेष्यभानस्य समर्थितत्वाच्च । ततश्चाखडस्वप्रकाशचैतन्यबोधकत्वे शास्त्रवैयर्थ्यवज्रकल्प-मेव । तस्माद्भामतीमतं नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य दुर्निरूपत्वात् । अत्र दीपिकाकारोक्तासत्प्रलापस्य चोक्तदूषणलघनजघालत्वाभावेन भामत्युज्जीव-नासमर्थत्वात् ग्रथकृदुक्त दूषण सुस्थमिति सिद्ध ॥

यत्तु । एतेनेत्यारभ्य यत्तु चन्द्रिकायां प्रतिपन्नोपाधावत्यंताभावप्र-तियोगित्वरूपबाध्यत्ववतो ध्वसाप्रतियोगित्वादसतिरूप्याद्यावनित्यत्वाध्यक्षाग-च्च विवरणोक्तमयुक्तमिति । तत्रेद प्रष्टव्य ॥ किमत्यताभावप्रतियोगि-मात्रस्य ध्वसाप्रतियोगित्वमुत मिथ्यापदार्थस्येति - आद्य घटादेरपि तदभाव-

प्रसंगः । द्वितीये मिथ्यापदार्थपदेन किमसद्विवक्षितमुत पराभिमतमिथ्या-पदार्थः । इष्टापत्तिराद्ये ॥ द्वितीये तु मिथ्यापदार्थानामद्वैतमते ज्ञान-निवर्त्यत्वंसमतमेवेति भवन्मनोरथकल्पितोऽयंनियमो नास्माकमादरणीय इत्या-दि । तदज्ञानविजृंभितमेव ॥ तथाहि ॥ तावत्तत्रोक्तविकल्पतद्दूषणादि-कमसंबद्धं । चंद्रिकायां प्रतिपन्नोपाधावत्यंताभावप्रतियोगित्वरूपबाध्यत्व-वत इति व्यक्तमुक्ततया तत्र किमत्यताभावप्रतियोगिमात्रस्येत्यादि विकल्पा नवकाशात् । घटादेः मत्पक्षे उक्तबाध्यत्वासंभवेन तत्र ध्वंसप्रतियोगि-त्ववर्णनस्यानुपयुक्तत्वात् । एवं द्वितीयविकल्पोप्ययुक्त । त्वन्मते अ-सत. प्रतिपन्नोपाधेरनंगीकारेण प्रतिपन्नोपाधात्यंताभावप्रतियोगिन इत्यनेनै-वासद्व्यावृत्ति सिध्योक्तविकल्पानुपपत्तेः । वस्तुतस्त्वदभिमतमिथ्यापदार्था-सतोर्वैलक्षण्यायोगाच्च ॥ परोपाधावसत्वेन संमतस्य स्वोपाधावसत्व सार्व-दैशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वपर्यवसन्नमिति त्वत्प्राचां प्रवादानुसारेण भवदभिमतमिथ्यात्वस्यासत्व एव पर्यवसानात् । रूप्य सदित्यादिप्रतीता-वाधिष्ठानसत्वप्रतीत्या सर्वनिर्वाहे तत्र सत्तादात्म्यभाने मानाभावात् । तथात्वे अबाध्यादत्यंतभिन्नस्यैवबाध्यत्वेनाबाध्यरूपसत्तादात्म्यागीकारे आत्य-तिकाबाध्यभेदाभावेन रूप्यं बाध्यमिति प्रतीत्यनुपपत्तेः । भ्रमकाले रूप्यादौ प्रतीतस्यासत एव सत्वस्य प्रतीतेराकरे समर्थितत्वाच्च । शशशृं-गाभावमजानत शृंगविशेषे प्रतारकोपदेशादिना शशशृंगमिद सदित्यादिप्रती-त्यानुच्छेपिसत्तादात्म्यस्यावर्जनीयत्वात् । तादात्म्यस्वरूपस्यैव त्वन्मते निराकृतत्त्वाच्च । त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिन स्वचरमक्षणोत्तरकालमात्र-वृत्यभावरूपध्वंसप्रतियोगित्वासंभवस्योक्तत्वेन ध्वंसप्रतियोगिनि घटादावनित्य-त्वमात्रं न मृषात्मंतत्वन्यत्रोपपादिततया तत्रोक्तदूषणासंभवाच्चेति ॥

यदपि ॥ एतेन अतात्विके शुक्तिरूप्यादावनित्यत्वाव्यवहाराच्चेति चंद्रिकोक्तिः परास्ता । इद वाक्य पररीत्या - स्वमतरीत्या वा । नाद्य

तस्य ध्वंसप्रतियोगित्वांगीकारात् । नांत्य: तत्रातात्त्विकपदाप्रयोगात् । अस्तु वा - तथापि शशशृंगादिकं परित्यज्य रूप्यनिदर्शनोपादाने फलाभाव: । अद्वैतमते तस्य ध्वंसप्रतियोगित्वांगीकारान्नोभयसमतमिदं निदर्शनं । एवंच मिथ्यापदार्थस्यासत्वं सिद्धवत्कृत्य तत्र ध्वंसाप्रतियोगित्वः समर्थनं - स्वरूपेण ध्वंसः पारमार्थिकत्वाकारेणात्यंताभाव इत्यादि शंकासमाधानादिकंचानुक्तोपालंभनमेव । पंचमप्रकाराविद्या निवृत्तिरिति मते बाध्यस्य निवृत्ति: सिद्धैव । सोपादानकार्यनिवृत्ति: खलु बाध: । ततश्च बाध्यस्य ध्वंसाप्रतियोगित्ववर्णनमत्यंतासंगतमेवेत्यादि । तदप्यशुद्धं ॥ तथाहि ॥ अद्वैतचंद्रिकायां - अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेनाविद्यायां विलीनायामिति विवरणवाक्यव्याख्यावसरे - अज्ञानस्य निवृत्ति: तत्प्रयुक्तस्य तु बाध एवेत्युक्तं । तत्रैव यद्वा · विलीनायामित्यस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेन गृह्यमाणायामित्यर्थः । स्वयमित्यादेर्नाशविनेत्यादि: पूर्वोक्त एवार्थ । अत्र निवृत्तिपदं वार्तिकानुसारादत्यंताभावपरमिति कल्पांतरमप्यभिहितं । तथाचोक्तपक्षद्वयेप्यज्ञानप्रयुक्तस्य नाशाभावप्राप्तेर्न नाशघटित लक्षणं रूप्यादौ समतमिति वक्तुं शक्यं । यद्यपि विवरणे मिथ्यात्वस्य लक्षणद्वयमेवाभिहितं । तथापि प्रथमलक्षणार्थभूतं ज्ञाननिवर्त्यत्वं न नाशघटितं । किंत्वन्यदेवविवक्षितं । त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनः स्वाधिकरणकालोत्तरकालमात्रसंबंध्यभावरूपनाशस्यविप्रतिषिद्धत्वेन लक्षणयोः परस्परव्याहतिप्रसंगात् । तथाच बाध्यस्य नाशप्रतियोगित्वमशक्यांगीकारमेव । स्वोपादानेनसहकार्यनिवृत्तिर्बाधइतितु अनादिभावस्य बाधाभावप्रसंगादिना बहुशो दूषितमेव । एवं स्वरीत्या पररीत्यावेत्यादिकमप्यनुपपन्नं । लघुचंद्रिकायां स्वाप्नस्वाप्नशुक्तिरजतादीनामुक्तोच्छेदशालिनामपि घटादीनां मुद्गरपातादिनेव ध्वंसानुपलंभात् रूप्यादौ नष्टमित्याकारो मुख्यार्थालंबनः सार्वजनीनप्रत्ययो नास्त्येव । क्वाचित्कव्यवहारस्तु तज्ज्ञानध्वंसविषयकः । तथाचाभि-

ष्ठानसाक्षात्कारानंतरं प्रतीयमानोऽभावो न ध्वंसः । तत्काले अविद्यमानस्य तदुत्तरक्षणे प्रतीयमानस्यैव ध्वंसत्वात् । अयं तु पूर्वं विद्यमान एव रजतप्रतीत्यपगमे प्रतीयते । अतोऽत्यंताभाव एवेत्यादिना रूप्यादावुक्तानित्यत्वस्यदूषितत्वेन तस्याद्वैतिसमतत्वोक्तेर्लघुचंद्रिकाद्यांध्यनिमित्तत्वात् । एतेन तत्काले अविद्यमनस्तदुत्तरक्षणे प्रतीयमानोयोऽभावस्तादृशध्वंसप्रतियोगित्वं यदि घटादेरंगीक्रियते - तर्हि तादृशाभावस्य पूर्वं घटकाले अविद्यमानस्वात् घटादेस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपं बाध्यत्वं गतमेवेत्यसदभिमतसिद्धिरेव । यदि तु पूर्वं विद्यमान एव तत्प्रतीत्यपगमे प्रतीयत इति कल्प्यते - तर्ह्यत्यंताभाव एव स इति न नाशप्रतियोगिता । यदि च पूर्वक्षणे सत्तादात्म्यापन्नतया विद्यमानो यस्तद्द्वितीयक्षणे प्रतीयमानस्तत्प्रतियोगिकाभावस्य ध्वंसत्वमगीक्रियते - तर्हि रूप्यादेस्तूलाविद्याकार्यत्वेपि ध्वंसप्रतियोतित्वसंभवात्तदनंगीकारोऽनुचित एव । एवंच प्रपंचस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपबाध्यत्वे स्वाधिकरणकालोत्तरकालमात्रवृत्यभावरूपध्वंसोऽनुपपन्न एव । एवं मतान्तररीत्या तत्संस्कारस्य ध्वंसरूपत्वे अविद्याध्वंसस्यापि तत्संस्कारत्वापत्या तस्य जीवन्मुक्तिदशायां देहादिप्रतिभासहेतुभूतस्यापूरुषार्थत्वापात । सर्वस्यापि मूलाविद्योपादानकत्वेन तन्नाशे संस्कारस्थितेरयोगाच्च । अन्यथा कार्पासस्य भस्मावस्थायामपि ततुसत्वापत्तेश्च । चरमक्षणसंबंधस्य ध्वंसरूपत्वे तस्यस्वाधिकरणक्षणनिष्टपूर्वत्वाभाववत्क्षणसंबंधरूपत्वेन पूर्वत्वस्य च तत्क्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपतया-त्माश्रयान्योन्याश्रयाद्यापातात् । तस्मिन् क्षणे नंक्ष्यतीति व्यवहाराभावापाताच्च । प्रत्युत नश्यतीति व्यवहारापाताच्च । एवमत्यशब्द-ज्ञानयो क्षणिकत्वपक्षे उत्पत्तिनाशयोरैक्यप्रसंगाच्च । तस्मात्तादृशचरमक्षणद्वितीयक्षणे प्रतियोगिना जायमानोऽभाव एव तन्नाश इति वाच्यं । स च त्रैकालिकालिकाभावप्रतियोगिन्ययुक्तमित्युक्तमेव । एवं स्वोपादा-

नगतोत्तरावस्थाया ध्वंसरूपत्वे अनादिभावासंग्रह· । स्वाश्रयगतोत्तराव-
स्थामात्रस्य तथात्वे भूतलादपसारितेघटे नष्ट इति व्यवहारापात ॥
तस्मात् "तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थसम्यग्धीजन्ममात्रत" इति वार्तिकानुसारेण
सदाविद्यमान तत्प्रतीत्युपरमे प्रतीयमानमभावंप्रतिप्रतियोगिनोनकथमपि
ध्वसप्रतियोगित्वंशक्यनिर्वाहमिति । ततश्च चंद्रिकायां दृष्टांततया रूप्या-
दिग्रहणं तस्य तूलाविद्याकार्यत्वे मतद्वयसंमतनिदर्शनार्थं । मतांतरे तु तस्या
प्यसत्वप्रदर्शनार्थं । आदिपदग्राह्यतुच्छममकक्षतयोपादानात् । तत्प्रका-
रस्त्वन्यत्रोक्त । सिद्धांतरूप्यादावतात्त्विकत्वाव्यवहारोक्तिरप्यज्ञानमूलैव ।
घटादेर्दंडादिनाश्यत्वं तु त्रैकालिकाभावाप्रतियोगित्वपक्ष एवेत्यसकृदावेदितं ।
अविद्याया ध्वंसरूपनिवृत्यंगीकारे दोषा उक्ता वक्ष्यंते च । विवरणवा-
क्यस्थनिवृत्तिपदस्य निषेधपरत्वेन लघुचंद्रिकादिव्याख्यानस्योपदर्शितत्वात् ।
बाध्यस्य निवृत्तिरूपध्वसप्रतियोगित्ववर्णनमप्यनुपपन्नमेवेति ॥

यदपि ॥ यदि तु ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं
मिथ्यात्वमत्यताभावघटितं । एवमपि तूलाज्ञानकार्ये रूप्यादौ ध्वंसाभावेपि
मूलाज्ञानकार्ये घटादौ ध्वंमप्रतियोगित्वमनिवारणीयमेव । दंडपातादिना
नाशदर्शनात् । तथाच शुक्तिरूप्यदृष्टातेन घटादौ ध्वंसाप्रतियोगित्व-
साधने तूलाज्ञानकार्यत्वमुपाधिरिति न घटादेर्ध्वसाप्रतियोगित्वमुपपन्नमिति ।
तदप्यसारं । उत्तरावस्थाया ध्वंमरूपत्वस्य दूषितत्वात् । घटादावुक्तबा-
ध्यत्वाभावपक्ष एव नाश्यत्वस्योपपादितत्वाच्च । प्रकाशे शशशृंगादेरेव
निदर्शनतयोपात्तत्वेन तत्र तूलाज्ञानकार्यत्वस्योपाधिताया अशक्यशंकत्वात् ।
रूप्यादेर्निदर्शनताया तस्य सत्तादात्म्यवत्वेन प्रतीतिसमये सतस्तदुत्तरं प्रतीय-
मानाभावरूपनाशप्रतियोगित्वस्य घटादितुल्यतया पूर्वमेवोपपादितत्वेन तत्र
साध्यासमतेरयोगाच्च । तत्र हेतूच्छित्तिव्याघातादिरूपानुकूलतर्काणां जाग-
रूकत्वेन पक्ष एव साध्यव्यापकताभंगेनोपाधिताया असंभवाच्च । आपाद-

नविवक्षायां तूक्तकल्पना निर्मूलैवेति ॥

यत्तु ॥ यत्तु चंद्रिकाखंडनकारैरन्यथानुवादः कृत इत्यनुक्तोपालंभनमिति प्रकाशप्रसरोक्तमयुक्तं । एवमनुवादे निमित्तं तु कथंचिदपि तस्याः किंचिदिव गांभीर्यं रक्षणीयमित्यतुकंपैवेति न दोषः । सर्वथा च बाध्यस्य न ध्वंस इति रिक्तं वच इति सिद्धमिति । दुरुक्तं तत् । चंद्रिकाया रूप्यग्रहणे प्रयोजनांतरस्योक्तत्वात् । अतएव प्रकाशे शशशृंगादेरेव निदर्शितत्वात् । उत्तरावस्थामात्रस्य ध्वंसरूपतायादूषितत्वात् । नहि परोक्तमयुक्तमित्येतावताऽन्यथानुवादो युक्त इत्यद्वैतचंद्रिकादावुक्तत्वाच्चेति । तथाच कृत्वा चिंतया - अनुकंपया वा अन्यथानुवाद इत्युक्तिः कथं सचेतसो युक्तेति भवानेव पृष्टो व्याचष्टां ॥

यत्तु ॥ एतेनासदेवेदमित्यारभ्य रूप्यादेरपि खंडने मूलाज्ञानकार्यत्वोक्तेस्तत्र घटादाविव नाशप्रतियोगितयाऽनित्यत्वव्यवहारावश्यंतेर्दुर्वारत्वादिति मंडनोक्तमपास्तं । खडने प्रामादिकपाठस्य शोधनीयत्वात् । तस्य मूलाज्ञानकार्यत्वे घटादिवैलक्षण्यं नांगीकुर्म इत्यादि । तदप्यसार ॥ नहि तद्दूषणार्थं प्रवृत्तैस्तत्र तत्रापतितमशुद्धं संशोध्यैव दूषणमभिधातव्यमिति नियमः । त्वयापि तस्य मूलाज्ञानकार्यत्वोक्त्या शोधनायोगाच्च मूलाज्ञानकार्यत्वपक्षेप्युक्तरूपबाध्यत्ववतो ध्वंसप्रतियोगित्वस्यासंभवद्युक्तिकतया असकृदावेदितत्वेन तत्र संमतिवचनस्योन्मत्तप्रलापत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ अस्तुवेत्यारभ्य पारमार्थिकत्वेन मिथ्यात्वस्य स्वरूपेण ध्वंसाविरोधित्वान्नोक्तदोषः नचान्योन्याश्रयः । लघुचंद्रिकोक्तरीत्या ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीरेवपारमार्थिकत्वं - न बाधध्यत्वाभाव इत्यंगीकारात् । तथाच विशेष्यतासंबंधेन तादृशधीत्वोपलक्षितज्ञाननिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकताया एव निवेशान्नान्योन्याश्रय इति । तदप्यशुद्ध ॥ पारमार्थिकत्वावच्छिन्नतादृशाभावीयप्रतियोगितावत्वं मिथ्यात्वमिति पक्षे सा

घ्यघटकप्रतियोगित्वांशेलघुचंद्रिकायां विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नतादृशधीत्वोप-लक्षितज्ञाननिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकताकचनिवेशसंभवेपि प्रकृते पारमार्थिक-त्वलक्षणशरीरे अनवच्छिन्नावच्छेदकताया कुत्रापि निवेशायोगेन लघुचंद्रि-कापरिष्कारानुवादो दीपिकाकारस्य तदर्थाज्ञानमूलक कर्णौ छित्वा गुदं दहेदिति न्यायमनुकरोतीत्यंताज्ञतापादकोनुपादेय एव । किंचानूदितं लक्ष-णमयुक्त । लघुचंद्रिकायामेव विकल्पाख्यवृत्तेरपि धीत्वस्योपपादितत्वेन तुच्छेपि विशेष्यतासंबंधेनोक्तधियः सत्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः । चरमवृत्ते. स्वविषयकत्वांगीकारेण ब्रह्मण्यपि पारमार्थिकत्वस्योक्तरूपस्यासिध्यापातात् । स्वविषयकत्वस्वभिन्नत्वोभयसंबंधेन ज्ञाननिवर्त्याभावविशिष्टधीविवक्षायामपि निर्धर्मके ब्रह्मणि मुख्यविशेष्यत्वरूपधर्मस्यापि तत्वतोऽभावेन तेन रूपेणा-भावप्रतियोगितया बाध्यत्वापाताच्च । प्रपंचस्यापि बाध्यत्वपक्षे ज्ञानजन्य ध्वंसप्रतियोगित्वरूपनिवर्त्यत्वासंभवस्योदितत्वेन तत्राप्युक्तलक्षणातिव्याप्त्याप-त्तेश्च । ज्ञानगृहीताभावप्रतियोगित्वस्य निवर्त्यत्वरूपत्वे तत्र पारमार्थिकत्वे न निषेधप्रतियोगित्वविवक्षावश्यं भावेनोक्तदोषानिस्तारात् । ततश्च प्रका-रातरासंभवेन पारमार्थिकत्वस्य बाध्यत्वाभाव एव पर्यवसानादुक्तान्योन्याश्रयो दुर्निवार एवेति । अधिकमाकरे व्यक्तं ॥

यत्तु । यदत्र प्रकाशप्रसरे ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य पारमार्थिकत्वरूपत्वे ज्ञानानिवर्त्याविद्यानिवृत्यादेर्ज्ञानानिवर्त्यत्वेनात्यंताभावप्रतियोगित्वे स्वरूपेण निषेधप्राप्त्याऽत्यंतासत्वापात इति विवेचितं । तदिदमद्वैतस्वरूपाज्ञानमूल-मनुक्तोपालंभन च । नहि वयं पंचमप्रकाराविद्यानिवृत्तेर्बाध्यत्वमंगीकुर्मः । पंचमप्रकारस्यैवासिद्धेः ॥ अत एव दृश्यत्वस्य तत्र व्यभिचारमाशंक्य समाहितं मिथ्यादावित्यादि । तदेवाज्ञानविजृंभितं दीपिकाकारस्य । तथा हि ॥ यत्तावदुक्तमविद्यानिवृत्तेर्बाध्यत्वमनांगीकृतं इति । तत्रोच्यते ॥ मोक्षरूपाज्ञानध्वंसस्य किमधिकरणं । दृश्यातरं ब्रह्म वा - आद्ये तस्यापि

नाश इत्यनवस्था । द्वितीये तस्यात्मान्यत्वे सत्यत्वे च सत्यद्वैतहानिः । अभावद्वैतन्त्वन्यत्र निरस्तं ॥ मिथ्यात्वे मोक्षाभावप्रसंगः । तस्य ब्रह्ममात्रत्व तु सापेक्षनिरपेक्षयोरभेदासभवान्नागीकर्तुं शक्यमित्याशंक्याज्ञाननिवृत्तिर्मुक्तिः - सा च वृत्युपलक्षितात्मस्वरूपैव । तदुक्त ॥ "निवृत्तिरात्ममोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षित. । उपलक्षणनाशेपि स्यान्मुक्ति पाचकादिवदि"ति समाहित सिद्धिकारप्रभृतिभिरित्यविवाद । तत्रात्मनोऽज्ञानध्वसरूपत्वे तत्र विद्यमानध्वसत्वरूपानुयोगिताया ध्वसागीकारे अनवस्था । ध्वंसानंगीकारे दृश्यसामान्योच्छेदरूपमोक्षासिद्धिः । आत्मस्वरूपमात्रस्य मोक्षस्य कृत्यसाध्यतया पुरुषार्थत्वानुपपत्तिश्च । कृत्युद्देश्यत्वायोगश्च ॥ न च वृत्तिरूपोपलक्षणार्थं कृतिरस्त्विति वाच्य । वृत्तेः स्वत सुखदुखावाप्तिहान्योरन्यतरत्वाभावात् । ननु नवीनमते यत्कार्योत्पत्तिकाले यन्न तिष्टति - स तस्य ध्वस । यथा विभाग एव सयोगनाश इत्यादिरीत्या चरमवृत्तेः स्वेतरसकलदृश्यनाशरूपत्व - द्वितीयक्षणे स्वध्वसरूपत्वचांगीकृतमिति वृत्तेरज्ञानादिनिखिलदृश्यनाशरूपतया दु खनाशत्वेनोद्देश्यता युक्तेति चेत्तर्ह्यविद्यानिवृत्तिरूपचरमवृत्त स्वस्यैव स्व स्व नाशकत्वागीकारेण वृत्तेर्बाध्यताया. सर्वाद्वैतिसमतत्व नापलपितु शक्य । तथाच चरमवृत्तेरज्ञानादि सकलदृश्यनाशत्वेन दु खनाशरूपतया पुरुषार्थता वदता तादृशवृत्ते स्वनाश्यत्वेन बाध्यत्वमंगीकुर्वता दीपिकाकृताऽविद्यानिवृत्ते पचमप्रकारायाबाध्यत्व नागीकुर्म इत्यादिवचन कथमज्ञानाविजृंभितमिति । नहि पचम प्रकार. पारमार्थिकत्वे । येनाबाध्यत्वं । अन्यथा प्रथमप्रकारनिराकरणानुपपत्तेः । एवं तत्र व्यभिचारचोदनमप्ययुक्तमेव । दृश्यत्वे तस्या अप्युच्छेदस्यावश्यकत्वेन साध्याभावस्य दुरुपपादत्वात् । अन्याथा दृश्यसामान्योच्छेदनात्ममात्रावस्थानरूपमोक्षायोगात् । यदपि घटादीनामविद्यासंस्कारादेश्च पटुतमसंस्कारसहितचरमसाक्षात्कारनिवर्त्यत्व न्यायदीपावली-

व्यवस्थापितमित्यादि । अत्रोच्यते ॥ तथाहि ॥ तावदात्मापरोक्षणा-विद्यानिवृत्त्यनन्तर तदुपादानकमकलकार्यनिवृत्तेरावश्यकत्वेन जीवन्मुक्तीयावि-द्यासंस्कारादेरयोगाद्देहादिप्रतिभामानुपपत्ति । नच सर्पभ्रमहेत्वविद्यानि-वृत्तावपितत्संस्कारवशेन भयकंपाद्यनुवृत्तिवदविद्यानाशेपि तत्संस्कारवशाद्देहा-दिप्रतिभासोपपत्तिरिति वाच्य । वैषम्यात् ॥ सर्पादेराविद्यकत्वेपि भय-कंपादेस्तदभावेनाविद्योपादानकत्वाप्राप्त्या तत्र सर्पज्ञानस्य निमित्ततया तस्य स्मरणादिरूपस्योत्तरकालेपि सभवेन तदुपपत्तावपि प्रकृते संस्कारादे सर्वस्यापि मूलविद्योपादानकत्वेन तन्नाशे स्थितेरयोगात् । अविद्याध्वंसस्यापि तत्स-स्काररूपस्य देहादिप्रतिभासहेतुत्वे तस्यानर्थहेतो फलत्वायोगाच्च । प्रती-तिमात्रशरीरस्याविद्यावृत्तिमापेक्षस्याविद्यानाशरूपसंस्काराधीनप्रतीतिकत्वांगी-कारे तस्य संस्कारकार्यत्वस्यैव प्राप्त्याऽविद्याकार्यत्वाभ्युपगमेनाविद्यानाशेपि प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबंधकवशात्तदुत्तरक्षणे नाशाभावोपपादनासंगते । उक्त-संस्काररूपाविद्यानाशस्य जगत्प्रतिभासकारणत्वस्यैव प्रागुपपादितत्वेन तन्ना-शकत्वाप्रसक्तया तत्र प्रारब्धकर्मणा प्रतिबंधकत्वोक्तेरसगतेश्च । अन्यथा कार्पासस्य भस्मावस्थायामपि तनुसत्त्वापत्ते । स्वनाशेपि स्वस्य प्रतिबंध-कत्वे कदाप्यनिवृत्त्यापातात् । एतेन प्रथमज्ञानानधिकविषयेण द्वितीयज्ञा-नेन कथ निवृत्तिरित्याशस्य प्रतिबंधकतदभावसहकारिभ्या विशेषव्युत्पादन-मपास्त । तस्य प्रतिबंधकत्वासभवस्यैवोपपादितत्वात् । संस्कारस्यावि-द्यान्यस्य साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वे मानाभावाद्गौरवाच्च । मास्तु संस्कारपक्षः अविद्यालेशेन तु जीवन्मुक्तस्य शरीरादिप्रतिभास इतितु निरस्त । अवि-द्याया निरवयवत्वेनावयवविशेषादिरूपलेशात्तयसंभवात् । भवन्मते ज्ञान-स्वभावादेवाविद्यानाशस्यावश्यकत्वेन तत्प्रयुक्तनिखिलकार्यनाशस्यावर्जनीयतया प्रसक्त्वेनाविद्यालेशावस्थानप्रारब्धकर्मसद्भावादेर्निर्बीजत्वात् । नच "तस्य-तावदेवचिर"मितिश्रुतिरेवकर्म विलवेनमोक्षविलबवदतीतिवाच्य । तदनुप-

पत्यैवापरोक्षज्ञानमोक्षयोरंतरा भगवत्प्रसादस्यावश्यकत्वोक्त्यासिद्धांतेतत्प्रसाधा-
नात् । "इंद्रो मायाभि"रिति श्रुत्या अविद्याया नानाशक्तय सति ।
तत्र प्रथमज्ञानेनावरणशक्तिमात्रनाश - नतु विक्षेपशक्तेरित्यादिकं तु तादृशश्रु-
तेरर्थांतरपरत्वस्यसोपपत्तिकस्माकरेव्यवस्थापितत्वादप्रामाणिकमित्यन्यत्रोपपादित
विस्तरभयान्नेह प्रपंच्यते । तथाचाविद्यासंस्काराद्दृष्टादेरप्रामाणिकत्वात्प्रमाणवि
रुद्धत्वाच्च तदभावे सिद्धे त्वत्प्रदर्शितपटुतमसंस्कारसहितेत्यादिपरिष्कारोऽनुचित
एव । किंचानादिदृश्येष्वेवमपि न ज्ञाननिवर्त्यत्वलाभ. ससंस्कारेणापि
ज्ञानेन तन्नाशाभावात् । अतीतघट - शुक्तिरूप्याविद्यासंबंध्यावरणशक्ति -
प्रथमज्ञाननिवर्त्यप्रपंचस्थूलरूपादीनामसंग्रह एव । तत्र केषांचिज्ज्ञाननि-
वर्त्यत्वाभावात् । केषांचित्संस्कारसहितज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् । बाध्य
स्य च नाशरूपनिवृत्तेरयोगस्योक्तत्वाच्च । सम्कारसहिताप्रतिबद्धापरोक्षप्र-
मानिवर्त्यस्वस्वीयसंस्कारोभयकत्वादिरूपविवक्षाविशेषस्त्वाकरग्रंथेषु सोपपत्तिक-
निरस्तोद्रष्टव्य ॥

यदपि ॥ यथाचात्र ब्रह्मण इव घटादे श्रुत्यबोधितत्वात्सद्रूपत्वप्र-
संग इत्याद्यपास्तमित्यत । तदपि मोहमूलं ॥ "तत्सत्य"मित्यादिब्रह्म-
सत्त्वबोधकश्रुतिवदेव "सत्य सोऽस्यमहिमा - विश्व सत्यं मघवाना -
यश्चिकेतसत्यमित्तंनमोघ - याथातथ्यतोर्था"नित्यादिश्रुतिभि सर्वज्ञत्वादि -
ब्रह्मधर्माणा - वियदादिप्रपंचस्य च सत्यत्वबोधनात् । तेषामपरमा-
र्थसत्वे ब्रह्मणोपि तत्प्रसंग श्रुतत्वाविशेषात् । तथाच पारमार्थिक-
त्वशून्यस्यापिब्रह्मण परमार्थसद्रूपत्वे घटादेरपि तदापादनमुपपन्नमेव ।
अन्यथा गोत्वशून्यस्यागोत्ववत्सत्वहीनस्यासत्वप्रसंगात्सद्रूपत्वव्याहतमेवभ-
वेदिति ॥

यदपि ॥ ज्ञानानिवर्त्यत्वंचात्र ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकत्वोपलक्षि-
तधीविषयत्वमिति बाध्यत्वेनांगीकृतस्योक्तधीविषयत्वाभावात्तेनरूपेण निषेधो

नस्वरूपेण निषेध एव पर्यवस्यति । एतेन ज्ञानानिवर्त्यत्वेननिषेधोक्तौ स्वरूपेणैवनिषेधप्राप्तिरित्यादिप्रकाशप्रसरोक्तमपास्तमित्यादि ।

तदपि दत्तोत्तरं ॥ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपबाध्यत्वेनागीकृतस्योत्तरकालमात्रवृत्यभावरूपध्वंसप्रतियोगित्वं न सभवतीति वक्तं प्रति ज्ञानाविवर्त्यत्वेन रूपेण मिषेधस्योक्तौ घटादेर्घटत्वादिनेवनिषेध प्राप्त इत्यावेदितत्वादिति ॥

यत्तु । ज्ञानानिवर्त्यत्वंचात्र ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहाप्रतियोगित्वमेव न ध्वसघटितमित्यादि । तदुक्तार्थविसरणविजृभित । ध्वंसप्रतियोगित्व अनित्यत्वमिति विवरणपक्षदूषणस्य प्रक्रातत्वेन ध्वसघटितोक्तपरिष्कारविवक्षावचनस्यानवसरग्रस्तत्वेनासबद्धप्रलापत्वात् । अद्वैतसिध्याद्युक्तस्यास्य परिष्कारस्यान्यत्र समूलघात निराकृतत्वाच्चेति । निराप्तप्रकारश्चावस्थितिपदेन कार्यात्मनावस्थितिविवक्षायामुभयविवक्षायां च अतीतघटाद्यसंग्रह कारणात्मनावस्थितिविवक्षाया तु अनादिदृश्यासंग्रहइत्यादि दूषणेनान्यत्र व्यक्त ॥

यदपि । एतेन ध्वसप्रतियोगित्वप्रति - ध्वसप्रतियोगित्वस्य प्रयोजकत्वादितिमडन निरस्त । प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्व - ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वच भिन्नरूपत्वान्नान्योन्याश्रयमित्यादि । तदप्युक्तवाक्यार्थाबोधविलसितमेव । सामान्यविरहशब्देनापि त्रैकालिकनिषेधस्यैवविवक्षणीयतया तत्रापि पारमार्थिकत्वेनैवनिषेधस्य वक्तव्यतया तस्यचोक्तबाध्यत्वाभावरूपत्वेन भक्षितेपीति न्यायेनोक्तदोषानिवारणात् । वस्तुतस्तु ॥ तादृशसिद्धिकारीयोक्तपरिष्कारएवाशुद्ध. । तथाहि ॥ घटादेरेकावस्थितिशेषस्य ज्ञानाप्रयुक्तत्वेन घटादाववस्थितिसमान्यविरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाभावात्तत्राव्याप्त्याद्यापत्ते. । ज्ञानप्रयुक्तविरहप्रतियोग्युपादानकत्वविवक्षायामनादिदृश्यासग्रहात् । नच मण्याद्यसमवधान-

कालीनस्य कारणाभावप्रयुक्तदाहाभावस्यतत्तत्कालीनतत्तद्दाहाभावत्वेनमण्या-
द्यप्रयुक्तत्वेपितत्समवधानकालीनतत्तदभावस्यदाहसामान्याभावत्वेनतत्प्रयोज्य-
त्वं - एवं घटादीनां स्वरूपेणावस्थितिविरहस्य ब्रह्मज्ञानप्राक्कालीनस्य तत्वेन
तदप्रयोज्यत्वेपि स्वसमानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावत्वेन तत्प्रयोज्यत्वस्यनिष्प्रत्यूहत्वात् । "विद्वान्नामरूपाद्विमु-
क्त" इति श्रुत्याधनवान्सुखीत्यत्रेव नामरूपसामान्यविरहरूपमुक्तौ विद्वत्ता-
या: प्रयोजकत्वावगमात् । शुक्त्यादितत्वज्ञानादिदनीतदज्ञानतत्प्रयुक्तान्य
तरन्नास्तीतिसार्वजनीनानुभवादिति वाच्य । येन रूपेण भासमाने प्रयोज्यता
भासते तद्रूपावच्छेद्यत्वं तत्र भासत इति नियमस्यावश्याभ्युपेयत्वात् ।
अन्यथा मण्यसमवधानकालीनदाहाभावोमणिप्रयुक्त: मणिमान् कारणाभाव-
प्रयुक्तदाहाभाववान् तत्तत्कालीनदाहाभाववानित्यादिस्वारसिकप्रयोगापातात् ।
तस्मिन्नेवदाहाभावदौरूप्यांतरेणप्रयोज्यतायास्त्वयैवोपपादितत्वात् । एवञ्च
"नामरूपाद्विमुक्त - मुच्यतेसर्वपापै"रित्यादौ नामत्वावच्छिन्नाभाव रूप-
त्वावच्छिन्नाभावोपस्थितनत्तत्पापत्वावच्छिन्नाभावानामेव बोधनेनत्वदुक्ताज्ञान-
तत्प्रयुक्तान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वेनानुपस्थितत्वेनोपस्थितरूपस्य च ज्ञानप्रयो-
ज्यतानवच्छेदकत्वेन तत्र प्रयोज्यप्रयोजकभावबोधस्योक्तश्रुतिभिरनुत्पादने-
नाप्रामाणिकत्वात् । नच नामत्व रूपत्वं तदन्यतरत्वं वा अज्ञान-
तत्प्रयुक्तसर्वसाधारणं - येन तदवच्छिन्नाभावत्वमपिप्रयोज्यतावच्छेदकं स्यात् ।
तयो परस्परमेव व्यावृत्तत्वात् । अन्यतरत्वस्यापि अव्याकृते आनादि-
दृश्येषुधावृत्ते: । तस्य पंचीकृतभूतमात्रविकारवृत्तित्वस्य श्रुत्याऽवगमात् ।
सर्वपापैरित्यत्रापि तत्तत्पापत्वावच्छिन्नाभाव एव प्रतीयते । सर्वपदसमभि-
व्याहारात् । सर्वपदस्य तु उपस्थिततत्तद्रूपावच्छिन्नवाचितायाः अद्वैतचन्द्रि-
कायां वार्तिककारादिसमत्याव्यवस्थापितत्वात् । अन्यथा पापत्वव्यापक
व्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावस्य सर्वदा संसारिषु विद्यमानत्यापुरुषार्थत्वे-

ज्ञानफलत्वोक्त्ययोगात् । लक्षणाया अतिप्रसगपराहतत्वात् । मणिसमवधानस्थलेपि तन्निष्टमणिसमवधानोत्तरदाहाभावाधिकरणता तन्निष्ठाधेयत्वयोर्मणिप्रयोज्यत्वस्योभयासिद्धस्योपगमेनैवेदानीमत्र दाहाभावो मणिप्रयुक्त इत्यादिव्यवहारस्य सविशेषणेहीति न्यायेनोपपत्तावनाद्यभावे मणिपूर्वकालीनेरूपान्तरेणतत्प्रयुक्तताया अप्रमाणिकतया तद्दृष्टांतेनात्रापि तथोक्तेरसगतत्वात् । प्रकृतं ज्ञानप्रयुक्तनाद्दशाधिकरणताघटितपरिष्कारस्त्वसंभवदुक्तिक । तस्य सर्वभावोच्छेदकत्वेन तत्प्रयोजकत्वोक्तेरयोगात् । तादृशाधिकरणतारूपभावस्यैव सत्वेन मोक्षायोगात् । एव सर्वाद्वैतमते लक्षणासंभव । घटादौ ज्ञाननिवर्त्यावस्थाविशेषसद्भावाविरोधिन एव तद्धर्मस्य मिथ्यात्वरूपत्वायोगश्च । किंच शुक्तिरजतादावव्याप्ति । तदीयकारणावस्थारूपाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेमानाभावात् । नच शुक्तितत्वज्ञानात्तदज्ञानतत्प्रयुक्तान्यतरन्नास्तीत्यनुभव एव मानमितिवाच्य । शुक्त्यवच्छिन्नचिद्विषयकाज्ञानस्य रजतोत्पत्यर्थमेव कल्पनीयस्यातीद्रियत्वेन तदभावस्य प्रत्येतुमशक्यतयोक्तप्रतीते पुरुषाश्रिताज्ञानाभावादिविषयकत्वात् । तस्यच रजताद्यनुपादानत्वेन तदभावस्य प्रत्येतुमशक्यतयोक्तप्रतीतेस्तत्रमानत्वायोगात् । नच चिदैक्यात्तदवच्छिन्नाज्ञानसाक्षिभास्यं । तथात्वे पुरुषांतरीयाज्ञानस्यापि भानापत्ते । तथाचोपदर्शितसिद्धिकारीयपरिष्कारस्यातिदेयत्वेनोपादातुमशक्यत्वात्तमवष्टभ्यपरस्यप्रयासोविफल एवेति सुस्थमेवोक्तं दूषणमिति सिद्धं ॥

यत्तु ॥ चंद्रिकाया - "तथात्यंताभावप्रतियोत्वस्यनिराकारे ब्रह्मण्यपि संभवाद्चेत्युक्तमयुक्त पारमार्थिकब्रह्मणोधिकरणाप्रतिसिद्धेरित्यादि । तदशुद्ध ॥ भूमप्रकरणे"स एवोपरिष्टादित्यादिना स्वेमहिम्नीत्यतेनोपर्शितस्याधिकरणस्य प्रमितत्वात् । प्रतिपन्नोपाधिघटितलक्षणाभिधानस्य सार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वतात्पर्यकत्वस्य स्वप्राचीनैरंगीकृतत्वेन तादृशनि-

त्कृष्टपरिष्कारस्य बहुदोषदुष्टतयोपादातुमशक्यत्वाच्च ॥

एतेन ॥ वस्तुनस्त्वित्यादिना अनिर्वाच्यलक्षणे सत्वानधिकरणत्व-विशेषणं न ब्रह्मव्यावर्त्यर्थं - किंतु सिद्धसाधनवारणायैवेत्युक्तमपास्तं । लक्षणशरीरघटकविशेषणप्रयोजनविचारावसरे सिद्धसाधनवारणार्थत्वोक्तेरल्म-त्तभाषणत्वात् । अधिकं प्रकाशप्रसरे व्यक्तं ॥

यच्च ॥ अस्तुवा मिथ्यात्वलक्षणेपि धर्म्यन्यूनसत्ताकप्रतियोगित्व-मेवविवक्षितमित्यादि । तच्चायुक्तं ॥ शुक्तिरूप्याद्यसंग्रहप्रसंगात् तत्र प्रतियोगिताया व्यवहारिकत्वात् । तेनैव तुच्छव्यावृत्तिसंभवेनप्रतिपन्नोपा-धिपदनिवेशानर्थक्याच्चेति । अनिर्वाच्यलक्षणे धर्मन्यूनसत्ताकत्वमेव विव-क्षितमित्यत्र असत्वानधिकरणत्वे - सत्वानधिकरणत्वेवातद्विवक्षा । नाद्यः भात्राद्वैतपक्षे तस्य ब्रह्मसाधारणतया व्यर्थत्वात् । सर्वाद्वैतपक्षेच सत्वानधि-करणत्वनिवेशवैयर्थ्यात् । नद्वितीय ॥ व्यर्थत्वात् ॥ शुक्तिरजता-द्यसंग्रहाच्च । ब्रह्मण्यसत्वानधिकरणत्वरूपधर्मांगीकारप्राप्त्यास्वव्याहतिप्र-संगाच्चेति ।

यत्तु ॥ एतेन पक्षतावच्छेदककोटौ चिद्भिन्नत्वविशेषणसार्थक्यम-पिसूचितमित्यादि । तदसारं ॥ तन्निवेशसार्थक्यसंपादनप्रकारस्यानिरू-पणात् । ब्रह्मणिधर्म्यन्यूनसत्ताकमिथ्यात्वाभावमंगीकृत्यबाधवारकतया सा-र्थक्यविकल्पयां निर्धर्मकत्वप्रतिज्ञाव्याघातात् । ब्रह्मणि पारमार्थिकधर्मांगी-कारेण पिण्याकयाचनार्थंगतस्यपिशाचस्य खारीतैलदानप्रतिज्ञावदधिकापाता-च्चेति - अधिकं प्रकाशप्रसर एव व्यक्तं । तस्माद्दीपिकाकारोक्तस्यात्या-भासत्वाद्विवरणमते नित्यानित्यविवेकोनुपपन्न एवेति ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थ-मिति सिद्धं ॥

यत्तु । चंद्रिकायामित्यारभ्य भ्रमशब्देन बाध्यार्थविषयकत्वविव-क्षायां तेन नित्यानित्यविवेकविषयभेदादे पारमार्थिकत्वाभावमात्रसिध्या इष्टा

पत्तिः । द्वितीयेतु ब्रह्मप्रमेतरबाध्यार्थविषयकत्व स्य भ्रमपदमुख्यार्थत्वात् । उक्तविवेकस्योक्तभ्रमत्वासमतःप्रमात्वपक्ष एवाद्रीयते । इदंच प्रमात्वं व्यवहारकालाबाध्यार्थविषयकत्वमेवेति नाद्वैतहानि । एतेन प्रमात्वपक्षो नाद्वैतिभिरगीकर्तुं शक्य इति गुरुराजीयवाक्य परास्तमित्यतं । तदापातरमणीय । तथाहि ॥ ब्रह्मज्ञानफलमित्यमितिज्ञानस्याबाध्यार्थविषयकत्वमंगीकृत्य ब्रह्मज्ञानफलस्यापारमार्थिकत्वाभ्युपगतौ ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षफलकतायाविवरणादौनिर्णीतत्वेन मोक्षस्यापि ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेनापारमार्थिकत्वागीकारप्राप्त्याबघाद्वैषम्याभावेन मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वाभावप्रसगात् । मोक्षाभावप्रसंगेनापसिद्धाताच । त्वत्प्राचीनै "निवृत्तिरात्मामोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षित । उपलक्षणहानेपि स्यान्मुक्ति पाचकादिवदि"त्यादिवदद्भिर्मोक्षस्यपुरुषार्थतायाः आत्मस्वरूपत्वेनाबाध्यतायाश्चागीकृतत्वात् । अद्वैतसिद्धौ दृश्यत्वानुमानस्य पराभिमतमोक्षेव्यभिचारमाशक्य हेतुकोटौ विशेषणदानेनतत्सत्यतायाः स्पष्टमवगमाच । तथाचाद्वैतसमर्थनार्थ प्रवृत्तेन दीपिकाकारेण ब्रह्मज्ञानफलस्य मोक्षस्य बाध्यत्वसमर्थनेन तस्य प्रयोजनत्वासिध्यानिष्फलत्वेनाद्वैतशास्त्रस्यानारमणीयत्वमेव सपादितमितिसाधुसमर्थितोह्यद्वैतवाद इति । एतेन प्रमात्वपक्षोपि व्याख्यात इत्युक्तमप्यपास्तं । ब्रह्मज्ञानफलं नित्यमिति ज्ञानस्य बाध्यार्थविषयकत्वं दोषस्योक्तत्वात् । तादृशज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानमात्राबाध्यार्थविषयकत्वस्योक्तानेकदोषदुष्टतयागीकर्तुमशक्यत्वेन सर्वथा अबाध्यार्थविषयकत्वमेव प्रमात्वमित्यवश्यवक्तव्यतया तादृशप्रमात्वस्यानित्यानित्यविवेकशब्दितभेदस्य सत्यत्वापत्या अद्वैतिभिरगीकर्तुमशक्यत्वात्तथा गुरुराजीयोक्ते सूपपन्नत्वात् । कर्मफलवद्ब्रह्मज्ञानफलस्यापि ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वप्राप्त्याद्वयोरपिबाध्यत्वाविशेषात्कर्मफले वैराग्यायोगाच्चेति ॥

यदपि । अयभाव द्विविधा प्रमा - मायोपाधिकसत्वार्थविषयिणी - निरुपाधिकसत्वार्थविषयिणीचेति । तत्राद्या व्यावहारिकप्रमाण्य -

द्वितीयतु पारमार्थिकं । अप्रमायात्वविद्योपाधिकसत्वमेव । व्यवहार-कालाबाध्यार्थविषकत्वमपि मायोपाधिकसत्वार्थविषकत्वमेव । असंजातबा-धभ्रमविषयोप्यविद्योपाधिकसत्व एव । मायाविद्ययोरभेद पक्षेतु मूलाज्ञा-नोपाधिकसत्वार्थविषयकत्वमपरप्रामाण्य । तूलाज्ञानोपाधिकसत्वार्थविषय-कत्वमपराप्रामाण्यमिति विवक्षणान्नकाप्यनुपपत्तिरिति । तदप्यसार ॥ मायोपाधिकस्य ब्रह्मज्ञानबाध्यतया कर्मफलादविशेषादिदोषस्योक्तत्वात् । मायाविद्ययोर्भेदपक्षस्य स्वयमेवदूषितत्वाच्च । अभेदपक्षेपि मूलाज्ञानोपाधिक-सत्वार्थस्यापि ब्रह्मज्ञानबाध्यतया बधमोक्षयोरवैषम्यापातादि दोषापरिहारात । ब्रह्मज्ञानफलस्य मोक्षस्य ब्रह्मज्ञानसंपादितस्य तदुत्तरकालीनस्य तद्बाध्यताया असभवदुक्तित्वाच्चेति ॥

यदपि । अस्तुवा ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यार्थविषयकत्वमपरप्रामाण्णं-अर्थपदेन सत्वंन प्रतीत्यर्हस्यविवक्षितत्वात्तुच्छव्यावृत्तिरिति । तन्न ॥ असतोपि सत्वंन प्रतीतेरुपपादितत्वात् । ब्रह्मणोप्यर्थपदेन ग्रहणसंभवेन तस्यापि व्यावहारिकत्वापाताच्च । तच्च सतादात्म्यरूपमेवेत्यादितु प्रागेव निराकृतं । ततश्च तुच्छादिव्यावृत्यर्थबाध्यार्थविषयकत्वनिवेश शिरसा-धार्य एव । एतेनाबाध्यपदेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्यैव विवक्षेत्याद्यपि परास्त । अर्थपदास्वारस्यप्रसगात । तस्यासमतत्वेन दृष्टांतासिद्धेश्च । असंजातबाधभ्रमविषयस्य तूलाज्ञानकार्यस्य व्यावहारिकत्वानुपपत्योक्तविवक्षा-यामपितदव्यावृत्ते । देहात्मैक्यस्यतु ममदेह इत्यादीदानीतनबाधबाध्यस्य व्यावहारिकताया अशक्यशंकत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ व्यवहारदशाबाध्यप्रकारकज्ञानस्यापरप्रामाण्यादिदं रजत-मिति ज्ञानं अबाध्यप्रकारकत्वाभावात्तदसग्रह इति । तदपि दुरुक्त ॥ अत्ररजतमित्यादिज्ञानाव्यावृत्ते । रूप्यस्यापि व्यवहारदशाया प्रतीति-समये सत्तादात्म्येनप्रतीयमानतया सतोबाध्यत्वेनोक्तज्ञानानिवारणाच्च । एतेन

यथान्त्रेत्यारभ्यापास्तमित्यंतमपास्तं । प्रागेवदूषितत्वात् ॥

यदपि ॥ भ्रमत्व न बाध्यार्थविषयकत्वं - बाध्यार्थप्रकारकत्वंवा विवक्षितमिति नोक्तदोष इत्यादि । तन्न ॥ रूप्यं बाध्यमिति ज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेरनिवारणात् । प्रकारांतरस्य दूषितत्वाच्च । इय शुक्ति - इदं रजतमिति ज्ञानयो प्रमात्वादिनिर्वाहायबाध्याबाध्ययोस्तादात्म्यविषयकत्व भ्रमत्वमिति विवेचनस्यावश्यकत्वात् ॥

यत्तु ॥ एतेन ब्रह्मज्ञानबाध्यार्थविषयकत्वरूपभ्रमत्वस्य व्यवहार-कालाबाध्यविषयकत्वरूपप्रमात्वाविरुद्धत्वात् एकसत्तावादे भ्रमत्वस्य - सत्तात्रै-विध्यावादे प्रमात्वस्यचोक्तविवेकेस्वीकारेपि न ब्रह्मज्ञानफलानित्यताप्रसंगोनवा भेदमत्यतादिप्रसंग इति स्वरचनाभिप्राय इति । तदसार ॥ यथाकथंचि-द्बाध्यार्थविषयकत्वस्य प्रमात्वरूपतायादूषितत्वात् । बाधविलंबाविलंबयोर-प्रयोजकत्वेन ब्रह्मज्ञानबाध्यार्थविषयकस्य ज्ञानस्य सर्पभ्रमाद्यपेक्षयाधिकभ्रमत्व-स्यैव न्याय्यत्वात् - रूप्यज्ञानस्याप्यपरप्रामाण्यापाताच्चेति ॥

यदपि ॥ एकसत्तावादेपि भ्रमसाधारणं मिथ्यत्वेनानिश्चीयमाना-र्थविषयकत्वरूपं प्रमात्वमितिजल्पन । तदप्युन्मत्तप्रलापत्वादनादेयमेव । भ्रमस्य नियमेन मिथ्यार्थविषयकत्वेनोक्तप्रमात्वस्यतत्साधारण्यासंभवात् भ्रमप्रमाविभागाद्यपलापप्रसंगात् । एकसत्ताप्रक्रियाया सत्ता त्रैविध्यादे-श्चाकरेदूषितत्वाच्चेति ।

यत्तु ॥ एतेन भ्रमप्रमात्वोभयांगीकारे प्रकाशप्रमरोक्तं दूषणं परा स्तं । एकसत्तावादेपारमार्थिकत्वबाधस्यैव प्राप्त्येष्टापत्ते । सत्तात्रैविध्य-वादेतु ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेनोक्तविवेकस्य न व्यावहारिकताहानि । नह्येता-दृशभ्रमत्वं ब्रह्मज्ञानफलनित्यनादेरूप्यादिसमानयोगक्षेमत्व गमयितुमर्हति । नचोक्तविधोभ्रमोऽविद्यावृत्तिरिति दस्यापि ममतमिति । तदप्येतेन परास्त ॥ उक्तविवेकरूपज्ञानस्य बाध्यार्थविषयकत्वे ब्रह्मज्ञानफलनित्यनादे

कर्मफलनित्यतादिसमानयोगक्षेमत्वस्यासकृदावेदितत्वात् । एकसत्तावादेऽपि घटरूप्यादावर्थक्रियातदभावादिवैलक्षण्यस्य लघुचंद्रिकादौ व्यक्तत्वाच्च । मिथ्यात्वसिद्धे प्रागविद्यावृत्तेरसिध्या अविद्यावृत्तित्वस्य भ्रमलक्षणत्वायोगाच्चेति ॥

यदपि ॥ ब्रह्मज्ञानबाध्यार्थ विषयकत्वस्येत्यारभ्यैकसत्तावादेरूप्यस्य जगद्वैलक्षण्यात् - रूप्यस्यापि व्यावहारिकत्वेन ब्रह्मज्ञानोत्तरमेवसर्वभ्रमत्वस्योररीकारेणाविरोधादित्यत । तदप्येतेनपरास्तं ॥ शुक्तिरूप्यादेर्ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वे ब्रह्मज्ञानोत्तरमेवतत्रभ्रमत्वोररीकारस्याद्वैतिभिरेवबहुधादूषितत्वात् । रूप्यव्यवहारिकताया एकसत्ताप्रक्रियायाश्चनिराकृतत्वाच्चेति ॥

यच्च ॥ यत्तु मंडने अतात्विकत्वेबाध्यत्वमात्रस्य प्रयोजकत्वेन न विवेकसिद्धिरित्युक्तमयुक्त । उक्तपारिभाषिकप्रमात्वस्य वस्त्वसाधकत्वेननकोपि विरोध इति सिद्धमिति । दुरुक्तंतत् ॥ व्यवहारदशाया प्रतीतिसमये अबाध्यस्य रूप्यादेरप्यपरप्रमाविषयत्वापादनस्य युक्तत्वात् । नित्यानित्यविवेकस्यपारिभाषिकप्रमात्वेअनिर्मोक्षप्रसंगात् । ब्रह्मज्ञानफलनित्यत्वासाधकत्वेनोक्तपरिभाषाया अनुचितत्वाच्चेति । तस्माद्द्वैतदीपिकाकारोक्तस्यात्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्तदूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

यदपि ॥ यत्तु विवरणे विषयैर्नित्यसुख ब्रह्मैवाभिव्यज्यते । नजन्यं सुखनामतदस्तीत्यस्यायमाशय । ब्रह्मरूपोयमानंदोऽनवच्छिन्नात्मरूपोमोक्ष इत्युच्यते । अवच्छिन्नानदाशरूपेणतु वृत्तिसुखमिति । विषयसंबंधजन्यवृत्त्यवच्छिन्नात्मन एव विषयसुखत्वादविद्योपहितात्मान्यत्वमेवनस्येति लघुचंद्रिकोक्ते । तस्यविशिष्टरूपेण विनाशात्तत्र वैराग्योपपत्ति । एतेन प्रकाशप्रसरोक्त - मंडनोक्तंच निरस्तमित्यादिसिद्धमित्युक्तं । तदपि चंद्रिकायामेव दूषितत्वात्तन्निराकरणमृतमारणमेव । तथाहि ॥ मोक्षेरागवत पुरुषस्य तत्वनस्ततोभेदहीनेऔपाधिकभेदभिन्नेपि

विषयसुखेनिरागायोग एव । वस्तुतो वन्हावयं न वन्हि किंतु गुंजापुंज इति भ्रमसिद्धमिथ्याभेदसत्वेपि तात्विकवन्हिभेदाभावेन दाहस्यैव दृष्ट्या तद्वद्तात्विकस्यतात्विककार्यविघानकत्वेन विषयसुखेमोक्षसुखादौपाधिकभेदभिन्नेपि तात्विकभेदसत्वेन तत्कार्यरागरूपकार्याविघातेनोक्तवैराग्यायोगात् । नचाग्नौ तात्विकाग्नचभेदवन्मोक्षे अतात्विकेन वैषयिकसुखेन तात्विकाभेदाभावान्मोक्ष एव रागःनविषयसुख इतिवाच्यं । तात्विकभेदाभेदोभयाभावस्य व्याहतत्वात् । ननु विरुद्धयोरन्यतरेणतात्विकेन भाव्यमिति नियमस्तात्विकधर्मिविषयकः । सुखंत्वतात्विकमतोनदोष । अन्यथा वंध्यासुतस्य श्यामत्वाभावे गौरत्वंसत्यंस्यदितिचेन्न । अपारमार्थिकेपि शुक्तिरूप्ये नेदं रूप्यमितिप्रतीयमानशुक्तिधर्मिकतात्विकभेदप्रतियोगित्वस्येव मोक्षसत्तासमानसत्ताकमोक्षधर्मिकतात्विक भेदप्रतियोगित्वस्य वैषयिकसुखे अवश्यमंगीकर्तव्यत्वात् । तस्यच त्वया सदद्वैतभंगभियागीकर्तुमशक्यतया तात्विकतदभेदस्यैवप्राप्त्यातत्रविरागायोगस्य युक्तत्वात् । किंचाखंडब्रह्मण अनंदाशचिदशादिभिर्भेदस्य तत्प्रतिनिषेधत्वन्मते अनगीकारेणांश विशेषेणावृतत्वादिकल्पनमप्ययुक्तमेव । अंगीकारेवा तादृशांशभेदस्य त्वन्मते औपाधिकत्वयोपाधे कृत्स्नैकदेशसंबधविकल्पदूषणादिनाकरेदूषितत्वात् । "एतस्यैवानंदस्यमात्रामुपजीवतीति" श्रुतिस्त्वन्यानीतिपदस्वारस्यान्मात्राशब्दगृहीतब्रह्मानंदप्रतिबिंबभूततत्सदृशतदधीनाल्पानदत्वजीवाना श्रावयतीति स्वाभिलषितसिद्धयेतदुदाहरण भ्रांतिमूलमेव । एव विवरणे "नास्त्येवजन्यंसुख सिद्धस्यैव सुखस्याभिव्यक्तिहेतुत्वादितिवचनेन व्यक्तमेवनित्यसुखस्या भिव्यक्तिप्रतिभासेन विशिष्टसुखस्याभिव्यक्त्यनगीकारादिति मंडनोक्तेः सूपपन्नत्वात्तत्रदूषणाभासोक्तिरप्थाग्रहमूला विवरणाशयाज्ञानमूलाच । किंचाद्वैतमते विशिष्टयोरवच्छिन्नात्मसुखानवच्छिन्नात्मसुखयोर्व्यावहारिकभेदवत्वेन वृत्तिज्ञानवद्वृत्तिसुखस्य विनाशित्वेनागीकृतस्यवैषयिकसुखस्य जन्यत्वाविरो-

धेन नास्त्यंवज्जन्य सुखमिति वक्तुमशक्यतया तथोक्तेरनुचितत्वप्रसगेन विवरणग्रंथस्य त्वत्कल्पिताशयस्यासभवात् । विषयाभिव्यक्त जन्यं सुखं नित्यसुखब्रह्माभिन्नमितित्वदुक्तदुराशगामीकारे विशिष्टसुखस्य जन्यत्वेनाभिव्यक्तिकथनं कथमुपपन्नंभवेत् । घटादेरिव नित्यसुखाद्यावहारिकभेदमात्रेण जन्यत्वसभवात् । अन्यथा घटादेरपि कारकव्यापारैरभिव्यक्तिरेवेत्यापातात् । तस्मान्नित्यमेवसुखं विपयै किंचिद्व्यन्यते - तदेवविषयसुखं । चरमवृत्त्या-अज्ञाननाशेनसम्यग्व्यज्यते - तदेवमोक्षसुखमित्येवविवरणाशयोवक्तव्य । ततश्च स्वरूपतोनित्यत्वान्नतत्रविरागसभव इति । तस्मादत्रदीपिकाकारकल्पनस्यात्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्त दूषण सुस्थमिति सिद्ध ॥

यदपि ॥ चद्रिकायामित्यारभ्य सर्व सुस्थमित्यतेन ग्रथेन शमदमादीतिभाष्यस्थादिपदेनैकवाक्योपात्ततितिक्षादेरेवग्रहण - नतु वाक्यान्तरावगतविवेकादेरपीति । तदप्यसार ॥ सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनविधीनामेकत्वस्वीकृत्येतित्वदुक्तरीत्यैवापाततोभिन्नवाक्योपात्तत्वेपि ाद्विवक्षतत्वात्तत्वेकविध्युपात्तत्वस्य विवेकादावप्यक्षुण्णत्वात् । उपरतपदस्य सन्यासिपरत्वकल्पनेपि उपरतपदस्वारस्यानुरोधेन विषयोपरमरूपविषयालबुद्धिमत्वोपरागेणैवसन्यासिप्रत्यायकतया अवश्यागीकार्यतयाविरागस्य तत्पदोपात्ततायाः अवर्जनीयत्वात् । पश्येदित्यत्र श्रवणादिरूपविचारात्मक साधनीभूतज्ञानस्यैव विवक्षणीयत्वेनसाध्यज्ञानविवक्षाया अयुक्तत्वात् । अन्यथा "शातादिर्भूत्वापश्ये"दितिश्रुतौशमादीनाब्रह्मविचारागत्वेनतत्रतेषामधिकारताबोधकत्वत्वदभिमतव्याहन्येत । नहिशमादि फलीभूतज्ञानाशेप्यगतायाधिकारतामर्हतीति तवापिसमत । एतेन म ड नोपरिदूषणजल्पनमप्यपास्त । तस्मादत्र परोक्तस्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्त दूषण सुस्थमिति सिद्ध ॥

यदपि ॥ यत्तु चन्द्रिकायामित्यारभ्य प्रकाशमसरे अतीतोपलक्षणतास्थले कारण त्मनावस्थानमादायैवकार्यस्यनिर्वाह्यतया प्रकृते चरमवृत्तः

कारणात्मनोपूर्वमपिसत्वान्नवृत्त्युपलक्षितात्मरूपस्य मोक्षस्यासिद्धत्वमित्युक्त । तदयुक्त ॥ नहिविनष्ट काक एक व्यावर्तक । किंतु काकसमानाधिकरणव्यावृत्तिधीदशाप्रकाशमानोत्तृणत्वादिकमेव । भाविपाकेनपाचकानुमानस्थलेपिपाकसमान। धिकरणपाचकासाधारणधर्मस्यैव व्यावर्तकत्वात् । प्रकृते वृत्तिसमानाधिकरणासंकीर्णस्वरूपमेव व्यावर्तकमितिसंसारदशायातदप्रकाशान्मुमुक्षासंभव । अन्यत्रभाविनउपलक्षणत्वेपि नप्रकृतेतत्सभव किंतु भूतोपलक्षणत्वमेव। एतेनवृत्त्युपलक्षितात्मन साध्यत्ववचनस्योपलक्षणमात्रविषकत्वमयुक्त । विशिष्टविधेर्विशेषणोपसंक्रमणेप्युपलक्षणोपसंक्रमणाभावादिति प्रकाशप्रसरोक्तमयुक्त । विशेषणोपलक्षणयोर्द्वयोरपि व्यावर्तकत्वाविशेषेवैषम्यायोगात् । वस्तुतस्तु ॥ मोक्षस्य साध्यताव्यवहारो गौण एव । एतेन कन्यादानादिनिश्चयोत्तरजामातृत्वादिव्यवहारदर्शनाद्भाविनउपलक्षणत्वमिति प्रसरोक्तमपास्त । तत्र शास्त्ररीत्याकन्यापतित्वप्राप्तिनिमित्तकत्वात्तद्व्यवहारस्य । अयमाशय निवृत्तिरात्मामोहस्येत्यस्य बंधसामान्याभावोमुक्ति नतुवृत्तिर्मुक्तावतर्गतेतिविद्वल्लेशीयेव्यक्त । अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितात्मन एव मोक्षत्व । तदुपलक्षितत्वं तत्स्वरूपमेव । एतेन तत्स्वविशिष्टवेषेण विनाशित्वमिति मडनोक्तमपास्तं । अत एव सर्वमनवद्यमिति । तदविमर्शमूलक ॥ तथाहि ॥ नच वृत्त्युत्पत्तेः प्रागात्मनस्तदुपलक्षितस्यसत्वान्मुक्ति स्यादिति वाच्य । पाकोत्पत्ते· प्रागयं पाचक इति व्यवहाराभावेन तदुपलक्षितत्वाभावात् । ननु इदानीमयं पाचक इत्यादावेतत्कालीनस्वनिष्टपाचकत्वसबधेनव्यावर्तितोयमितिज्ञानं जायते । कालश्चस्थूलएवबोध्यते । तेन पाककृत्यभावकालेपिताटशव्यवहारोपपत्तिः । ताटशस्थूलकाले किंचित्क्षणावच्छेदेन कृतेरुत्पादात् । कालविशेषाघटितस्तुव्यवहार कृत्युत्पत्ते प्रागपीष्ट एव । एव वृत्त्युत्पत्ते प्राक्कालघटितोय मुक्त इति व्यवहारस्त्विष्ट । शतवर्षात्मकवृत्ति तत्प्रागभावोभयाधिकरणं-

कालमादाय वृत्तिप्रागभावदशायामप्ययमस्मिन्काले मुक्त इति व्यवहारोपीष्ट एव । परंतु यत्कालस्यवृत्तिप्रागभावमात्राधिकरणत्वं तत्कालमादाय व्यवहारस्तु न जायते । मुक्तपदार्थतावच्छेदकाज्ञाननाशपदार्थकोटिप्रविष्टवृत्तावेव समभिव्याहृतकालान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादितिचेन्न । उक्तरीत्यंगीकारे चैत्रीयपाकाधिकरणीभूतदिवसोत्तरदिवसमात्रतात्पर्यकस्येदानीमयंपाचकइतिव्यवहारस्य - इदानीमपि" शुक्तो मुक्तो वामदेवश्च मुक्त इत्यादिपौराणिकव्यवहारस्यचाप्रामाण्यापत्तेः । समभिव्याहृतकालान्वयस्य पाके वृत्तौ च बाधितत्वात् । तत्रेष्टापत्तौचस्थूलकालमादायापितथाव्यवहारस्यांगीकर्तुमशक्यत्वेन सोप्यनंगीकरणीय एव स्यात् । तत्रापीष्टापत्तौपाककृतिकाल एव पाचकइतिव्यवहारस्य बलात्प्राप्त्याविशेषणविधयैव व्यवहारइत्यापत्तेः । तथाच पाककृतेरुपलक्षणतया व्यवहारमभिलषतोक्तदोषपरिहारायपाकप्रागभावमात्रकालेपि भाविपाककर्तृत्वमादायतद्वृत्तिणामय पाचक इति व्यवहारस्त्विष्टएवेति वक्तु युक्त । यदिनास्तीत्याग्रह ॥ तदातदुत्पत्तिक्षणमारभ्यविद्यामानधर्मविशेष तत्प्रागभावध्वंसाधिकरणत्वंवोपादायताद्दशव्यवहारोवारणीयः । प्रकृते शुद्धात्मनि वृत्तिध्वंसादे कस्यापि धर्मस्याभावात् - वृत्त्युपलक्षितत्वं तत्रान्यद्वक्तुनशक्यमित्यात्मैवाज्ञाननाशइत्यागतं । पाकसमानाधिकरणतत्प्रागभावध्वसादिवद्वृत्तिसमानाधिकरणताद्दशधर्मांतराभावात् । प्रकाशमानासंकीर्णात्मस्वरूपस्याव्यावर्तकत्वाच्च । तदेवहिसर्वतोव्यावृत्तमात्मनो रूप । नहि ततोन्यत्तद्व्यावर्त्यतदुपलक्षितं रूपमस्ति । उपलक्षितस्यैवोपलक्षणत्ववचनमनुचितमेव । वृत्त्युपहितस्याज्ञाननाशत्वमित्यस्य वृत्तेरेवाज्ञाननाशत्वमितिपक्षानतिरेकेण तद्दूषणेनैव दुष्टत्वात् । तस्माच्छुद्धात्मन एवाज्ञाननाशत्वंपर्यवसानात् । वृत्ते प्रागप्ययंमुक्त इति व्यवहारप्रसंगोदुर्निवार एव । उत्तरकाल इव पूर्वकालेप्यज्ञानावस्थानायोगादज्ञानस्वरूपस्यैव विलोपप्रसंग । नाशकालेप्रतियोगिसत्वासंभवात् । आत्मरूपमोक्षस्य कृत्यसाध्यतयापुरुषार्थ

त्वानुपपत्तिश्च । नच वृत्ते. स्वेतरसर्वकार्यनाशरूपाया उपलक्षणत्वात् - वृत्ते प्राक्तदभावान्नमुक्तव्यवहार. । नाप्यविद्यानिवृत्तिरूपपुरुषार्थस्य साध्यत्वानुपपत्तिश्चेति वाच्य । वृत्तेर्नाशाभाव तदुपादानमनआदीनामपि- सत्वापत्त्यासंसारस्यैव प्राप्तत्वेनमुक्तवाचोयुक्तेरयोगात् । वृत्तेर्नाशमगीकृत्यात्मातिरिक्तत्वेशुद्धात्ममात्रावस्थानायोगः । आत्मभात्रत्वेकृत्युद्देश्य- त्वानुपपत्ति । नच वृत्तिरूपाज्ञाननाशार्थमेवकृतिरस्त्वितिशंक्य । वृत्ते. स्वेतरसर्वकार्यनाशरूपत्वेन दु खनाशाज्ञानादिनाशरूपतया कृत्युद्देश्यत्वेसर्वसुखनाशत्वबुध्येच्छाविषयत्वाभावस्यापि प्राप्ते । नच नित्यानदव्यक्तिहेतु- त्वादिच्छाविषयत्व । विषयसुखेष्वस्थिरत्वबुध्यामुमुक्षोरिच्छाभाववच्चरम- वृत्तिरूपदु खादिनाशेप्यस्थिरत्वबुध्या मुमुक्षोस्तत्रेच्छायोगात् । वृत्तेरेवाज्ञानादिनाशत्वे तत्करणीभूतवाक्यस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वापत्याज्ञानेनैवाज्ञाननि- वृत्तिरितिमतहानिः । तस्माद्वृत्तेरविद्यादिनाशरूपत्वादिकल्पनमयुक्तमेव । ननुनात्ममात्रंमोक्ष - किंत्वविद्यानिवृत्तिलक्षण पचमप्रकारआत्मान्य । अतो न सदद्वैतभगः ॥ यद्वा अविद्यानिवृत्तिरूपोमोक्षआत्मान्य सत्य एव । नचाद्वैतभगः ॥ अभावद्वैतागीकारात् । तस्मान्मुमुक्षायुक्तेति- चेदुच्यते । आद्यकल्पे - सत्व - असत्व - देशकालव्यवस्थयासदसत्व- चेतिप्रकारत्रयस्यैवानुभूयमानत्वेन चतुर्थप्रकारस्यैवाभावात्पचमप्रकारतामोक्ष- स्याप्रामाणिकत्वात्सुत्तरामनुपपन्नैव । अस्तुवा तथापि मोक्षात्मभेद मि- थ्या सत्योवा - नद्वितीयः - अद्वैतहाने । आद्ये मिथ्याभूतोसभेदोनिवर्व- तेनवा - नेतिपक्षेससारानुवृत्तिप्रसग । सर्वदृश्योच्छेदरूपमोक्षाभावप्रसगश्च । अविशेषात् ॥ आद्येभेदनिवृत्तेर्भेदनिवृत्त्यधीनत्वेन तत्रात्मनो नित्यतया मोक्षनिवृत्त्यत्र भेदनिवृत्तिर्वाच्येत्यनिर्मोक्षप्रसगः । यद्वेत्याद्विती- यकल्पेप्यभावद्वैतागीकारेभेदस्याप्यन्योन्याभावरूपत्वेन सत्यतापात । श्रौता द्वितीयशब्देन भावस्येवाभावस्यापि निषेधावगमे अविशिष्टेप्यभावस्यसत्वनभा-

वस्येत्यत्र नियामकाभावेनभावस्यापित्वलात्सत्यताप्राप्त्यासदद्वैतभंगापत्तेः ।
अभावस्य सत्यत्वे तन्निष्ठमप्रतियोगिकत्वादिभावधर्माणामभावसमव्याप्त्या नि-
यमेन नांतरीकतयानेकभावानामपिसत्यतागीकारात् । किंच तादृशाभा-
वः - किं दृश्यांतरे वर्तते - ब्रह्मणि वा - आद्ये दृश्यसामान्योच्छेदरूपमोक्षा-
योग । द्वितीये ब्रह्मणि तादृशाविद्याध्वंसाधिकरणत्वस्य - ध्वंसेच ब्रह्मा-
धिकरणकत्वरूपभावस्यापि सत्यता दुर्निवारैव । अभिक्रमाकरे व्यक्तं ।
अत्रापि भेदपक्षोक्त दूषणमपि जागर्त्येव । अविद्यानाशस्यतदुपलक्षितात्म-
स्वरूपत्वेत्वात्माश्रयादिप्रसंगात्प्रकाशमानाप्रकाशमानयोरैक्यायोगात् - स्वस्यैव
स्वोपलक्षणतायास्त्वदनुभवैकवेद्यत्वेनाप्रामाणिकत्वात् - व्यर्थत्वात् - अपसिद्धां-
तादिप्रसंगाच्चाशक्यशंक । नच वेदांतजन्याखंडाकारात्मसाक्षात्कारस्योप-
लक्षणत्वविवक्षाया। जीवन्मुक्ते शुकवामदेवादौ मुक्तव्यवहारस्येष्टत्वेपि तादृश-
चरमवृत्तेरुपलक्षणत्वविवक्षायां तादृशव्यवहारो नष्ट इति वाच्यं । तस्य
पौराणिकत्वेनानपलपनीयत्वात् । जीवन्मुक्तिदशाया विवक्षितोपलक्षणा-
भावेपि तदुपलक्षितस्य सत्वात् । नहि विशेषणाभावे विशिष्टाभाववदुप-
लक्षणाभावे उपलक्षिताभावः प्रामाणिकः । भूतस्येव भाविनोप्युपलक्षणत्वं
प्रामाणिकत्वादंगीकार्यं । वस्तुतस्तु ॥ मुक्तिरेवापाद्यते । नतु व्यव-
हार इति नोक्तदोषगंधोपि ॥ अनेन भाविपाकेन पाकानुमानस्थले इत्यादि
दुरुक्तिरपास्ता । अनागतादिलिंगेनानुमितिदर्शनेन समासामर्थ्यलिंगज्ञानस्यैवा-
नुमानतया भाविपाकज्ञानातिरिक्तानुमापकासंभवाच्च । प्रकृते तादृगधर्मा-
तरस्यासत्यकल्पनत्वात् । स्वस्यैव स्वोपलक्षणतायानिराकृतत्वाच्चेति ।
यत्तु - तदुक्तमद्वैतरक्षणइत्यादि । तद्बालभाषण ॥ स्वरूपमात्रस्य स्व-
स्वरूपव्यावर्तकत्वरूपोपलक्षणत्वविषये अविद्यानिवृत्ते स्वरूपमग्वाभिव्यंजकत्व-
बोधकतद्ग्रंथसंमतिकथनस्याकाडतांडवायितत्वात् । अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्ष
इति पक्षस्तु दूषित एव । एतेन यत्तु चंद्रिकाप्रकाशे इत्यादिकमपास्तं ।

पंचमप्रकाराप्रामाणिकताया समर्थितत्वात् । भाविनोप्युपलक्षणत्वसंभवेन संसारदशायां मुक्त इति व्यवहारः स्यादिति वदत प्रतिमुक्तव्यवहाराभावेनो पलक्षणत्वनिराकरणे अन्योन्याश्रयाद्यापाताच्चेति । एतेनैवायमत्र निष्क र्षइत्यादितदीयदुरुक्तमप्यपास्त । मोक्षे औपचारिकपुरुषार्थताया अत्यता- युक्तत्वात् । ससारे मुक्तव्यवहारापत्तेरनिवारणाच्चेति । अतएव पर- मार्थतस्त्वित्यादिकं निरस्तं । विस्मृतकंठमणिरित्यदिना प्राप्तब्रह्मप्राप्तेः पुरुषार्थत्वस्याकरे दूषितत्वात् । मोक्षस्य ज्ञानसाध्यताव्यवहारस्य श्रौतस्य गौणत्वोक्तेरनुचितत्वाच्चेति ।

यदपि ॥ एतेनेत्यादिना भाविनएवोपलक्षणत्वमिति प्रकाशप्रसर- भाववर्णनं - तदप्यनुक्तोपालंबनत्वादनादेयमेव । एवं कन्यादाननिश्चयोत्त- रमेव कन्यापतित्वाद्जिल्पनमप्यशुद्धमेव । पतित्वस्यसप्तपद्यतसंस्कारसा- ध्यत्वेन पूर्वं तस्यालाभात् । भाविराज्यज्ञानेन राजपदव्यवहारस्तु राजपद- स्याभिषिक्तक्षत्रियपरत्वेन तस्य तदानीमविद्यमानतयोपलक्षणविधयैव तद्व्यवहा- रप्रामाण्यस्य समर्थनीयत्वात् भाव्युपलक्षणमादायैव निर्वाह्य । अन्य था राजपदलक्षणाद्यापत्तेः । खंडनकारेण न्यायभास्करखंडने विठ्ठलेशी- यकल्पनस्य दूषितत्वेन प्रकृते तत्समतिकथनमनादेयमेव । एतेन नहि कारणात्मनावस्थितावृत्तिरज्ञानविरोधिनीत्याद्यपहस्तित । वृत्ते पश्चादिव पूर्वमपि वृत्युपलक्षितआत्मास्तीत्यत्रोक्तप्रलापस्यासंबद्धत्वात् । अज्ञाननि- वृत्तेरप्यात्ममात्रत्वे तन्मतस्यावश्यकत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ मडने इत्यादि । तदप्ययुक्तं ॥ खंडनकारेण भाविनउपलक्षणत्वव्यवहारस्य कादाचित्कताया उक्ततयोपलक्षणत्वमात्रस्य तन्संमतत्वावगत्यापुनरपि भाविन उपलक्षणत्वखंडनमसंगतमिति स्वारसिकदूष- णस्य मडनाकारेरुक्तस्य सूपपन्नत्वात् । मोक्षस्य विशिष्टरूपत्वेत्वन्मते विशिष्टस्य विनाशित्वनियमेन मोक्षस्य विनाशप्रसग इति मंडनोक्तदूषणोपरि

अविद्यानिवृत्युपलक्षितत्वस्य तत्स्वरूपत्वकथनस्य - स्वरूपस्याप्युपलक्षणत्वविषये अद्वैतसिध्यादिसमतिकथनस्यत्र कर्णे स्पृष्टे कटिंचालयसीतिन्यायग्रस्तत्वात् । अन्यथा विशिष्टत्वस्यापि स्वरूपत्वापातादिति । तस्मादत्र दीपिकाकारोक्तस्याभामत्वाद्ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्ध ॥

यदपि ॥ अह मुक्तः स्यामित्यत्राहं पदेनाहंकारविविक्तमात्मस्वरूप विवक्ष्यते । यथा ब्राह्मणोहं स्वर्गीस्यामित्यत्र शरीरविविक्तमात्मस्वरूपमित्यादि । तदेतद्बालजनमनोरजन ॥ अद्वैतचंद्रिकादावहमास्पदस्याहकारस्यात करणतादात्म्यापन्नचित्सवलितचिद्रूपत्वविवक्षया कचिदहपदस्यात्मनि मुख्यावृत्ति । कचिच्चित्सवलिताचिद्रूपत्वविवक्षया लक्षणाद्यमुख्या वृत्तिरित्युक्तत्वेन तदीयकर्तृत्वाध्यासार्थमत करणतादात्म्यापन्नतदवच्छिन्नविशिष्टात्मन एवाहप्रत्ययविषयत्वस्योपपादितत्वात् - खंडनकारेणापितथैवोक्तत्वाच्चाहकारविविक्तात्मनोऽहंपदेन विवक्षितुमशक्यत्वात् । ब्राह्मणत्वादेर्देहधर्मत्वेन ब्राह्मणोहमित्यादौ गौरोहमित्यादाविव देहधर्मेण देहतादात्म्यापन्नात्मन एवाद्वैतमतेऽहपदेन विवक्षिततया तदुदाहरणस्यानादरणीयत्वात् । इच्छामात्रस्य स्वर्गसाधकत्वेन तदिच्छापूर्वकसागयागाद्यनुष्टानद्वारैवेच्छायास्तत्संपादकतया यागकर्तुर्यजमानस्याधीतस्वाध्यायस्य स्वर्गादेः पारत्रिकपुरुषार्थत्व जानतो यागादेर्जन्मातर एव फलदत्वमनुभवतएतज्जन्मन्येतद्देहावच्छेदेन स्वर्गेच्छाया एवायोगेनेच्छावच्छेदकशरीरस्य स्वर्गानन्वयस्य युक्तत्वात् । परतु एतज्जन्मनि ब्राह्मणदेहावच्छेदेन यागानुष्ठातुर्मम जन्मातरे शरीरांतरावच्छेदेन स्वर्गो भूयादिति तात्पर्येण जन्मातरेशरीरांतरावच्छेदेनाह स्वर्गी स्यामित्येवंच्छोदयेनाहंगेहीतिवदहब्राह्मणइत्यादिव्यवहारान्नब्राह्मणादिशरीरमप्यहंपदार्थघटक । किंतु स्थूलात करणविशिष्टात्मैव । तस्य तच्छरीरावच्छेदेप्यनुत्पन्नस्येच्छाविषयस्वर्गान्वयोप्यक्षुण्ण एव । जन्मातरे स्वर्गमनुभवत इहयागाद्यनुष्टातु स्वर्गेच्छो ब्राह्मणादिशरी-

रविशिष्टस्य चेतनस्य शरीरभेदेप्यात्मभेदानंगीकारेणात्मभेदान्नास्माकं क्षति. प्रत्युत परमते अत करणस्यैवारोपितकर्तृताकत्वेन तदुपाधिककर्तुरत.करणविशिष्टस्य तन्नाशेन नाशांगीकारात्कर्तुभोक्त्रोर्भिन्नतयोक्तेच्छाफलयो सामानाधिकरण्यासंभव । शरीरादिकतूपकारकमात्र । नह्युपकारकस्यापिफलान्वयोदृष्टइष्टोवा । अन्यथैतत्क्षणावच्छेदनबुभुक्षोरुत्तरक्षणभोजनस्थलेप्येतत्क्षणविशिष्टस्य भोजनानन्वयापत्याकुत्रापि फलेच्छयो सामानाधिकरण्यायोगप्रसंग स्यादिति ॥

यदपि एतेनेत्यादि प्रकाशप्रसर दूषणाभासवचन । तदप्ययुक्तं ॥ त्वन्मते भिन्नभिन्नांत करणवतो कर्तृभोक्त्रात्मनोर्भिन्नत्वात्स्वर्गकामनास्वर्गान्वययोर्नसामानाधिकरण्यसंभव इत्यत्र स्वर्गेप्यात्मन. काल्पनिककर्तृत्वं न पारमार्थिकमित्यादिपरिहारोक्तेरसंबद्धप्रलापत्वात् । एतेन यस्य शरीरविशेषविशिष्टस्य स्वर्गेच्छानतस्य स्वर्गान्वय इत्याद्युक्तमपास्तं । उक्तेच्छाश्रयाशे शरीरस्योक्तविधया विशेषणत्वायोगाच्चेति । कदाचिदेव ब्राह्मणत्वादिकमहमर्थ विशेषणमित्यादिकत्वनुक्तोपालंभनमेव ॥

यदपि ॥ काल्पनिकमिच्छाश्रयत्व शुद्धस्यापि वर्तत एवेत्यादि । तदप्यशुद्ध ॥ शुद्धात्मन इच्छाश्रयतयाहप्रत्ययविषयत्वस्य त्वदन्यैरनभ्युपगमेनापसिद्धांतात् । तत्पक्षस्य दूषितत्वाच्च । कल्पितेनापि संसारेणास्पृष्टचेतनाभावे नित्यमुक्तश्रुतेर्निर्विषयत्वापातादेरुक्तत्वाच्च । अतएव भट्टपादममतिकथनमप्यपास्तं । तदुक्तेर्महात्मन एतद्देहावच्छेदेन स्वर्गादिगमनसमर्थस्य रैवतादे स्वर्गादिगमने तच्छरीरस्यापि गमनेनात्मनिष्ठगतृत्वशरीरेप्युपचर्यत इत्याद्यन्यार्थकतया त्वदभिमतासाधकत्वात् ॥

यत्तु । नफलेच्छावत एव फलान्वय । पितृगतायामपि पुत्रपूततेच्छाया पुत्रस्यैव पूतत्वदर्शनादित्यादि । तत्प्रकाशप्रसर एव सम्यवसमाहितमिति पुनरप्यत्र तन्निराकरणं मृतमारणमित्युपेक्षितं । यदत्रोक्त ॥

नह्युपकारकोपकार्यभावमात्रेणान्यगतफलेच्छया अन्यस्य फलसंभवः । मातृगतपूततेच्छयापि पुत्रपूतत्वापत्तेरित्यादि । तदिदं नामंदधीगम्यं । दयालुप्रवृत्तावप्यन्यपलेच्छाया उपकारकत्वनिबंधनत्वात् । उपकार्योपकारकभावंविना न्यम्यान्यफलेच्छाया एवायोगाच्च । नहीच्छामात्रं फलनिष्पादकं-किंतु तत्संपादककर्मानुष्टानसहितं । ततश्च कर्मानुष्टानद्वारोक्तेच्छाया फलसंपादकत्वात्कर्मानुष्टातृतायाश्चस्त्रीत्वान्मातुर्नयुज्यत इति । तदिच्छाया अपि साक्षाद्धेतुत्वाभावेपि पतिप्रेरणादिद्वारा पुत्रपूतताप्रयोजकत्वस्य प्रामाणिकतयेष्टत्वाच्चेति ॥

एतेन ॥ मंडनोपरिदूषणाभासजल्पनमपि दूरीकृतं । अंतःकरणावच्छिन्नचेतनस्याहमित्यनेन विवक्षेत्यादितदुक्तेः खंडनकारवाक्यानुसारेण प्रवृत्ततया तत्रोक्तदूषणासंगतेः ॥

यदपि ॥ एतेन चिन्मात्रं मुक्तं स्यादितीच्छापत्तिरिति शंकापि परास्ता । इच्छाभासकसाक्षिणोहमर्थभासकत्वनियमादिति । तत्स्वव्याहतं ॥ पुत्रः पूतः स्यादित्यहमर्थानुपरक्तेच्छायास्त्वयैवांगीकृतत्वात् । दयालूनामस्य दुःखं माभूदितीच्छया तत्परिहारे प्रवृत्तिदर्शनाच्च । तत्रापि पूतपुत्रः स्यामितीच्छाकल्पने पूतपुत्रकत्वस्यैव फलत्वकल्पनेनेच्छाफलयो सामानाधिकरण्यस्यैव प्राप्तेः । सर्वत्रैवं कल्पनाया असंभवाच्चेति । तस्मादत्र परोक्त दूषणाभासानामकिंचित्करत्वाद्ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

यदपि ॥ विवेकाद्यानंतर्यं मुमुक्षाद्वारैवाथशब्दार्थ इति भामती मते "यथोक्तसाधनचतुष्टयानंतर्यमुपदिश्यत" इति भाष्यविरोधः । मुमुक्षामात्रानंतर्यस्याथशब्दार्थत्वसंभवात् । मुमुक्षाहेतुतया तत्कथने विवेकहेत्वानंतर्यमप्यथशब्दार्थः स्यादिति प्रकाशप्रसरोक्तमपास्तमिति । ... ॥ ममभ्यादावुत्कटताविवक्षया पूर्वस्य तद्धेतोः शमादेरुहेख

इति कल्पने विवेकोत्कटत्वार्थैवतद्धेतुपरीक्षादेरुल्लेखप्रसंगस्यापरिहारात् ।
नच परीक्षाधीनतागर्भितविवेकस्य विवक्षितस्य नानुत्कटत्वमिति वाच्यं ।
सत्यानृतविवेकमात्रस्य मापत्यादौ विकल्पनाया उक्तत्वात् । अन्यथो-
क्तोत्कटविवेकहेतुकरागादेर्विवक्षया तस्योत्कटत्वनियमेन व्यावर्त्याभावात्त-
त्कथनस्यैवायोगात् । तत्रोक्तविशिष्ट विवेकाधीनो विरागो नाभिप्रेत इति
तु न प्रेक्षावद्भिरादरणीयं । तत्रोक्तविरागहेतुविरागोत्कटत्वार्थमेव तद्धे
तोरुल्लेखस्यापाद्यमानत्वात् । ततश्च विशिष्टमुमुक्षादिविवक्षाया पूर्वपूर्ववैयर्थ्य
मुमुक्षादिमात्रविवक्षायां विवेकहेत्वानंतर्यस्यापि कथनमावश्यकमिति यत्कि-
चिदेतत् ॥

यत्तु ॥ मंडने यज्ञादेरपि मुमुक्षाद्यागनंतर्यप्रतियोगित्वापत्तिरित्यु-
क्तमयुक्तं । भामतीकारैरेव कर्मणां ज्ञानानुपयोगस्योक्तत्वादित्यादि ।
तत्तदज्ञानविजृंभितं ॥ तथाहि ॥ अत्र भामतीवाक्यानि । "तथाहि
नित्यादिकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पाद - तत· पाप्मा निवर्तते - सह्यनित्याशुचिदु·-
खरूपे संसारे नित्यशुचिसुखख्यातिलक्षणेन विपर्यासेन चित्तसत्वं मलिन-
यति । ततः पापनिवृत्तौ प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्यानित्याशुचिदु खरूप-
तामप्रत्यूहमवबुध्यते । ततोस्यास्मिन्ननभिरति संज्ञं वैराग्यमुपजायते ।
ततस्तज्जिहासोपावर्तते । ततोहानोपायपर्येषते । पर्येषमाणश्चात्मतत्व-
ज्ञानमस्योपायइत्युपश्रुत्यतज्जिज्ञासते । तत श्रवणादिक्रमेण तज्जानातीति-
त्यारादुपकारकत्वं तत्वज्ञानोत्पादंप्रति चित्तसत्वशुध्या कर्मणा युक्तमिति ।
एवं - वैराग्योत्पादोपयोगिनः प्राग्भावीय कर्मानुष्ठानादेव तत्सिद्धेरिति ।
अन्यत्रापि - अनधीत्यद्विजोवेदाननुत्पाद्यतथात्मजान् । अनिष्ट्वाचैव
यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यध इति वचनंत्वशुद्धसत्वपुरुषाभिप्रायकमिति"
ततश्चोदाहृतभामतीग्रंथसदर्भस्य मडनोक्ताविरोधितयात्र दीपिकाकारोक्तं दूष-
णमेव भामतीग्रंथांध्यमूलमनादेयमेवेति सक्षेप. ॥

यत्तु ॥ मुमुक्षामात्रेण प्रवृत्तस्य विचारस्य शिथिलत्वापत्त्या विवेकोक्तिरित्यादि । तदप्यज्ञानमूलं ॥ विवरणैकदेशिमते विवेकस्य विरागहेतुताया अनंगीकारात् । वैराग्यशमदमादि मुमुक्षासु सतीषु अन्यत्रोपक्षीणविवेकाभावमात्रेण फलपर्यंतविचाराभावादर्शनोक्तेः सूपपन्नत्वात् । विवेकस्य विरागहेतुत्वेतु तद्ग्रहणमपीष्टमेव । नहि विवरणैकदेशिमते विवेकस्य विरागहेतुतांगीकृता । विवेकस्योक्तरीत्यान्यथासिद्धत्वाच्चेति । तस्मादत्र परोक्तस्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्ध ॥

यत्तु ॥ नह्यत·पदार्थस्य जिज्ञासाकर्तव्यतायामेवान्वय इति कोपि नियम इत्यादि । तन्न ॥ अथातो धर्मजिज्ञासा - अथातो दैवीमीमांसा - अथातो दर्शपूर्णिमासौ व्याख्यास्याम इत्यादावुक्तान्वयस्यैव दर्शनात् । लोकेपि - अतो मंतव्यं -अतो भवत्ययमर्थकलाप सूत्रसूचित इत्यादावत शब्दार्थस्य समभिव्याहृतोत्तरपदार्थान्वयस्य सर्वसंमतत्वेनोक्तप्रयोगप्राचुर्यस्यैव नियमग्राहकत्वात् ॥

यदपि । अतो धर्मजिज्ञासेत्यत्र धर्मविचारस्य सप्रयोजनत्वपरस्यान्यस्याभावादत.पदस्य तदर्थपरस्य कर्तव्यतायामन्वयोयुक्तः । प्रकृतेतु ब्रह्मजिज्ञासापदेन प्रयोजनलाभान्नातःशब्दस्य तदर्थस्य तत्रान्वय इति । तदपि न ॥ ब्रह्मजिज्ञासापदेनेव धर्मजिज्ञासापदेनापि निश्चिते विचारायोगेन संदिग्धतया धर्म एव विषय· तज्ज्ञानमेवावांतरं प्रयोजनमिति सूचनसंभवेन तेनैव सफलत्वलाभसंभवात् । प्रकृतेपि वक्ष्यमाणरीत्या ब्रह्मजिज्ञासापदेन प्रयोजनादिसूचनाऽसंभवेनात·शब्दस्य सफलत्वार्थताया आवश्यकत्वाच्च । तदुक्त चन्द्रिकायां ॥ "अथशब्देनाधिकारमत इत्यमुनाफलं । ब्रह्मशब्देन विषय सूचयामास सूत्रकृदिति" । जिज्ञासापदस्य प्रयोजनसूचकत्वप्रत्याशामप्यनुपदमेवापाकरिष्यामः । एतेनात·शब्दार्थस्याथशब्दार्थानतर्यप्रतियोगिन्यन्वये भामतीसंमति कथनमपास्तं ।

अनन्यलभ्यस्य सफलत्वरूपातःशब्दर्थस्य प्रधानसाध्यान्वयस्यैवोच्यमानत्वात् ॥

यदपि ॥ भामतीकारा नविरागादिकं वचनविशेषेणात्रसाध्यकोटौ प्रवेशयंति । तथाचाथशब्दार्थविचारावसरेन किमपि वाक्यमुपस्थितमितिनाथशब्दोपस्थापितत्व तद्यथेहेतिवाक्यस्येत्यादि । तदतीव तोषावहं विदुषां । भाष्यव्याख्यानार्थं प्रवृत्तस्य भामतीकारस्याथशब्दव्याख्यानसमये अथशब्दार्थानतर्यप्रतियोगिसाधनचतुष्टयरूपहेतुग्राहकप्रमाणाज्ञानकल्पनस्यात्यद्भुतत्वात् । अप्रमितहेतुकथनस्यासंभावितत्वाच्च । हेतु समर्पकाथशब्देन तत्प्रमाणभूतवेदानुपस्थापने विषयसमर्पकब्रह्मशब्देनापि तत्प्रमाणवेदोपस्थितेरयोगात् । "ब्रह्मचवक्ष्यमाणलक्षणक"मितिभाष्यानुसारेण ब्रह्मशब्दस्य शब्दराश्यर्थकताया पंचपादिकादौ व्यक्तं दूषितत्वेन लक्षणादिनैव तत्र वेदोपस्थितेर्वाच्यतयाथशब्देनापि तुल्यन्यायतया लक्षणादिना तदर्थप्रमापकवेदोपस्थितेरवश्यवक्तव्यत्वाच्च ॥

यदपि ॥ अस्तुवा तद्यथेहेति वाक्यस्याथशब्देनोपस्थापनं । एवमपि स्वसमानयोगक्षेमाक्षय्यादिवाक्यात्प्राबल्यं तस्य न ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिवाक्यांतरानपेक्षमवगंतुमलं । नहि लोकसिद्धन्यायानुवादः श्रौतार्थान्यथानयने प्रयोजक इत्यादि । तदपि भामत्यादिग्रंथांध्यमूलं । तथाहि ॥ भामत्यां ॥ "क्षयितानुमानोपोद्बलितंच तद्यथेहकर्मचित इत्यादिवचनं क्षयिताप्रतिपादकं अपामसोममित्यादि वचने जघन्यवृत्तितामापादयति । यथाहुः पौराणिका ॥ आभूतसंप्लवंस्थानममृतत्वं हि भण्यत इति" इत्याद्युक्तं ॥ पंचपादिकायां तु ॥ "ननु पुण्यस्याप्यक्षय्यफलत्वं वेद एवाहेत्युक्त । न । तस्य वस्तुबलप्रवृत्तानुमानविरोधे अर्थवादस्य नित्यत्वप्रतिपादनासामर्थ्या"दिति । विवरणेपि ॥ 'ननु तद्यथेहेति सामान्यश्रुतिश्चातुर्मास्यादिविशेषादक्षय्यैव प्रवर्ततामितिचोद्यते ।

ननु फ्रमेति ॥ तत्रतावच्चातुर्मास्यश्रुतिः सुकृतस्याक्षय्यत्वमाह । न तत्फलस्य ॥ सत्यपि सुकृते फलस्यानुपभोगवत् क्षयोपपत्तेः । तत्र वाक्स्य श्रुतार्थं परित्यज्य फलाक्षयत्वविषयत्वकल्पनाप्रमाणविरुद्धेत्याह । नतस्येति ॥ वस्तुबलप्रवृत्ता व्याप्तिबलप्रवृत्तेत्यर्थः । अनुमानानुगृहीतश्रुतिविरोध इतियोजइतव्य । हिरण्यदा अमृतत्व भजंत इति श्रुतिर्वर्तमानापदेशाद्योग्यानुपलब्धिविरुद्धा । भजिष्यंते इति कल्पनापूर्ववत्प्रमाणविरुद्धा । अनुमानानुगृहीतदेवसर्गप्रलयश्रुतिविरुद्धा । तस्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तपुरुषार्थे अनित्यतया वैराग्यमुपपन्नमिति । ननु दोषस्य तुल्यत्वान्न ब्रह्मण्यपि प्रवृत्तिकारणमेतदिति तत्राह । यन्मुमुक्षुत्वाभाव इती"त्यादि। पंचपादिकायामन्यत्रापि । "यत्पुनर्मुमुक्षुत्वाभावे निमित्तमुक्त तत्राह । तथा ब्रह्मज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयतीत्यादिकमुक्त । तथाचोदाहृतग्रंथसंदर्भे ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिवाक्य निरपेक्षमेवानुमानानुगृहीतत्वेन तद्यथेहेति श्रुते प्राबल्यस्योपदर्शितत्वात्तस्य वाक्यस्य लोकसिद्धार्थानुवादकत्वेन दुर्बलत्वप्रलपनं दीपिकाकारस्याज्ञानविलसितमेव । किंच कर्मफलानित्यत्वप्रतिपादकवाक्यस्य कर्मफले वैराग्यहेतुत्वस्य ब्रह्मज्ञानफलनित्यताप्रतिपादकवाक्यस्य मुमुक्षुत्वप्रयोजकतायाश्चोक्त्या परस्परसापेक्षतया द्वयोरपि वाक्ययोर्वैराग्योपपादकत्वमप्यसंभवदुक्तिकमज्ञानमूलंच । साधनचतुष्टयविवक्षायांतु अथशब्देनैव स्वार्थैकदेशविरागोपपादकतद्यथेहेतिवाक्यस्येव स्वार्थैकदेश मुमुक्षोपपादक ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिवाक्यस्याप्युपस्थितिसंभवेन तत्रापि ब्रह्मपदानपेक्षणाद्वैरूप्योक्तिरप्ययुक्तैव ॥

यदपि ॥ पूर्वोक्तरीत्या विलक्षणीयं वाक्यद्वयं न कथमपि वैराग्येणोपस्थापयितुमलमित्यादि । तदप्येतेन परास्तं ॥ तद्यथेहेतिवाक्यस्यैव वैराग्येणोपस्थापितत्वं ब्रह्मविदाप्नोतीत्याद्युपस्थापकत्वतु मुमुक्षुत्वस्यैवेत्यर्थस्य पंचपादिकासंमत्या समर्थितत्वात् । शेषपदीपरिग्रहे साधारणे

शब्दे अभिप्रेतमर्थं विहायार्थांतरं परिगृह्य पुनस्तद्द्वारेणाभिप्रेतमर्थं प्रतिपद्यमानस्य व्यर्थः प्रायसस्स्यात् । प्रत्यक्ष ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयास इत्यादिपंचपादिकानुसारेण ब्रह्म शब्देन वेदोपस्थितौ व्यर्थप्रयासदोषस्य जागरूकत्वाच्च । यदपि नित्यत्वेनाशंकितस्यामिथ्यात्वव्यवस्थापनं ह्यनित्यत्वप्रतिपादनं विना न संभवतीति । मिथ्यात्वश्रुतेश्चातुर्मास्यफलातिरिक्त विषयत्वशंकानिवारणं तदनित्यत्वप्रतिपादनेनैव कर्तव्यमिति तद्यथेहेतिवाक्योपन्यास एव योग्यः नतु नेहनानेत्यादेरिति च । तदपि महामोहविजृंभितं । दृश्यत्वजडत्वपरिच्छिन्नत्वादिहेतुभिः नेहनानेत्यादिश्रुतिभिश्चाद्वैतमते प्रपंचमिथ्यात्वस्य साक्षादेव साधितत्वेन मध्येऽनित्यत्वसाधनस्य त्वदनुभवमात्रगम्यत्वेनाप्रामाणिकत्वात् । ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्वरूपत्वाच्च । यद्यपि ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्या मिथ्यात्वसाधनमप्यस्ति । तथापि निवर्त्यत्वस्य ध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतियोगिसत्वसापेक्षस्य त्रैकालिकनिषेधरूपमिथ्यात्वप्रतिकूलत्वेन तत्वमस्यादीतिवार्तिकानुसारेण निवृत्तिपदस्यात्यताभावरूपतायाः अद्वैतचंद्रिकादिसंमत्या प्रागेवोक्तत्वान्नतेनापि परस्य समीहितलाभः । तथाच अनित्यत्वबोधनेपि यावत्तत्सत्वं तत्प्रेप्सया तत्साधने प्रवृत्तिसंभवेन नात्यंतिकनिवृत्तिरूपविरागसंभवः । मिथ्यात्वबोधनेतु न कदापि कोपि तत्र प्रवर्तते । नहि नेदं रजतमिति ज्ञानोत्तरमपि रूप्यादौ प्रवर्तते । तस्माद्भामत्यभिमत विवेकोपपत्तये प्रपचमिथ्यात्व ब्रह्मसत्यत्वबोधकवाक्योपन्यास एवोचित. । एतेनातःशब्दस्य सप्रयोजनत्वार्थत्वमेव स्वीकरणीयमित्यादिमंडनोक्तिरपि समाहिता । तस्यैवार्थस्योपपादयिष्यमाणत्वेनोचितत्वात् । अर्थांतरस्यायुक्तत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ तद्यथेहेत्यनेनावगतकर्मफलानित्यत्वरूपहेतुसमर्थनमेवात्रातःशब्देनापि क्रियते । एवंच सावयवत्वं यथाकृतकत्वसाधकं एवं ब्रह्मणे

त्यादिकं तद्यथेहेतिवाक्यावगतकर्मफलानित्यत्वसाधकमिति । ब्रह्मवेदेतिवाक्यसहकृततद्यथेहेतिवाक्यार्थज्ञानं विचारसाधनमित्यादि । तदप्यसारं ॥ विमतः कृतकः सावयवत्वादितिप्रयोगवत् । कर्मफलमनित्यं ज्ञानफलस्य नित्यत्वादिति प्रयोगसंभवात् । द्वयोरपि नित्यत्वसंभवेन तत्रैवात्रानुकूल तर्काभवेनाप्रयोजकत्वात् । अन्यथा ज्ञानफलनित्यता बोधकापेक्षया अनुमानानुगृहीतत्वेन प्रबलया स्वार्थपरया कर्मफलानित्यत्वश्रुत्या तत्सिद्धौ कर्मफलानित्यत्वेन ज्ञानफलानित्यत्वसाधनप्रसंगात् । विवरणमते तद्यथेहेति-वाक्यस्य वैराग्यसाधनत्वेन ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादेर्विचार साधनत्वांगीकारेण मिलितयोर्द्वयोरपि विचारसाधनत्वोक्तेरयुक्तत्वाच्च । एतेन विवक्षितंह्यत्रापि ब्रह्मवेदेत्यादिवाक्यसिद्धब्रह्मज्ञानपुरुषार्थत्वस्य तदितरा पुरुषार्थत्वपर्यवसित-स्यापि हेत्वंतरस्य ग्रहणं । अतःशब्दवैयर्थ्यशंकानिरासेनोक्तन्यायविषयता संभवत्येवेत्यादि । तदप्येतेन परास्तं ॥ कर्मफलानित्यत्वस्य वैराग्यहेतु त्वेन ज्ञानफलनित्यत्वस्य विचारप्रवृत्तिहेतुत्वेनच द्वयोरेकसाध्यसाधकत्वाभावेन हेत्वंतरत्वोक्तेरज्ञानमूलत्वात् । उक्तरीत्याथशब्देनैव मुमुक्षुत्वज्ञापकतया ब्रह्मवेदेत्यादेरपि उपस्थापनसंभवेनाथशब्दानुक्तार्थत्वासंभवादतश्शब्दस्य इत्थंचा थशब्दपरिगृहीतस्यैव साधनकलापहेतुत्वस्य हेत्वंतरेणापवादशंकायां तन्निराक-रणं पुनरप्यथशब्दोक्तहेतुत्वाभिधायिनातःशब्देन क्रियत इति विवरणोक्तं न युक्तमेव । अतइत्यनेन साधनकलाप हेतुत्वसाधकस्यापि हेतोरथशब्दानुक्त स्याप्रतिपादनेनापवादशंकावारणस्यासंभवात् । अन्यथा अथशब्देनैव त-त्स्यात् । कर्मफलानित्यत्वबोधकवाक्यस्येव ज्ञानफलनित्यत्वबोधकवाक्य-स्याप्युपस्थापनसंभवात् । सफलत्वादि हेतुसमर्पकतया अतश्शब्दस्य सार्थक्यं त्वनुपदमेव समर्थयिष्याम । एतेन हेतुद्वयाभावेनेत्यादि-मंडनोक्तमपास्तमित्येतद्दूरीकृतं । द्वितंतुबंधनस्थले तंतुद्वयमिव प्रकृते एकस्मिन्साध्ये हेतुद्वयाभावस्योक्तत्वेनमंडनोक्तेस्सूपपन्नत्वात् । दुराग्रह-

मात्रमूलत्वादसत्प्रलापस्येति । तस्मात्परोक्तस्यायुक्तत्वाद्बंधकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

यदपि ॥ नच सर्वानुभवसिद्धआत्मा संदिग्धोवा सप्रयोजनोवा । येन जिज्ञास्यस्सन् विचारं प्रयुंजीतेत्यत्रासंदिग्धत्वादिना विचाराभाव एव साध्यते । नतु जिज्ञासाभावः । नहि येनेत्यस्य जिज्ञास्यस्सन्निति विशेषणांशान्वयो व्युत्पत्तिसिद्धः । तथाच ज्ञानेच्छां स्वीकृत्यैव विषयाभावप्रयुक्तविचाराभावपूर्वपक्षस्य भामत्यां प्रवर्तितत्वादिति । तदिदं मोहमूलं ॥ भामत्यां यदि प्रसिद्धं निश्चयेन विषयीकृतं ततो न जिज्ञासितव्यं अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुं । अनुभूतेहि प्रिये भवतीच्छा । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यस्याप्यजिज्ञासनात् अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वात् न ब्रह्मजिज्ञास्यमित्याक्षेप इति स्पष्टमुक्तं । तत्रेच्छासंभवाभावनिमित्तक एव पूर्वपक्ष इति मंदधियामपि प्रतीयते स्पष्टं । तथाचेच्छामंगीकृत्य पूर्वपक्षः भामत्यामिति देवानां प्रियेण कथमवगतमिति दुरुक्तं तत् । एवं येनेत्यस्य विचारएवान्वये मध्ये जिज्ञास्यस्सन्निति विशेषणस्यानर्थक्यापातः भामत्यामसंदिग्धत्वस्येच्छाभाव एव हेतुत्वोक्तया तद्विरोधः । नहि प्रत्यक्षं तत्वावेदकं । येन भेदगोचरं सदद्वैतानुमानंप्रति क्षिपेत् । नहि ब्रह्मनिमित्तमात्रं ॥ येन कार्याद्भिन्नं सत् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानंप्रतिरुध्यादित्यादौ येनेत्यस्य सन्नंतविशेषणांश एवान्वयदर्शनेन तस्य व्युत्पत्त्यसिद्धत्ववचनमपि स्वाव्युत्पत्तिनिबंधनमेव ॥

यदपि ॥ धर्मज्ञानमनुष्ठानापेक्षं स्वर्गादिसाधनं न तथा ब्रह्मज्ञानमितरापेक्षं फलसाधनं । किंतु स्वत एव फलमिति । तदपि मंदधीमात्रगम्यं । ज्ञानाद्बंधनिवृत्तिस्सूत्रिता बंधमिथ्यात्वं गमयतीत्यादि विवरणादिग्रंथेषु ब्रह्मज्ञानस्य बंधनिवर्तकतयैव फलत्वावगमात् । अन्यथा प्रयोजनार्थमध्यासभाष्यानुत्थितिप्रसंगात् । तत्त्वमस्यादि वाक्यार्थसम्यग्धी-

न्ममात्रतः । तरतिशोकमात्मवित्, विद्यैवतुनिर्धारणात्, इत्यादिप्रमाणविरोधात् । स्वतःपुरुषार्थत्वासंभवाच्च ॥ ज्ञानफलनित्यत्वप्रतिपादकवाक्योक्त्या ज्ञानस्य फलाभिधानाच्च । त्वयैव पटुतमसंस्कारभुज्यमानप्रारब्धकर्मनिवृत्यादिसहकृतस्यैव ज्ञानस्य फलसाधनत्वोक्त्या इतरापेक्षत्वाच्च। अत एव, प्रत्यग्याथात्म्यधीरेव प्रत्यगज्ञानहानिकृत् । साच स्वोत्पत्तितो नान्यत् ध्वांतध्वस्तावपेक्षत । इति वचन प्रतिबंधकादृष्टाभावातिरिक्तानपेक्षपरमिति अद्वैतचंद्रिकायां व्याख्यात ॥

यदपि । अत्राधिकरणेनेच्छासंभवासंभवौ विचार्यविति तदुदाहृतभामत्यादिग्रंथांध्यनिमित्तं । उक्तार्थग्रहणासामार्थ्यनिमित्तंचेत्युपेक्ष्यं। यत्तु ॥ जिज्ञासासूत्रविषयवाक्यविचारकाले वाक्यांतराणामनुपस्थित्या अहंप्रत्ययस्यैक्यनिश्चयत्वमुपपन्नमिति । तदप्यबोधविलसितं ॥ सांगवेदाध्ययनजन्यजीवब्रह्मैक्यविषयकापातप्रतीतेरहमिति ज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वनिश्चयादिति खंडनग्रंथोपरि । अधीतस्वाध्यायस्य विचारात्पूर्व द्वैताद्वैतोभयविधवाक्यदर्शनेनैक्यसंदेहसंभवेपि तन्निश्चयायोग इति प्रसरोक्तदूषणस्यानेनापरिहारात् । सांगवेदाध्ययनकृत विचारकाले वाक्यातरानुपस्थितिकल्पनस्यातिहेयत्वाच्चेति । यत्तु मंडने ज्ञानप्रयोजने मोक्षसंदेहमते तादृशज्ञानेच्छाया एवायोगेन पूर्वपक्षिणा ज्ञानेच्छांगीकारोकिरयुक्तेत्युक्ति. श्रुत्यर्थविचाररूपत्वात्पूर्वपक्षस्य श्रुतौच सन्प्रत्ययस्य विद्यमानत्वादकिंचित्करेत्यादि । तदसंबद्धं ॥ मंडनोक्तदूषणपरिहाराक्षमत्वात् । शब्दो नित्यः काकस्य कार्ष्ण्यादित्यादिवदसंबद्धप्रलापत्वात् । इच्छासंभवासंभवाभ्यां पूर्वपक्षसिद्धांतयोरप्रवृत्तत्वोक्तेरुदाहृतभामत्यादिना स्ववचनेनच विरोधात् । पूर्वपक्षस्य विचारेण निरसनीयपक्षरूपस्य श्रुत्यर्थ विचाररूपत्वोक्तेर्विचारशास्त्रज्ञानमूलत्वात् । मंडनोक्ताकिंचित्करत्वानुपपादकत्वाच्चेति । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वात् ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकायां ॥ अन्यथा शास्त्रारंभसामर्थ्यादेव वा कर्तव्यतोक्तिसामर्थ्याद्वा विषयादिसूचनसंभवात् जिज्ञासापदादिना तत्सूचनोक्त्ययुक्तिरिति ॥

यदत्रोक्तं दीपिकायां संध्यावंदनादि नित्यकर्मफलस्येश्वरप्रीत्यादेः फलस्यानुद्देश्यत्वमिति । तन्न ॥ तत्प्रेरणया तत्प्रीत्यर्थंसंध्यामुपासिष्ये इत्येवं सर्वैरपि आस्तिकैरीश्वरप्रीत्यादिकमुद्दिश्यैव तत्करणात् । नियमापूर्वस्याप्युद्देश्यताया विवरणसंमत्या प्रागेवोपपादितत्वाच्च ॥

यदपि ॥ ब्रह्मविचारस्यापि यदि कर्तव्यत्वेन प्रयोजनमाक्षिप्यते तर्हि ब्रह्मज्ञानफलमानुषंगिकं स्यात् न स्वत फलमिति शंकास्यादित्यादि तदप्यसारं ॥ प्रेक्षावदनुष्ठानाद्याक्षिप्तस्य मंगलफलस्य समाप्त्यादेरानुषंगिकत्वापातात् । निष्प्रयोजने प्रेक्षावतामप्रवृत्तेः । प्रेक्षावत्प्रवृत्त्या प्रयोजनं सूच्यतइत्यस्याविप्रतिपन्नत्वेन सूचितस्य प्रयोजनस्य स्वत फलत्वादेर्मानांतरगम्यत्वात् । स्वप्रयोजनंपरप्रयोजनंवोद्दिश्यैव प्रेक्षावतां प्रवृत्तेर्दर्शनेन कर्तव्यत्वाक्षिप्तस्योद्देश्यत्वेनानुषंगिकत्वासिद्धेश्च । अन्यथा त्वत्पक्षेपि तत्प्रसंगस्य को निवारयिता । एतेन नित्यकर्मकर्तव्यत्वस्य प्रयोजनव्याप्यत्वेन प्रयोजनसिद्धेरिति मंडनोक्तमपि समाहित । तत्रापीश्वरप्रीत्यादेः कामनाविषयत्वात् । प्रेक्षवत्प्रवृत्तिसूचितप्रयोजनस्योद्देश्यतानियमाच्च । यच्च शास्त्रारंभसामार्थ्यादित्यत्र किं विवक्षितमित्यादि तच्चंद्रिकाप्रकाशोक्तरीत्या प्रकाशप्रसर एव दत्तोत्तरमिति नेह पुन प्रपंच्यते । यदप्यत्र तत्प्रयोजक विषयादिसूचनमित्यत्र यदि प्रयोजकत्वं व्यापकत्वमित्यादि तदप्येतेन परास्तं । प्रेक्षावत्कर्तृकत्वसफलत्वयोर्व्याप्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । यत्तु ॥ आक्षिप्तकर्तव्यत्वस्य प्रयोजनादिसूचनानुक्तेरनुक्तोपालंबनत्वमिति मंडनोक्तमपास्तं । विवरणमतेपि विचाराक्षेपेणविचारकर्तव्यतोक्तेरेवाभावादित्यादि । तदपि निरस्तं ॥ विवरणमते विचारे लक्षणाया पूर्वं प्रदर्शितत्वात् । खंडन-

कारस्यान्यथानुवाददोषापरिहारात् । त्वदीयापव्याख्यानस्यातिहेयत्वाच्चेति । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्त दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्र ॥ चंद्रिकायां ब्रह्मशब्दश्च "अथकस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहंतोह्यस्मिन्गुणा" इत्यादिश्रुतिबलादगुणपूर्त्यर्थं । परपक्षेतु अखंडब्रह्मपदलक्ष्यस्यैव जिज्ञास्यत्वात् श्रुतिसूत्रस्थब्रह्मपदस्यैव मुख्यार्थत्यागः । परिच्छेदत्रयराहित्यरूपमहत्वार्थत्वेन जीवाभेदार्थत्वे तेनैव घटाद्यभेदप्रसंगादित्युक्तं । अत्र यदुक्तं ॥ विशिष्टशक्तेनापि पदेन तात्पर्यवशाद्विशेष्यमात्रस्य ग्रहणसंभव इति शक्त्यैव ब्रह्मग्रहणान्नमुख्यर्थत्याग इति । तदसारं ॥ तात्पर्यमात्रानुसारेण विशिष्टशक्तेर्विशेष्यमात्रबोधकत्वे घटो न जातिमानिति बाधग्रहकाले घटोजातिमानितिवाक्येन स्वरूपतो द्रव्यत्वप्रकारकस्य द्रव्यं घट इति बोधस्यापत्ते. । अविशेषात् ॥ जातिमद्व्याप्यवानिति परामर्शकालेस्वरूपतो जात्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिर्जायतामितीच्छाबलाद्वन्हिमानित्याद्यनुमित्याद्यापाताच्च । एवं विशिष्टशक्तपदस्य विशिष्टबाधग्रहसहकृतस्य विशिष्टशक्त्यैवैकदेशबोधकत्वे घटो जातिमानिति वाक्यं विशिष्टबाधग्रहसहकारिवशात् । शक्तिभ्रमंलक्षणाग्रहंच विना अनवच्छिन्नद्रव्यत्वप्रकारकबोधं जनयेत् । नचेष्टापत्ति ॥ घटो जातिमान्नवेति प्रश्नं प्रत्यस्यानुत्तरत्वापत्तेः । यत्तु ॥ स्वरूपचैतन्यपरत्वस्य लाक्षणिकस्याप्यदोषत्वादित्यादि । तदपि न ॥ गंगायां घोष इत्यादौ बाधकवशेन मुख्यार्थत्यागेपि इह तत्यागस्य दोषत्वात् । प्रकृते बाधकाभावस्योक्तत्वात् । श्रौतस्य मुख्यार्थस्याबाधितत्वेन लक्षणाकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च । यच्च ॥ मणिकारोक्तरीत्या विशिष्टशक्तिज्ञानस्य शुद्धमात्रतात्पर्यज्ञानसहकृतस्य शुद्धस्मृतिहेतुत्वात् । तत्र शक्त्यपेक्षैव नास्तीत्यादि ॥ तत्स्वव्याहतं ॥ विशिष्टशक्तिज्ञानस्यैव सहकारिवशेन शुद्धविषयस्मृति- ... शक्तिज्ञानसापेक्षत्वात् । अन्यथा

घटादेरपि घटपदार्थत्वेनशाब्दज्ञानविषयत्वापत्तेः । जातिशक्तिज्ञानाद्व्यक्तिशा-ब्दधीस्वीकारस्तु लक्षणादिनेति व्यक्तमेव मीमांसकमते । मण्युक्तरीत्या स्वरूपशक्तिरपि अद्वैतचंद्रिकादौ "यतोवाचोनिवर्तंते, अशब्दमस्पर्श; अवचनेनैवप्रोवाच, अनिरुक्त"मित्यादिश्रुत्या ब्रह्मणो वाच्यत्वनिषेधादित्यु-त्पादनेनोपेक्षितैव । एतत्पक्षेचोक्तकुब्जशक्तेर्लक्षणातुल्यत्वेन श्रौतप्रकृ-तिप्रत्ययलब्धयौगिकमुख्यार्थत्यागस्यावर्जनीयतया विशिष्टार्थस्य ब्रह्मशब्दस्य शुद्धचिन्मात्रे अस्वारस्यस्य वज्रलेपत्वाच्च ॥

यदपि ॥ भवंत एव विवेचयंत्विति । तदपि न चंद्रिकायां लक्षणामुख्यार्थत्यागश्चेति लक्षणाशब्द चशब्दोपि न गृहीत इति प्रसरोक्ता-शयाज्ञानमूलत्वात् । वस्तुतस्त्वित्यादिना लक्षणादोषश्चंद्रिकोक्तो न स्थायी त्यत्र स्वानुकूलाभ्रांतिमूलं । "यद्वा न ब्रह्मपदमुख्यार्थत्याग । अखंड-चैतन्यस्यैव ब्रह्मशब्दस्वरसार्थत्वादित्यतस्तदनूद्यनिराहे"तिप्रकाशवाक्योदाहर-णमपि । केरलकरवालवत्स्वात्मानमेवघ्नानयति । अनूद्यनिराहेत्यनेन परि च्छेदत्रयराहित्यरूपमहत्वरूपार्थस्यापि दूषितत्वेन स्वरसत्वस्य परोक्तस्य दूष-णार्थमनुवादेन द्वयोरपि दूषितत्वात् । त्वदभिप्रायकत्वे इत्यस्वरसादाहेत्य-वत्तरणप्रसंगादिति ॥

यदपि ॥ रजतपदस्य व्यावहारिकप्रातिभासिकसाधारणरजतत्वश-क्ततामते प्रातिभासिकरजतस्य रजतपदवाच्यतानापत्त्या स्वसमानसत्ताकतत्पद-प्रवृत्तिनिमित्तधर्मवत एव तत्पदवाच्यत्वमिति नियमस्याप्रामाणिकत्वादिति । तदशुद्धं ॥ व्यावहारिकरजतत्वस्य प्रातिभासिकवृत्तित्वेसद्रजतमित्यादावधि-ष्ठानगतस्येदंत्वस्यैवसत्वस्याप्यारोपसंभवेनोपपत्त्या तत्र व्यावहारिकरजतता-दात्म्याध्यासवैयर्थ्यात । अनेनैव दोषेण व्यावहारिकं हि रजतत्वादिकं प्रातिभासिकेन स्वीक्रियते प्रथमपरिच्छेदाते मूले प्रातीतिकव्यावहारिकसा-धारणमेक रजतत्वादिकं । व्यावहारिकमात्रे अन्यत् प्रातिभासिकमात्रे-

चान्यदित्युक्तिस्तु व्यावहारिकरजततादात्म्यस्य प्रातीतिके अनंगीकारपक्षे प्रौढिवादमात्रेणेति लघ्व्यामुक्तत्वात् । प्रातीतिकरजतस्याप्यर्थक्रियापातात् । वन्हेर्धूमव्याप्तत्वापाताच्च । अत्रोक्तं लघ्व्यां । व्याहारिकनिष्ठरजतत्वादेः प्रातिभासिके स्वीकारेपि ततो व्यावहारिकरजतादिकार्यस्य नापत्तिः । व्यावहारिकत्वविशिष्टस्यैव कारणस्य कार्यप्रयोजकत्वदर्शनेन तदंतर्भावेनैव कारणकूटस्य फलोत्पत्तिव्याप्यतास्वीकारात् नचैवं वन्ह्यादेर्धूमव्याप्यतापत्तिः । वन्हिसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगिप्रतीतिकधूमसामानाधिकरण्यस्य वन्हौ सत्वादितिवाच्यं । व्यावहारिकमात्रवृत्तेरपि संयोगत्वादे स्वीकारेण तदाश्रयस्यैव संयोगादेः साध्यसमानाधिकरण्यत्वच्छेदकाधिकरणादौ साध्यादिमर्गतया निवेशेन व्यावहारिकस्य प्रातीतिकस सर्गन्त्वाभावेन प्रातीतिकधूममादायव्याप्तिघटनाया असंभवात् । एवंच व्यावहारिकप्रतीतिकोभयवृत्तिसंयोगत्वादिकं व्यावहारिकमात्रवृत्तिचतत्स्वीक्रियते । ननु प्रतीतिकमात्रवृत्तीति । तदपि न व्याहारिकत्वविशिष्टरजतत्वेन कारणतामंतरेण तद्घटितकारणकूटस्यैव कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वमित्यस्यैवासिद्धे । कारणतावच्छेदकावच्छिन्नकदवस्यैव कार्योत्पादप्रयोजकत्वात् । अन्यथा ॥ अनुमित्यादौ ज्ञानत्वादिकमात्रेण हेतुत्वेपि परामर्शादिरूपज्ञानघटितकूटस्यैव तत्प्रयोजकत्वसभवेन परामर्शत्वादिना हेतुत्वविलयापत्तेः । नच प्रातीतिक साधारणरूपेण हेतुत्वेपि व्यावहारिकसबधस्यैव तदवच्छेदकत्वात् । व्यावहारिकरजतघटितकूटस्यैव कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वनिर्वाह इति वाच्यं । व्यावहारिकमात्रवृत्तिरजतत्वेनैव हेतुत्वसभवात् । नच व्यावहारिकमात्रवृत्तिरजतत्वादिकमप्रामाणिकं । संयोगत्वादेरिव तस्याप्यंगीकार्यत्वात् । नच व्यावहारिकस्य वन्हे संयोगो यत्र प्रातीतिकः तत्र धूमापत्तिवारणाय व्यावहारिकसंयोगस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् । तदवच्छेदकतया व्यावहारिकमात्रवृत्तिसंयोगत्वादिसिद्धावपि न तथाविधवन्हित्वरजतत्वादेरावश्यकता ।

प्रातीतिकवन्ह्यादेर्व्यावहारिकसंयोगाद्यभावेनातिप्रसंगाभावादितिवाच्यं । गुंजा पुंजादौ वन्हिभ्रमानंतरं अयं देशो वन्हिसंयोगीति प्रतीतेर्गुंजापुंजप्रतियोगिकव्यावहारिकसंयोगविषयकत्वस्यैव स्वीकारेण तत्र धूमादिकार्यवारणाय व्यावहारिकवन्हेरेव तद्धेतुत्वेन तदवच्छेदकतया व्यावहारिकमात्रवृत्तिवन्हित्वादिसिद्धेः । एवं व्यावहारिकप्रातिभासिकवन्ह्यादिसाधनयोर्विलक्षणत्वात् । तत्तत्कार्यताच्छेदकतयापि प्रत्येकं तत्तन्मात्रवृत्तिवन्हित्वादिकं पृथगेव । एवंच ॥ व्यावहारिकप्रातिभासिक साधारण रजतत्वादिक मप्रामाणिकमेव । किंच उभयसाधारणधर्मस्वीकारे बाष्पारोपितधूमेन वन्हिसिद्ध्यापत्तिः । नचाभासविवेकादिरपिहेतुविशेषणं तथाप्यसंजातबाधभ्रमविषयधूमाव्यावृत्तेः । अधिकमन्योन्याश्रयादिना दूषणाभिधानमाकरे द्रष्टव्यं । गौरवभयान्नेहोच्यते ॥ तस्मादुक्तनियमस्य शुक्तिरूप्यादौ व्यभिचारः । वस्तुतस्तु ॥ शुक्तिरूप्ये रूप्योचितार्थक्रियाभावेन वस्तुतोऽरजतत्वात् । तत्र रजतत्वजातिसद्भावे मानाभावेन मृद्गविगोशब्दस्येव तत्र साहश्यादिना रजतशब्दो गौण एवेति न रजतपदवाच्यत्वं तस्येति ॥

यदपि ॥ गौरनित्येत्यत्र गोत्वस्य प्रकारतयेव पूर्णत्वस्यापि भानमिति प्रसरोक्तमपास्तं । तत्रानित्यत्वे गोत्वस्यैवात्रापि गुणपूर्णत्वस्य जिज्ञास्यत्वेनान्वयानापत्त्यास्वरूपमात्रजिज्ञासाया एव पर्यवसानादिति । तदप्युक्ताशयाज्ञानमूलं ॥ तत्र गोत्वस्यानित्यत्वधर्मितावच्छेदकविधयेव प्रकृते पूर्णत्वस्य जिज्ञासाधर्मितावच्छेदकतया मानापादनस्येष्टत्वोक्तेः स्वव्याघातकत्वात् । एतेन गोत्वस्यानित्यत्वानन्वयेपि तदन्वयितावच्छेदकतया भानमित्यादिखंडनवचनमपि व्याख्यातं । तथाच तद्ग्रन्थाभासालापोपि तद्दाशयाबोधविलसित एव । यत्तु ॥ स्वरूपमात्रशक्तिपक्षे निर्धर्मितावच्छेदकशाब्दज्ञानवारणायैकत्वादिविशिष्टधर्मिकबोधोऽभ्युपेय इति । तद-

युक्तं ॥ त्वन्मते ब्रह्मपदाधीनबोधस्य निर्विकल्पकत्वेन तद्दोषावारणात् । तत्पक्षस्य त्वदीयैरेव दूषितत्वाच्चेति । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्द्वयक्तदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकायां ॥ "परैस्त्रिविधपरिच्छेदाभाववाचिना ब्रह्मपदेनैव जीवाभेदसिद्धिरित्युक्तं । तन्न ॥ तेनैव घटाद्यभेदप्रसंगा"दिति । यदत्रोक्तं दीपिकायां ॥ विशेषणविशेष्यभावस्थल एव तन्निष्ठासाधारणधर्मयोगित्वमभेदः प्रतिभासत इति । तदशुद्धं ॥ अद्वैतचंद्रिकायां नैयायिकाभिमतैतत्कल्पदूषणेन व्यावहारिकतादात्म्यं विशेषणविशेष्यभाव इत्युक्तत्वेनापसिद्धातात् । एवं सन्घट इत्यादिकमपि बाधायां समानाधिकरण्यमित्युक्तिरप्यज्ञानमूला । तत्रैव प्रातिभासिकतादात्म्यमध्यासः । इदंचाध्यासे सामानाधिकरण्यं यश्चोरः सस्थाणुरित्यादिकं बाधायां सामानाधिकरण्यमित्युक्तत्वात् । वस्तुतस्तु ॥ चतुर्धासामानाधिकरण्यमपि प्रागेव दूषितमिति तत्प्रभेदोप्ययुक्त ॥

यदपि ॥ न्यायामृतोक्ताज्ञानाश्रयादि दूषणखंडनप्रकारोऽद्वैतसिद्ध्यादितोत्ववसेय इति । तमेतं महामोहमपहर्तुमेव पूर्वं प्रसंगात्तत्र तत्र स्थालीपुलाकन्यायेन लघुगुरुचंद्रिकाद्वयादिनिरासप्रकारः प्रदर्शितोऽस्माभिः । ततश्चाद्वैतसिद्ध्याद्युक्तस्य तत्ववादिमते शतधादूषितत्वात्परस्य तदाशामात्रं । सर्वत्रापि तन्निरासप्रकार विस्तरभयान्नप्रदर्श्यते । यत्तु ॥ स्वात्मनापरिणममानाविद्याविषयत्वं प्रयोजकाज्ञानविषयत्वमिति खंडनाशयवर्णनं । तदपि पिष्टपेषणमेव ॥ अनादिदृश्यप्रत्यज्ञानस्य प्रयोजकतायाः पूर्वमेव निरस्तत्वात् । तत्प्रयोजकाज्ञानविषयत्वस्य तदभेदरूपत्वे भयकंपादिप्रयोजकाज्ञानविषयस्य सर्पादेस्तदभेदप्रसंगात् । रूप्यार्थिप्रवृत्तिकालीन कटंकवेधादि जन्यदुःखादि प्रयोजकाज्ञानविषयशुक्त्यादेस्तदभेद प्रसंगाच्च ॥

वस्तुतस्तु ॥ सदसतोरधिष्ठानाध्यस्तयोस्तादात्म्यस्य भ्रमसिद्धत्वे-नाभेदस्य प्रातीतिकतया भेदस्यतु बाधधीगम्यतया धर्मिसमसत्ताकत्वेन तात्विकत्वात् । उक्तपरिष्कारेण घटाद्यभेदस्येव जीवाभेदस्यापि भ्रम-सिद्धस्य प्रातिभासकत्वेन तेन बाधबुद्धिसिद्धस्य धर्मितुल्यसत्ताक भेदस्याप्र-तिघातेन ब्रह्मपदेन भेदविरोधिनोऽभेदस्यासिद्धिरेव । एतेनाविद्यात्मनोर्भे-देनोक्तदोषतादवस्थ्यमिति मंडनोक्तमपि समाहित । जीवस्येवोक्त विभा-गस्यापि विशिष्टरूपेणाज्ञान परिणामत्वानुपपादनात् । स्वप्रयोजकेत्यादि परिष्कारस्याभासत्वाच्चेति ॥

एतेनैव यत्तु । प्रकाशप्रसर इत्याद्युक्तमपास्तं ॥ अद्वैत-सिध्यादि निरासप्रकारस्योपदर्शितत्वात् । अज्ञानस्य भावाभावविलक्षणत्वे विवरणादौ तस्यभावत्वसाधनप्रयास वैकल्यापातात् । तस्याभावविलक्षण-त्वमात्ररूपत्वे सर्वत्राप्येवं भावेन त्वन्मते भावाभावविभागविलोपप्रसंगादि-त्यलं । यच्चारोप्याधिष्टानयोर्वस्तुतोभेदस्य कुत्राप्यदर्शनादिति । तन्न ॥ तथासति नेदं रूप्यमिति बाधधीर्विलोपप्रसंगात् । भ्रमसिद्धाभेदस्य प्राति भासिकस्य बाधगम्यतात्विकभेदाविरोधिन इष्टत्वापादनेन तत्वार्थाप्रतिपत्या तत्र तत्रासंबद्धविषयपरिग्रहव्यापारो वानराणामेव युक्तो न नराणामित्युक्तं स्वात्मन्येव संबध्यत इति युक्तमेवेति । वस्तुतस्तु ॥ अद्वैतमते स्वरू पतः तात्विकपदार्थभेद एव महत्वप्रयोजकः । तात्विकप्रतियोगिकभेद-स्यैवाल्पत्वप्रयोजकत्वांगीकारात् । घटादेस्त्वतथात्वात्तदभेदाभावस्याल्प-त्वप्रयोजकत्वमंगीकृत्य तदभेदसमर्थनं ब्रह्मणि अनृतादिजगद्व्यावृत्तिमभिल-षतामद्वैतिनामनिष्टमेवेति सर्वमिदं गजस्नानायितं स्वपरमतानवबोधविजृंभितं चेति । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकायां ॥ "अपरिच्छेदस्य ब्रह्मानन्यत्वे प्रत्ययार्था-भावेनापरिच्छिन्नत्वासिद्धिः । अन्यत्वेसुतरां ॥ तद्रूपविकल्पत्वात् ।

भतात्त्विकत्वे तत्त्वतः परिच्छिन्नत्वापत्तिः । किंच ॥ वस्तुतोऽल्पे सत्येवतन्निरूपितमहत्वस्य वास्तवत्वमिति ब्रह्मशब्देनैव सद्वितीयत्वमिति निरंकुशमहत्वार्थं ब्रह्मणस्सर्वात्मकत्वे एकात्मकाद्गगनादितोऽनेकात्मकराश्यादौ महत्वबुद्धिरस्त्वा"दिति । अत्रोक्तं दीपिकाकारेण अनेकात्मकत्व प्रयोजकाज्ञानविषयत्वमनेकात्मत्वंमाषराश्यादिव्यावृत्तं विवक्षितमिति । तत् तत्प्रयोजकाज्ञानविषयत्वं तदात्मकत्वमिति पक्षस्य पूर्वमेव निराकृतत्वात्पिष्टपेषणं वस्तुतस्तदज्ञानप्रयोज्यस्य तद्भिन्नत्वनियमात् । अनेकप्रयोजकेतिवक्तव्ये-अनेकात्मकत्वेत्युक्तिरप्यज्ञानमूलैव । किंच । नानावृक्षात्मकं वनं गजाश्वाद्यनेकात्मिका सेनेत्यादि व्यावहारविलोपप्रसंगश्च ॥

यत्तु ॥ अपरिच्छिन्नत्वं ब्रह्मानन्यस्यैव कल्पितभेदेनाधारत्वं । अनन्यत्वेपि स्वेमहिम्नीत्यादाविव स्वाधारत्वमिति । तन्मंदं ॥ कल्पितभेदस्य तस्याधाराधेयभावनिर्वाहकतायाश्चनिराकृतत्वात् । कल्पितभेदाधीनाधारत्वस्यापि कल्पितत्वापत्तेश्च । निर्विशेषाभेदवादिमते स्वस्यैव स्वाधारत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ घटे रूपमित्यादौ तादात्म्यस्यापि वृत्तिनियामकत्वमित्यादि । तन्न ॥ तत्र तादात्म्यघटकभेदस्यैव विशिष्टव्यवहारनिर्वाहकताया अद्वैतचंद्रिकादौ व्यक्तमुक्तत्वात् । अपरिच्छेदस्य विशिष्टरूपेण ब्रह्मतादात्म्ये स्वस्मिन्स्वतादात्म्याभावेन तस्य ब्रह्मान्यत्वप्राप्त्या तत्पक्षोक्तदोषस्यापरिहारादिति । यच्च ॥ प्रातिभासिकरूप्याद्व्यावहारिकरूप्यमुत्कृष्टमिति व्यवहारात्समसत्ताकद्वितीयापेक्षएवोत्कर्ष इति । तदसारं ॥ प्रातिभासिकस्य रजतोचितार्थ क्रियाद्यसमर्थस्य तत्वतो अरजतत्वेन तत उत्कर्षस्य रजतोचितार्थ क्रियाशून्यारजतादुत्कर्ष एव पर्यवसानेन रजतांतरादुत्कर्षासिद्धेः । किंच ॥ गीतायां "आदित्यानामहंविष्णुरित्यादिना मासानांमार्गशीर्षोस्मी"त्यादौ सर्वत्रापि समसमानसत्ताकत्वस-

जातीयपदार्थांतरापेक्षयोत्कर्षोस्य प्रतिपादनात् । वेदेपि वाग्वावब्रह्मो भूय भूयसी इंद्रियेभ्यः पराह्यर्था । ज्योतिषा ज्योतिरित्यादौ । लोकेपि अल्पधनवतोऽधिकधनवानुत्कृष्टः । अयं परमधार्मिको धार्मिकांतरादुत्कृष्ट इत्यादौ पुराणादावपि । दाने कर्ण शासने रविपुत्र ऐश्वर्ये इंद्रः द्वादशीव्रते अंबरीषः अध्यात्मविद्यायां उत्तरापुत्रः उत्कृष्टइत्यादौ सर्वत्र स्वसमानसत्ताकवस्त्वंतरादेवोत्कर्षस्य प्रतीत्या समानसत्ताक सद्वितीयत्वापादनस्य वज्रलेपत्वात् । शुक्तिरूप्यादापणस्थं रूप्यमुत्कृष्टं ॥ तीक्ष्णत्वादौ नरविषाणाद्गोविषाणमुत्कृष्टं इत्यादिरूपः स्वन्यूनसत्ताकार्थांतरात् स्वरूपतोऽसतोवा उत्कर्षादिव्यवहारस्तु त्वदनुभवैकगम्यत्वेनाप्रामाणिकएव ॥

यद्यपि ॥ तत्वदीपनादौ प्रातिभासिकसत्वाद्व्यावहारिकसत्वमुत्कृष्टमित्यादिव्यवहारो दर्शितः । तथापि तयोर्द्वयोरपि सत्वयोर्व्यावहारिकत्वात् स्वन्यूनसत्ताकस्यासतोवास्वनिष्टोत्कर्षनिरूपकत्वं न तेनापि सिद्धमतोऽद्वासदुक्तनियमोनिराबाध एव । किंचोक्तमहत्वविशिष्टब्रह्मणो व्यावहारिकत्वे तत्र जीवाभेदस्यासिद्धिरेव । विशिष्टाभेदानंगीकारात् ॥ ततश्च यत्र जीवाभेद न तत्रापरिच्छेदः यत्रापरिच्छेदः न तत्र जीवाभेद इति दीपिकाकारेण साधु समर्थितः अपरिच्छेदवाचिब्रह्मशब्देन जीवाभेदो ब्रह्मणीति ॥

यदपि ॥ व्यावहारिकस्यापि ज्ञानबाध्यत्वाज्ञानकल्पितत्वादिना वैलक्षण्याभावादिति मंडनोक्तमनूद्य ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वपक्ष्माज्ञानकार्यत्वाभ्यां वैलक्षण्यमुपपादितमिति । तदिदं स्वमनोरथमात्रमज्ञाननिबंधनमेव । एतावतापि व्यावहारिकप्रातीतिकयोर्ज्ञानबाध्यत्वादि वैलक्षण्यस्याव्युत्पादनात् । ब्रह्मज्ञानेतरस्यापि ज्ञानत्वात् पक्षाज्ञानस्याप्यज्ञानत्वात् । असंजातबाधभ्रमविषयावृत्तेश्चेति । प्रकारांतरेण वैलक्षण्यंत्वन्यत्र निरस्तं । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्द्ध्यकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकायां ॥ "परपक्षे कर्मणि षष्ठी न युक्ता विचारजन्यज्ञानाकर्मणो ब्रह्मणो विचारकर्मत्वायोगात् । अपरोक्षवृत्तिव्याप्यस्य फलव्याप्यत्वनियमाच्चेति" । अत्रोक्तं दीपिकाकारेण ब्रह्म वेदांतजन्यापरोक्षवृत्यविषय फलाव्याप्यत्वादित्यनुमाने नित्यातींद्रियं दृष्टांतीकर्तव्यं तत्रच वृत्यभावतन्निर्गमनाभावादेरेव तत्प्रयोजकत्वेन फलाव्याप्यत्वमप्रयोजकं । नकोप्यत्र विपक्षे बाधकस्तर्क इति । तन्न ॥ बहिः निसृतांतःकरणवृत्तावेव चैतन्यप्रतिबिंबननियमेन तादृशचैतन्याविषयत्वे उक्तापरोक्षवृत्तिविषयत्वासंभवात् । ब्रह्मणि द्वाराभावेन बहिः निःसरणाद्यभावादेः साधनव्यापकत्वात् - तस्यापि स्वप्रयोज्यफलव्याप्यत्वाभावद्वारैवोक्तापरोक्षवृत्तिविषयत्वाभावप्रयोजकत्वाच्च । किंच अतींद्रियधर्मादेरांतरत्वादिंद्रियागोचरत्वाच्च खलु बाह्यविषयसन्निकृष्टेंद्रियरूपद्वाराभावेन तत्रांतःकरणस्य बहिर्निस्सरणाभावात् बहिर्निस्सृतांतःकरणवृत्तिरूपापरोक्षवृत्तिविषयत्वाभावः । एवमपरोक्षवृत्तावेव चैतन्यप्रतिबिंबनं न परोक्षवृत्ताविति नियमात् । उक्तापरोक्षवृत्तिविषयो नियमेन फलव्याप्य इति फलव्याप्यत्वस्य तादृशवृत्तिविषयत्वव्यापकत्वंच परान्यायेनैव लब्धं । तथाच दृष्टांते उक्तसाध्यंप्रतिबाह्यत्वेसत्यैंद्रियकत्वाभावोवा फलव्याप्यत्वाभावोवा प्रयोजकः प्राप्तः निर्गमनाभावं प्रत्यपि तस्यैव प्रयोजकत्वात् । सतिचैवं यदि ब्रह्मअपरोक्षवृत्तिविषयः स्यात् तर्हिअपरोक्षवृत्तौ चैतन्यप्रतिबिंबननियमेन फलव्याप्यमेव स्यात् । ऐंद्रियकत्वे सति बाह्यविषयोवा स्यादिति बाधकतर्कः विपक्षे हेतूच्छित्यादिरूपानुकूलतर्कोपि सुवच एव । अन्यथा कस्यापि फलव्याप्यत्वासिद्धिप्रसंगः । तेन विनापि अपरोक्षवृत्तिव्याप्यत्वमात्रेण सर्वनिर्वाहात् । एतेन वन्हिरनुष्ण इत्यादाविवपक्षग्रहणकाल एव साध्याभावग्रहणात् बाधोन्नीते पक्षेतरत्वरुपाधिः स्यादित्यादिकमपास्तं । हेतूच्छित्यादि रूपानुकूलतर्कस्योदितत्वात् । ब्रह्मातिरिक्ते सर्वत्रापरोक्षवृत्तिविषयत्वफल-

व्याप्यत्वयोरव्यभिचरित साहचर्यदर्शनादिसिद्धस्य तत्प्रतिबंधस्यापन्होतुमशक्यत्वात् । अनुकूलतर्कसनाथेच साधने पक्षेतरत्वादेरुपाधित्वशंकाया अप्यसंभवात् । वेदांततात्पर्यविषयत्वेन सिद्धस्य वेदांतजन्यपरोक्षज्ञानविषयस्य ब्रह्मण पक्षत्वसंभवेन धर्मिग्राहकमानाबाधाच्च । ब्रह्म अपरोवृत्यविषय इत्यस्य माता वंध्येतिवत् व्याहतिरितिवचनमपि मोहमूलमेव । वेदांततात्पर्यविषयीभूतं परोक्षवृत्तिविषयं पक्षीकृत्य अपरोक्षवृत्तिविषयत्वाभावे परन्यायेन साधिते व्याहतेरनवकाशात् । तत्ववादिमतेपि प्रशक्तिसाध्यापरोक्षाविषयत्वागीकाराच्च । एतेन मंडनोक्तमपि समाहित ॥ उक्तरीतेस्तुल्यत्वादिति । खंडनकारीयग्रंथातरविरोधोद्भावनमपि मडनोक्त युक्तं। स्वस्यैव प्रस्थानातराभावेन स्वोक्तविरुद्धभाषित्वे तदुद्भावनस्य त्वदीयैरेव ग्रंथातरे कृतत्वात् । पक्षादन्यत्र निश्चितहेतुमतिसाध्यसदेहेन व्यभिचारसदेहस्य दोषत्वेपि पक्षीवव्यभिचारसदेहस्य दोपत्वे अनुमानमात्रोच्छेदप्रसंगात् । प्रकृतेचानुकूलतर्कणा जागरूकत्वेन तच्छंकाया गर्भश्रावेणैव गतत्वादितिसक्षेप । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्व्यथकृदुक्तं दूषण सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकाया ॥ "स्वपक्षे कर्मणिषष्ट्यामपि प्रमाणसाधनप्रयोजनादिपरिकरयुक्तस्यैव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वान्नप्रमाणादि विचारस्याप्रतिज्ञाततात्प्रसंग" इति । अत्रोक्त दीपिकायां ॥ परिकरयुक्तस्येति चंद्रिकाया उक्तविशिष्टब्रह्मण एव ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वात्प्रमाणादि जिज्ञासापि शाब्दीत्येवाशयः न तत्प्रकाशोक्तदिशा परिकरशब्दस्वारस्यात् प्रमाणादिजिज्ञासाया आर्थिकत्वमिति । तत्रेदं वक्तव्यं ॥ कथमिदमवगतमपूर्वं चद्रिकातात्पर्य प्रकाशकारादिभिरनवगत लोकोत्तरप्रज्ञेन देवानां प्रियेणेति । परिकरशब्दोहि राजासौगच्छतीत्यादौ सपरिवारस्येति यथा अर्थाल्लभ्यते तथा परिकरशब्दबलादेव प्रमाणादिजिज्ञासा आर्थिकीतिप्रकाश-

एवोक्तत्वेन तस्य स्वप्रतिकूलत्वात् । ब्रह्मज्ञानप्रयोजनतत्साधनतत्करणप्रमाणादीनां सर्वेषामपि ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वस्य भ्रांतेन मूर्खेणापि वक्तुमशक्यत्वेन तस्याशाब्दस्य प्रमाणादिजिज्ञासाकर्तव्यतारूपस्य शाब्दतया चंद्रिकाशयविषयत्वस्य त्वत्कुबुद्धिमात्रकल्पितस्यातिहेयत्वात् । अन्यथानुवादादिदोषो दुरुद्धर एव । किंच ॥ चंद्रिकावाक्यस्य प्रकाशे सम्यग्व्याख्यातस्यापि स्वकुध्या अनभिप्रेतमपार्थं परिकल्प्य तद्दूषणार्थं प्रवृत्तस्य छलेन निग्रहोप्यधिकस्संपादितः । परोक्तस्यायुक्तत्वेपि अन्यथानुवादस्य दोषतायाः आवेदितत्वात् । परिकरशब्देन यावता विना तज्जिज्ञासा न संभवति तावतः अर्थात्सिद्धत्वस्यैव परन्यायेनैव लाभसंभवात् । अन्यत्प्रकाशप्रसंख्यर्क्त ॥

यदपि ॥ जिज्ञासाधिकरणपूर्वपक्षे सुधाखंडनेन पूर्वपक्षांतरं चंद्रिकाकारैः प्रदर्शितमिति । तदपि ॥ सहजध्वांतविलसितं । चंद्रिकायां सुधाटीकयोरापाततः प्रतीतं विरोधमाशंक्य बहुधा तत्परिहारेण तयोरैकार्थ्यसमर्थनेन सुधाखंडनवचनस्योन्मत्तप्रलापत्वात् । सर्वविदितमित्युक्तिस्तु स्वयं नष्टः परान्नाशयतीति न्यायमनुकरोति । केनापि स्वस्थात्मना तत्परिकल्पितातिहेयार्थस्यागृहीतत्वात् । सुधाकारान्नमस्कृत्य तदुक्तिमुपजीव्य तदुक्तस्य विक्षिप्तस्य प्रमेयस्य संग्रहाद्यर्थं आपाततः प्रतीतस्य विरोधस्य परिहारार्थं च प्रवृत्तैश्चंद्रिकाकारैः तच्छात्रगणप्रविष्टैः तैष्वतिमहत्वबुद्धिमद्भिस्तत्खंडनवचनस्यानादेयत्वाच्चेति । प्रकाशप्रसरे लक्षणयेत्युक्तिरनास्थया अभ्युपेत्य वादेनवेति न दोषः । एतेन मंडनोक्तमपि समाहितं । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वात् ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकायां ॥ "यस्माज्जिज्ञासा संपन्ना तस्माद्विचारः कर्तव्य इति कौमध्यक्तमयुक्तं । जिज्ञासाशब्दस्य युगपद्वृत्तिद्वयप्रसंगात् । अध्या

हारसापेक्षात्वांतरवाक्यार्थानुपपत्ते । ज्ञानेच्छापरत्वे मानाभावाच्चेति ॥

यदत्रोक्तं दीपिकायां ॥ ज्ञानेच्छाबोधनेनेष्यमाणं ज्ञानसाधनं विचारकर्तव्यतायास्तुल्यवित्तिवेद्यतया लाभेन युगपद्वृत्तिद्वयाभावात् । सतिप्रयोजने अध्याहारस्यावश्यकत्वात् । वृत्तिद्वयस्य युक्तत्वाच्चेत्यादि । तत्कौमुदीग्रंथाद्यमूलं । तत्रहि ॥अवांतरवाक्ये जिज्ञासाशब्द इच्छापरः महावाक्ये विचारलक्षणकः इत्यभिहितत्वेन तुल्यवित्तिवेद्यस्यानुमानिकतया तस्य लक्ष्यत्वोक्तिविरोधात् । अथादिशब्देनाधिकारिविषयप्रयोजनादिसिद्धेरुक्तत्वेन प्रयोजनाभावेनाध्याहारस्य निर्मूलत्वात् । सत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदायोगात् । संभवत्येकार्थत्वे वृत्तिद्वयकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्चेति । अधिकंतु प्रकाशप्रसरे व्यक्तं । एतेन सतिप्रयोजने वृत्तिद्वयस्वीकारेपि प्रकृते अतःपदादिना प्रयोजनादिलाभसंभवात् युगपद्वृत्तिद्वयकल्पनादिकं दुष्टमिति मदुक्तं समर्थितं । परोक्तप्रयोजनादिसूचकत्वान्यथानुपपत्त्यादि रूपार्थापत्तिप्रमाणाभावतात्पर्येण मानाभावादिति चंद्रिकोक्तेराशयमविदुषो व्याकरणरूपं मानमुपदर्शयतः परस्य छलेन निग्रहात् । नहि चंद्रिकाकारा इच्छायां सन्निति व्याकरणं न जानंतीति सांप्रतमिति । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्ध्यक्कृदुक्तं दूषणं मुख्यमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं "चंद्रिकायां ॥ यत्तु परैरस्य शास्त्रस्य पूर्वेण गतार्थत्वमाशंक्य तत्र कार्यनिष्ठो वेदभागो विचारितः इहतु वस्तुतत्वनिष्ठो विचार्यते इत्यगतार्थत्वेनेत्युक्तं । सन्न ॥ इहातत्वभूतसविशेषब्रह्मविचारायोगात् समुद्रध्यानादिवत्कर्मकांड एवोपासनाविचारो युक्तः । नात्र साधनपादे ॥ निर्विशेषज्ञानार्थत्वेनेह विचारे नित्यकर्मणामपि तदर्थत्वादिहैवतद्विचारस्यादिति ॥

यदत्रोक्तं दीपिकायां ॥ सिद्धवस्तुपरशब्देन निर्विशेषब्रह्मप्रमाणवाक्यमित्यर्थो विवक्षितः । कार्यपर इत्यस्यापूर्वद्वाराऽनुपयोगिक्रियापर इत्यर्थः ।

सविशेषब्रह्मपरवाक्यानामपि वस्तुत निर्विशेषज्ञानार्थत्वादुत्तरतत्र एव विचार । कार्यपरस्य साक्षाद्ब्रह्मसिध्द्यनुपयोगात्पूर्वतंत्रे विचार । एतेन उपास्यविशेषब्रह्मविचारस्य उपासनापादे उपासनाविधिविचारस्य चात्र प्रवर्तनायोगादिति चंद्रिकोक्त परास्तमिति ॥

अत्रोच्यते ॥ पंचपादिकायां हि । वस्तुतत्वनिष्ठो वेदभाग इह विचार्यते इत्युक्तत्वेन तत्वविषये शास्त्रे अतत्वविचारायोगोक्तिश्चंद्रिकाया तावद्युक्तैव । सिद्धब्रह्मपरेत्यादिकंत्वप्रमाणिकमेव । कार्यभूतस्य शबलब्रह्मणोपि सिद्धत्वात् । अस्तु वा तत् ॥ तथापि सगुणोपासनावाक्याना त्वन्मते चित्तवशीकरणद्वारा निर्विशेषज्ञानोपयोग । न साक्षादव्यवधानेन ॥ ततश्च नित्यकर्मणामपि चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानार्थत्वेनाविशेषादत्रैव [illegible]चारप्रसंगो दुर्निवार एव । नहि अतत्वभूतसविशेषब्रह्मपरवाक्य । [illegible]त्यसमर्पकं । अविद्यमानातत्वभूतार्थविषयकोपासनापरवाक्यवा । निर्विशेषब्रह्मणि प्रमाण । अन्यथा वेदच्छेदानुपपत्त । परपरया महातात्पर्येणनिर्विशेषपरत्वतु कर्मकाडस्याप्यवर्जनीय । ततश्चोक्तविभागानुपपत्तिरिति चंद्रिकोक्त युक्तमिति । केचित्वित्यादिनाशकितपक्ष स्वेनैव त्यक्त इति न तत्र विचार. । यत्तु मानसज्ञानविधिविचारस्योत्तरतत्रविषयत्वेपि समुद्रध्यानव्यावृत्तप्रधानज्ञानविधिविवक्षया न तस्यात्रविचार्यताशंकावसर इति । तदपि न समजस ॥ अद्वैतमते ज्ञानभिन्नामानसी क्रियाअर्थहीनापि समवत्युपासनेत्युक्तत्वेनोपासनाया ज्ञानरूपत्वोक्तावपसिद्धातात् । प्रधानशब्देन साक्षाज्ज्ञानांगत्वविवक्षायामुद्गीथोपासनाद्यसंग्रहात् । परंपरया तदंगत्वविवक्षाया तस्य समुद्रध्यानेपि सत्वात् । कर्मानगत्वविवक्षायां कर्मसमृध्यर्थोपासनानामत्राविचारप्रसंगात् । एतेन मंडनोक्तमपि समाहित । समुद्रध्यानात् ध्यानत्वसाम्येन प्राणाद्युपासनानामपि पूर्वतत्रे विचारापादनस्ययुक्तत्वात् । अतएवचंद्रिकोक्त नानुपपन्न ॥ अतत्वनि-

ष्टोपासनावाक्यस्य पूर्वतन्त्रएव विचार्यस्य वस्तुतत्वनिष्टवाक्यविचारपरशास्त्रे अविचार्यत्वेनानावश्यकत्वात् । यत्तु ॥ खंडने अपुनरावृत्तिरूपमोक्षप्रतीत्यत्र मोक्षशब्देन स्वर्गादिविलक्षण हिरण्यगर्भादि लोकप्राप्तिरूप फल विवक्षितं नतु मोक्ष इतीति । तदसुद्ध ॥ हिरण्यगर्भलोकस्थानामप्यंशेनात्र जननादिसद्भावात् । तत्रमोक्षशब्दाव्यवहाराच्च ॥ अपुनरावृत्तिरूपइति स्पष्टमेव खडने अपुनरावृत्तेर्मोक्षत्वाभिधानाच्च । गौणमोक्षातिरिक्तस्य फलाध्यायाविचारितस्य मोक्षस्याप्रामाणिकत्वात् । "सर्गेपि नोपजायते प्रलयेनव्यथतिचेति गीताया" । अनावृत्तिश्शब्दादितिसूत्रे । "न स पुनरावर्तत"इतिश्रुतौ च सगुण प्राप्तस्य भोगान्भुञ्जानस्यापुनरावृत्युक्त्यानित्यत्वावगमेन मोक्षान्तरस्य शंकितुमशक्यत्वाच्च । निर्गुणमोक्षप्रत्याशातु आपाततस्तथाप्रतीयमानश्रुत्यादीना प्रमगादिपरतया पूर्वोक्तगविरोधायाकरेव्याख्यातत्वाद्दूरनिरस्ता ॥

यदपि ॥ एतेन अतत्वावेदकवाक्यविचारत्वेनोपासनावाक्यानां पूर्वतन्त्रयोग्यतापादनमपास्तं । अस्माभिरतत्वावेदकवाक्यविचारत्वस्य पूर्वतन्त्रविषयतावच्छेदकत्वानंगीकारादिति । तदपि मद ॥ पंचपादिकायामिहवस्तुतत्वनिष्टइत्युक्त्यातत्वावेदकवाक्यविचारत्वमुत्तरतन्त्रविषयतावच्छेदकमित्यवगमेन तादृशोपाध्यनाक्रातस्योपासनावाक्यस्य पूर्वतन्त्रयोग्यताया अकामेनाप्यंगीकार्यत्वात् । यच्च ॥ प्रकाशप्रसरे "तस्मात्सर्वेंद्रियाण्यादौ निधाय पुरुषोत्तमे । दृष्ट्वा तं परम विष्णु तल्लोक प्रतिपद्यत" इतिवचने दृष्ट्वेत्युक्त्या त्वदभिमतमोक्षस्यापि ज्ञानफलत्वेन नोपासनाफलत्वमित्युक्तमपास्त । अस्मन्मते सगुणोपासनस्यापि दर्शनाविनाभूतत्वादित्यादि । तदप्ययुक्तं ॥ अपुनरावृत्ति लोकप्राप्तिरूपफलस्य नोपासनासाध्यत्वं । किंतु तत्साध्यविद्यासाध्यत्वमेवेति उपासनस्य साक्षा-

भित्तिचित्रायितपरममोक्षस्यापि तत्फलत्वसंभवात् । यत्तु ॥ न्याय-रक्षामणौ उपासनानां निर्विशेषज्ञानप्रत्यासन्नोपायतयात्रैव सङ्गतिरित्युक्त-मिति । तदप्यनेन परास्तं ॥ तत्रैवोपासनानां चित्तवशीकरणद्वारा-शुद्धब्रह्मप्रतिपत्त्युपायतायाः एवोक्तत्वेन साक्षादुपायताया अनुक्तत्वात् । चित्तवशीकरणद्वारेव चित्तशुद्धिद्वारा नित्यकर्मणामपि इहैव सङ्गतिसंभवाच्च ।

यदपि ॥ नित्यकर्माणां परंपरया ज्ञानार्थत्वेऽपि न प्रत्यासन्नोपा-यत्वं । तदुक्तं कल्पतरौ ॥ "वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् । तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पन"मितीत्यादि । तत्स्वव्याहत्यादिनो-पेक्ष्यमेव । कल्पतरौ चित्तवशीकरणद्वारैवोपयोगस्योदितत्वात् । वस्तु-तस्तु ॥ रूपादियुक्तपराग्भूतसविशेषध्यानेन तद्विपरीतनिर्विशेषज्ञानायोगे-नानयोः परस्परविरुद्धत्वान्नकार्यकारणभाव इति । यच्च ॥ तत्र वयं न पश्यामः यद्भवतां तन्निराकरणमेव कफोणिगुडायितमिति । तत्रोत्तरं ॥ अस्मत्पक्षे सविशेषज्ञानस्य दृष्टद्वारा वा अदृष्टद्वारा वा प्रतिबन्धकनिवृत्तिद्वा-रा वा निर्विशेषज्ञानार्थत्वमित्यादिविकल्पतद्दूषणेन कफोणिगुडायितमिति शङ्का-परिहृत्य निराकरणप्रकारं स्फुटीकृत्य दीपिकाकारं तोषयिष्याम इति ॥

यदपि ॥ यत्तु मण्डने इत्यादिना सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिना सर्वोऽपि वेद इहैव विचार्यत इति मण्डनोक्तमनूद्य अनेन पूर्वतन्त्रगतार्थताशङ्का कथं परिहरणीयेत्यादिदूषणं । तदप्यज्ञानमूलं ॥ चन्द्रिकायामेव तस्मा-त्सर्वस्यापि वेदस्य ब्रह्मपरत्वात्सर्वोऽपीहैव विचार्यः कर्मदेवमीमांसयोरेकदेशावा-न्तरतात्पर्यविषयकर्मदेवताविचार इति व्यक्तमुक्तत्वात् । टीकायामपि ॥ "शब्दजातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणश्च निर्णयः" इत्यादिप्रमाणानुरोधेन अन्येषा-दित्रशास्त्रानिर्णायकत्वेऽपि अस्त्येव ब्रह्मसूत्राणां सर्वशास्त्रनिर्णायकत्वं । तन्निर्णयस्य ब्रह्मसूत्रनिर्णयमूलत्वेन श्रुतिमूलकस्मृतिवदवैध्योपपत्तेरित्युक्तयाचे-

तापिदूरापास्ता । अस्मन्मतं तु भिन्नशास्त्रत्वप्रकारं मीमांसाद्वयस्यागतार्थताप्रकारं च सप्रदायज्ञेभ्यो महत्तमेभ्यश्चन्द्रिकाशय सम्यगवबुध्य ज्ञानीहीत्यत्र विस्तरेणेति । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्भङ्गक्तदुक्त दूषण सुस्थमिति सिद्ध ॥

अत्र चन्द्रिकाया ॥ "परमते ब्रह्मणि सामान्यप्रसिद्धि विशेषविप्रतिपत्ति प्रदर्शनमयुक्त"मित्युक्त ॥ तत्प्रकारश्चेत्थं । तथाहि ॥ आत्मा च ब्रह्मेत्यादिना ब्रह्मणि सामान्यप्रसिद्धिविशेषविप्रतिपत्ती । किं विशिष्टे ॥ उत निर्विशेषे चैतन्यमात्रे । नाद्य ॥ तस्य विशिष्टस्य प्रत्यगभेदाभावेन तदुद्दिश्य जीवाभेदविधानायोगात् । तस्य मिथ्यात्वेन मुमुक्षुभिरजिज्ञास्यत्वाच्च । भाष्ये "नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव"मित्यनौपाधिके ब्रह्मणि प्रसिद्धिप्रदर्शनायोगाच्च । न द्वितीय ॥ चैतन्यमात्रे विप्रतिपत्त्यभावात् । चिन्मात्रे देहादिभिन्नत्वादेनिर्णीतत्वात् । नहि चिन्मात्रे देहत्वादिविप्रतिपत्ति । देहेंद्रियादिविशिष्टे सव्यापारे एव तद्भावात् । तत्र जीवाभेदादिविप्रतिपत्त्ययोगाच्च । नहि भेदवादिनश्चिन्मात्रत्व जीवस्य नाभ्युपयंति । नापि द्रव्ये घटाभेदविप्रतिपत्तिरिवात्र सा संभाविता । जीवस्यापि चिद्रूपत्वात् । सर्वज्ञ सर्वशक्तिसमन्वितमित्यादिना विशिष्ट एव सामान्यप्रसिद्धिविप्रतिपत्त्योरुक्तेश्च । चिन्मात्रस्य भामतीमते अवेद्यत्वेन शब्दात्तत्प्रतीत्ययोगाच्च । जिज्ञासाधर्मिणि ब्रह्मण्येव प्रतीचोन्यत्वेति विप्रतिपत्तेर्नवैयधिकरण्यमित्यपि न युक्तं । भेदाभेदविप्रतिपत्तौ त्वन्मते ब्रह्मविचारपरे द्वितीयसूत्रे जीवाभेदस्यैववाच्यत्वेनतद्भेदकलक्षणोक्तेरयुक्तत्वात् । त्वन्मतेपि प्राणभृच्चेत्यादौ जन्मादिसूत्रोक्तलक्षणस्य जीवे निषेधात् । नच विशिष्टरूपेण तद्भेदोपि सम्मत इति वाच्य । तर्हि ब्रह्मजिज्ञासेत्यनेन ब्रह्मणि तदभेदविधानायोगात् । तत्र शुद्धरूपेणाभेद इति चेत् । शुद्धे

दपि संशयायोगादित्युक्तेश्च । किंच धर्मितुल्यसत्ताकज्ञायमानसामान्याकार तादृशाज्ञायमान विशेषाकारोभयवत्वस्य विप्रतिपत्तिधर्मित्वजिज्ञास्यत्वादिव्यापकत्वेन त्वन्मते निर्विशेषेतस्याभावेन धर्मित्वासंभवश्च । ततश्च ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र ब्रह्मशब्देन चैतन्यमात्रविवक्षायां तस्याविप्रतिपन्नत्वात् । तत्र जिज्ञासासाध्यविप्रतिपत्तिविरुद्ध धर्मविशेषनिश्चयायोगः । शब्दत प्रसिध्यसभवश्च । विशिष्टविवक्षायातु तस्य मिथ्यात्वात् । तद्विचारस्य मुमुक्षुभिरकर्तव्यत्वाच्च न जिज्ञास्यत्वमित्यादिरूपानुपपत्ति सुस्थैव । अत एवोभयानुगते चिन्मात्रे तत्वपदलक्ष्ये विप्रतिपत्ति जिज्ञासाधर्मितु चिन्मात्रमेवेति प्रत्युक्त । तद्विशेष प्रतीत्यादिनाऽद्वैतभाष्ये धर्मिविकल्पेनानुपपत्ते प्रदर्शितत्वात् । अत्रोक्तमद्वैतदीपिकाया । चिन्मात्रमेव विप्रतिपत्तिधर्मीति भामत्यादिसम्मतमिति । तन्न ॥ यतोत्र यथाश्रुतभाष्यभामत्यादिग्रथसदर्भेण विशिष्ट एव विविप्रतिपत्तिस्स्वरसतया प्रतीयते । अत एव सपक्ष प्रकाशप्रसरादौ प्रर्शित । अस्तुवा त्वदुक्तरीत्या चिन्मात्रे विप्रतिपत्तितात्पर्यकताभाष्यादे । तथापि तत्पक्षे चद्रिकोक्तानुपपत्तिरूपतम परिहारस्तत्र प्रकाशहीनयोक्तदीपिकया कथं लभ्य इति दीपिकाकार एव विभावयतु । एतेन ॥ मडनोक्तमपि समाहितं । कारणत्वस्य स्वरूपलक्षणताया साधयिष्यमाणत्वात् । सविशेषनिरूपणस्य व्यर्थत्वेनासगतत्वात् । "वशीकृते मनस्येषा"मित्यादिदीपिकाकारवचनस्याऽनन्वितत्वात् । ब्रह्मपदस्य चिन्मात्रे अस्वारस्यस्योक्तत्वात् । द्वैतवादिभिर्यादृशजीवभेदोभिधित्सित तादृशजीवाभेदस्यैवाद्वैतिभिस्स्याप्यत्वाच्चपरोक्त सर्वमयुक्तमनुपयुक्तचेत्यल । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्तं दूषण सुस्थमिति सिद्ध ॥

अत्रचंद्रिकायामाद्यसूत्रार्थं ॥ श्रीमद्भाष्यटीकानुरोधेन सोपपत्तिक मन्यग्विवृत । अत्रोक्तमद्वैतदीपिकाया सूत्रार्थोप्यनुपपन्न एव ।

भगवदेकाश्रयत्वाद्यानंतर्यस्याथशब्दार्थत्वासंभवात् । भगवदेकाश्रयत्वस्य जिज्ञासाधीनत्वेनान्योन्याश्रयादिति । तदज्ञानमूलं ॥ स्वव्याघातकत्व । 'यत्वादौ श्रद्धया सिद्ध पुनर्न्यायेन साधित''मिति न्यायेन विचारात्प्रागपि आप्तपित्राद्युपदेशेन वा अन्यथा शरण नास्ति त्वमेव शरण ममेत्यादिशिक्षणपरवाल्योपदिष्टमत्रार्थानुसधानेन वा अनन्याश्चिंतयतो मा ये जना पर्युपासत इत्यादिगीताद्यापातप्रतीतार्थानुसंधानेन वा प्राग्भवीय संस्कारपाटवादिना वा । भगवदेकाश्रयत्वादिसिद्धिसंभवात् । अन्यथा त्वन्मतेपि मोक्षजनकज्ञान विषयब्रह्मैकाश्रयत्वं विना मुमुक्षोरन्यपरित्यागेनब्रह्मविचारे प्रवृत्त्ययोगात् । ''शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथापितुतद्विधेस्तदगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्'' । शातो भवेत् दातो भवेदित्यादि शास्त्रार्थज्ञानाधीनज्ञानशमाद्यानन्तर्याभिधानेपि अन्योन्याश्रयापातात् । श्रवणादेर्विचारांगगुरूपसत्तिपूर्वभावित्ववत् । ''आब्रह्मस्तंबपर्यंतममारचाप्यनित्यक । विज्ञाय जातवैराग्यो विष्णुपादैकसश्रय । स उत्तमोऽधिकारीस्यात्सन्यस्ताखिलकर्मवा''नित्यादिस्मृतौ तस्याधिकारिविशेषणत्वोक्त्या विचारात्पूर्वकालीनत्वस्य स्पष्टमवगमाच्चेति । अधिकंतु चद्रिकायामेव व्यक्तं । तथाचेद दूषणाभामाभिधान तद्ग्रंथांध्यनिबंधनमेवेति ॥

यत्तु ॥ दमपदग्रहणवैयर्थ्यमपि तन्मते । शमादीत्यत्रत्यादिपदेनैव सर्वसग्रहादिति । तदपि ग्रथाध्यमूलमेव ॥ भाष्ये टीकाया चद्रिकायावा शमदमाद्यानन्तर्यमथशब्दार्थ इत्यनुक्ते । भाष्ये अथशब्दो अधिकारानतर्यार्थ इति स्ववचन आनतर्येधिकारस्येति प्रमाणोदाहरणच टीकायातु अथशब्दस्यानतर्यमात्रार्थत्वेप्यधिकारस्य योग्यतया सबध इत्युक्त । चद्रिकायातु तस्मादधिकारानतर्यार्थोथशब्द इत्युपसंहार कृत । सतिचैव ग्रथसदर्भे दीपिकाकारीयमिद दूषणभामाभिधानमनुक्तोपालभनमेव । परमन इवासन्मते विवेकादिसग्राहकमादिपद शमदमादीति प्रयुज्य पुन पदा-

ततश्च श्रौतस्य प्रयोजनादेर्न्यायेनोपपादनार्थं सूत्रमिति विवरणेपि व्यक्तमुक्त-त्वेन श्रुतिस्मृत्यादि सदृक्तन्यायेन जिज्ञासयैव ज्ञानं ज्ञानेनैव प्रसाद । बन्धस्य सत्यत्वात्प्रसादापेक्षा प्रसादादेव मोक्ष इत्याद्यर्थकलापस्यैव जिज्ञासाक-र्तव्यत्वे प्रयोजनाभिधायिनाऽत शब्देनावश्यवक्तव्यतया मुख्यप्रयोजनत्वादुक्त-मुक्तमिति। उक्तश्रवण्याखृत्तिप्रकारस्तु। "श्रवणं मननं चैवेत्यादिस्मृतौ" नैतानि विना कश्चिज्ज्ञानमापकृतश्चेनेति नियतान्वयव्यतिरेकवत्वोक्तयाश्रवणादेरेव मुख्यसाधनत्वं कर्मणा तु परंपरया ज्ञानागतं" । कर्मणात्वधमं प्रोक्तं प्रसादं श्रवणादिभि । मध्यमो ज्ञानसंपत्या प्रसादस्तूत्तमो मत । प्रसादात्व-धमाद्विष्णो स्वर्गलोकं प्रकीर्तितं "इत्यादिना ज्ञानजन्यप्रसादस्यैव मोक्ष-साधनता बन्धस्य प्रत्यक्षादिमानसिद्धत्वेन सत्यतया प्रसादसापेक्षतानन्निवृत्त । कर्माधीनमोक्षस्य" यावदिन्द्रो यावन्मनुरि"त्यादिना गौणत्वमित्याद्युपपादनेना-केव्यक्त । प्रसादस्याप्रकृतत्वत्तु" यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारा-न्मुच्यते नापरेण, । नारायणोसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभि कर्मपाशादमुष्मा-दि"त्यादिविचारविधायक विषयवाक्य एव प्रकृतत्वादसमाचुचिक ॥

यदपि ॥ यमेष आत्मा प्रसन्नस्सन् वृणुते इति प्रकाशे प्रसन्न-पदाध्याहार इति सङ्गत प्रसादस्य न लाभ इति च । तदप्यज्ञानमूलं ॥ प्रकाशे प्रसन्न इत्यस्य श्रौत एष इति पदव्याख्यानरूपत्वेनाध्याहाराभा-वात् । इषुइच्छायामित्यस्मात् अर्शआदिभ्योऽजित्यकृते गुणे च एष इति निष्पते । प्रसादस्यापीच्छाविशेषत्वात् । अत एव एष एष इत्यन्यतरवै-यर्थ्यमिति च निरस्तं । प्रसादवाचकपदाभावशङ्कापिपरास्ता । तथाचो-क्तमिदं दूषणं कथममदधीगम्यं । तमेव विदित्वेत्यवधारणस्य मुमुक्षुस-म्बन्धिमुख्यसाधनान्तरव्यावर्तकत्वेन मोचकसंबन्धिप्रसादव्यावर्तकत्वाभावप्रकारस्य सुधादौ व्यक्तत्वात् । अयोगव्यवच्छेदकत्वसम्भवाच्च तेन प्रसादसाधनत्व-निषेधोक्तिरप्यज्ञानादिनिबन्धनैव । एतेन जगत इव प्रसादस्य मोक्षसाध-

न्त्वादे प्रमितत्वाभावाद्यान पदेन ग्रहण मुक्तमित्यपास्त । "यस्य प्रमा-दात्भगसन्निधान" । यत्र पदृणुते "प्रमादस्तु तमोमन" ॥ उत्तम-स्तत्वगुणिड "नाहत्तीर्थातिर्गिज्यस्वविष्णो" ज्ञानिनोद्धितीयोऽत्यर्थं "स-चमेप्रिय" इत्यादिभिर्ज्ञानसाध्यत्वेन मोक्षसाधकत्वेनच प्रमादस्य प्रमित-त्वात् । एतेनैव यस्य प्रसादादित्यादेर्बहुप्रमाणविरोधोक्तिरपि तिरोहिता । तमेवेत्यादेर्मुमुक्षुमन्वविसाधनावधारणायोगव्यवच्छेदार्थत्वेनाविरोधकत्वस्योक्त-त्वात । प्रमाणान्तराविरोधायान्यथानुपपत्यालक्षणादिना ज्ञानस्य प्रसाद-द्वारकसाधनत्वार्थकतायाः आकरे व्यवस्थापितत्वाच्च ॥

यदपि ॥ जन्मसूत्रश्रौतमिमानीति पद वचनविभक्तयादिव्यत्यासे-नानूद्यते नतु प्रमाणसिद्ध जगदिनीति । तदेतदुन्मादमूलमेव ॥ अवृ-त्तित्यापीद शब्दस्य बुद्धिस्थवाचकत्वेन सौत्रेणपदेनाप्राकृतत्वाज्जगत प्रमाणान्तरेणैव बुद्धिस्थत्वमगीकृत्येद पदेन तत्परामर्शस्य वक्तव्यतया उक्त-समाधेरसुपपन्नत्वात् । श्रौतस्यापीद पदस्य प्रमाणान्तरसिद्धजगत्समर्पकत्व-स्यानिवारणाच्च । "ब्रह्मतर्कस्तर्कशास्त्र विष्णुनायत्समर्थीरित"मित्याद्यनेक-प्रमाणप्रमितस्य ब्रह्मतर्कस्य वचनान्युदाहृत्य तत्वनिर्णयादौ प्रमाणलक्षणादि-व्यवस्थापनेन तस्यार्वाचीनेनाल्पविदा कूपकूर्मायितेनाज्ञातत्वमात्रेणापलापा-योगात् । प्रमाणमीमांसाशास्त्रयोरगांगिभावापन्नत्वेनागशास्त्रे प्रवृत्तस्या-गिनि परामर्शसभवेनोक्तप्रत्यापस्यामादरणीयत्वात् । अत एव जगत्सत्य-त्वादिकमप्यनरशब्दार्थ इत्युक्त समाहित । नहि विषयवाक्यप्रमितत्वमेव सर्वनामपरामर्शप्रयोजकबुद्धिस्थत्वसपादक । किंतु यथायथ प्रत्यक्षादि-प्रमाणप्रमितत्वमित्यन्यत्र समर्थितत्वात् । एतेनेन मदनोक्तमपिसमाहित । "द्रव्य कर्मचेत्यत्र मोक्षयोग्यत्वादिस्वभावस्येश्वराधीनत्वोक्तया स्वरूपेणाव-स्थितिरूपमोक्षस्यापि प्रसादसाध्यत्वावगमात्" । न ऋते इत्यादिकतु मोक्षसाधनज्ञानागक्रियाद्वैरीश्वरप्रसादाधीनत्वमवगमयति ॥

यदपि ॥ मडने वक्ष्यमाण मोक्षस्य प्रमादमाध्यत्वादिकमत शब्देन परामृश्यते इत्युक्तमकिंचित्करमिति । तदप्येतेन निरस्त ॥ प्रमादमोक्षयो साधनसाध्यभावस्य विपयवाक्य एव प्रतिपाद्यत्वोपपादनात् । प्रमितत्वमात्रस्य प्रयोजकत्वेन विपयवाक्येनैव प्रमितत्वम्य सर्वनामपरामर्शाप्रयोजकत्वाच्च । यत्तु ॥ अकारस्य विष्णुवाचकत्वेपि न तत्प्रसादवाचकत्वं प्रमितमिति । तदपि भ्रांतिमूल ॥ एतादृशप्रसादस्य जिज्ञासाकर्तव्यत्वे प्रमाणत्वाभावेन जिज्ञासाजनकत्वरूपहेतुत्वस्यात्र विवक्षितत्वात । तस्यच "महिसर्वमनोवृत्तिप्रेरकस्समुदाहृत" इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् । तत्र प्रसन्नस्यैव ब्रह्मण सर्वमनोवृत्तिप्रेरकत्वात् । "परस्य ब्रह्मणो विष्णो प्रसादादिति वा भवेदि"त्यादिप्रमाणबलेनप्रमादार्थकत्वे सिद्धे प्रमन्नाद्ब्रह्मत इति तत्पर्यवसितार्थस्योक्तौ बाधकाभावात् । मडने तु ॥ कृत्वा चिंतया लक्षणाश्रयण । यद्वा उदाहृतस्मृत्यनुरोधेनात इत्यस्य विष्णुप्रसादादित्यर्थकत्वे वक्तव्ये अकारस्य प्रमादे मुख्यवृत्यभावविवक्षाया लक्षणाश्रयणं युक्तमेव । मति प्रयोजने लक्षणाया अदोपत्वात् । विवरणे जिज्ञासापदस्यविचारे ब्रह्मपदस्य चैतन्यमात्र च लक्षणाश्रयणाच्च । त्वन्मते उपक्रमादेरिवात्रापि परस्य ब्रह्मण इत्यादिस्मृतेरेव लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वात ॥

वस्तुतस्तु ॥ अन्विताभिधानवादे घटे न जलमाहरेत्यादौ पदातरसमभिव्याहारेण घटशब्देन छिद्रेतरघटस्येवात्रत्याशब्देन जिज्ञासादिपदातर सन्निधानेन प्रमन्नब्रह्मण एवान्वययोग्यतयोपस्थितिरिति न लक्षणा नवा त्वन्मते उपक्रमादिलाभोपि पूर्वमेव निरस्तत्वात् । एतेन प्रसरोक्तिरपि समाहिता । यत्तु ॥ प्रकाशप्रसरे प्रमादमात्रस्यात शब्दार्थत्वकथनमयुक्तमितियत् तत्खडनाकाराशयानवबोधविजृंभितमिति । तन्न ॥ अतशब्दस्य जिज्ञासाकर्तव्यत्वे प्रमाणरूपहेतुपरत्वेन प्रसादद्वारकमोक्षफलकत्वज्ञानात शब्दार्थतया प्रमादस्य तदर्थत्वाभावात् । अतश्शब्दार्थभूतस्तु

प्रमादो जिज्ञासाजनक एव न मोक्षजनक । तथाच प्रसादस्य जिज्ञासा-कर्तव्यत्वे ज्ञापकतयातहेतुत्वभ्रांतिमूलमत इत्यस्य ब्रह्मप्रसादादित्यर्थमभ्युपेत्य तत्राशब्दस्य प्रसादार्थकत्वखंडन तत्प्रसादस्य मोक्षहेतुत्वज्ञानमात्यत्वादिखं-डनच खंडनकारीय तत्ववादिसिद्धाताज्ञानविजृंभितत्वा प्रकाशप्रसरोक्ति खंड-नकाराशयाज्ञानविजृंभितावति भवानेव पृष्टो व्याचष्टा । इत्यचायमुन्मत्त-प्रलापो नादेय इतिसंक्षेप ॥

यत्तु ॥ ब्रह्मशब्देन गुणपूर्णं विवक्षितमिति मत्वसिद्धातोपि दुरुपपाद एव । आविद्यकभेदातिरिक्तविशेषप्रमाणाभावेन कल्पितभेदेन तदाश्रयत्वस्य व्यावहारिकत्वेन कल्पितविशेषवतो ब्रह्मशब्दार्थत्वे न कोपि विरोध इति । तदपि मोहमूल ॥ विशेषस्य प्रकाशप्रसर एव सम-र्थितत्वेन तेन तात्विकपूर्णत्वमिथ्या चैतन्यमात्रग्रहणे विरोधस्यावर्जनीय-त्वात् । अनदो न ब्रह्मेत्यादिप्रतीत्यभावेन भेदकल्पनायोगेन तेनानंदब्र-ह्मण इत्यादिव्यवहारानिर्वाहात् । प्रतीति विना प्रातीतिकासिद्ध । आनंदो ब्रह्मेति अभेदे गृह्यमाणे भेदभ्रमस्याप्ययोगाच्च । प्रातिभासि-कस्य शुक्तिरूप्यादिवदर्थक्रियासभवाच्च । सभवेवा प्रतीतिद्वितीयक्षणेतूत्प-न्नस्याधाराधेयभावस्य तथैवावस्थाने प्रतीतिनाशकाले प्रातीतिकभेदस्याप्यभा-वादभिन्न एवाधाराधेयभावपर्यवसानेन भेदकल्पनाया व्यर्थत्वात् । अता-त्विकस्य तात्विककार्याविघातकत्वेनातात्विकभेदेन तात्विकाभेदकार्याधाराधे-यभावानुपपत्तिशमनानुपपत्ते । वस्तुतस्तद्धर्महीनस्यापि कल्पितभेदेन तद्ध र्मवत्वांगीकारे शून्यवादिकल्पितासत्वादिनापि ब्रह्मण कल्पितभेदेन गुणि-त्वापाताच्च । स्वस्मिन्नपि स्वाधारत्वप्रतीत्यापत्तेश्च । प्रातीतिक इति कोर्थ इत्यादिना तादात्म्यानिरसनप्रस्तावे अस्य दूषितत्वाच्चेति । एतेन ॥ वेदांतदर्शने व्यवहारदशायामेव गुणगुण्यादिभेदस्य विचारेण मिथ्यात्वनिश्च-यात् तादृशो भेद प्रातीतिक अभेदस्तु व्यावहारिकोतोभिन्नसत्ताकत्वात्त-

योरविरोध इति अद्वैतचंद्रिकोक्तमपास्त । तथासति भेदस्य विचारणमि-थ्यात्वनिश्चयोत्तर विशिष्टबुद्धौ भेदभानानुपपत्ते । अन्यथा घटादेरपि प्रातीतिकत्वप्रसंगात् । उक्तदोषाच्चेति ॥

यदपि ॥ मायातु प्रकृति विद्यादित्यादौ सृष्ट्यादिप्रयोजकतया ईश्वरव्यवहारप्रयोजकतयाच मायैव विवक्षिता । माचानिर्वाच्या विनश्व-रा चेत्यादि । तदपि ॥ श्रुत्यर्थाज्ञानमूल । तथाहि ॥ नतावत् "अविद्यायामतरेवर्तमाना इति श्रुतिस्थाविद्यापदेन त्वदभिमतानिर्वाच्या-ज्ञानसिद्धि । जीवस्वरूपवविकाया प्रकृतेरेव तत्राविद्यापदवाच्यत्वात् । "तथापि प्रकृतेर्भवो ब्रह्मणा सह भिद्यते" इति वचनात् । नच सैवासा-कमविद्येति वाच्य । त्वदविद्याया ज्ञानसमानविषयकत्वेन सदसद्विलक्षण-त्वेनच त्वयाभ्युपगतत्वेनास्या अनीदृशत्वात् । नासदासीदित्यादिश्रुत्या सद-सद्विलक्षणत्वसिद्धिरितितु न शक्य । ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वापत्त्यादिना तद्धु तेस्तदर्थकताया निरस्तत्वात् । निरासप्रकारश्चाकरे व्यक्त । नाप्यजा-मेकामित्यादिश्रुतिस्तत्र मान । तस्या अपि त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरत्वात् । त्वया अविद्याया ज्ञाननिरर्थत्वारोपितत्वयोरंगीकारात् । एतच्छ्रुत्युक्तप्रकृ-तेस्तु "गौरनाद्यंतवती कालश्च नित्य पुरुषश्च नित्य प्रकृतिश्च नित्या किमु देवदेव" इत्यादिभिर्नित्यत्वावगमात् । एव श्वेताश्वतरोपनिषदि "यादांसि यज्ञा क्रतवो व्रतानि भूत भव्य यच्च वेदा वदति । अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध" इति पूर्ववाक्ये मायिशब्देन परमे-श्वरस्य मायाप्रयुक्तस्यैव जगत्कर्तृत्वमुक्त्वा मायया जडनिर्माणस्यानुपयोगमाश-[illegible]य तस्मिंश्चान्य इति वाक्येन स्वाधीनप्रकृत्या बद्धाना जीवाना अर्थे इद [illegible] । [illegible] स्वस्वरूपभूतज्ञान[illegible]कस्याप्रेसात्वमाशक्यान्य [illegible]मुक्त । तदुपरि मायया [illegible] ईश्वर[illegible] न [illegible] [illegible]निर्माणसामार्थ्यभावनायकत्वपेव स्यादित्याक्षेपपरि-

हारयोत्तरोभत्र' । "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं । अस्या-वयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्" इति । अत्र मायानाम नैन्द्रजालविद्या । किंतुमानाद्यनन्ताप्रकृतिरेव तत्प्रवर्तकस्तु महेश्वर एवाचिन्त्याप्रतिहतशक्तिमा-नेव । प्रकृतेर्व्याप्तत्वात् परिच्छिन्नघटाद्यात्मना परिणामः कथमि-त्याशंक्य तस्यावयवभूतैरित्युक्तं । तत्पदं पूर्वमव्यादितिपदवत् प्रकृतिपरा-मर्शकं । पुल्लिङ्गं तु छान्दसं ॥ तदभिमानिचेतनप्रकृतेः पुत्रस्तच्छक्तिमद्भा-वाच्च । तदवयवास्तदंशास्तैरन्तैर्भूतैस्त्पंचै पदार्थैः प्राकृतैश्चराचरं व्याप्त-मित्यर्थः । इत्यंच जगत्कारणत्वेनाभिमतमायाया उक्तश्रुतौ प्रकृतिरूप-त्वाभिधानात् । "सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका । मायानाम महाभागययेदं निर्ममे जगत्" इति भागवते तृतीये जगत्कारणपर-मेश्वरस्योपकरणभूताया कार्यकारणात्मिकाया प्रकृत्यात्मकशक्तेरेव माया-शब्दाभिधेयत्वप्रतिपादनाच्च । तथाच मायाया जडभूताया ईश्वरनियता-या अनादिर्जीवेश्वरादिकल्पकत्वं न युक्तं । ननु मायाचाविद्या च स्वय-मेव भवतीति प्रकृतेरेवाज्ञानरूपत्वं सिद्धमितिचेन्न । स्वयंभूरित्यादाविव स्वयंपदस्य परमात्मवाचितया स्वयमेव परमेश्वरेणैव कर्त्री अविद्या च भवति विद्याविरोधिनीत्यर्थस्यात्राभिमतत्वेन त्वदभिमतजीवेश्वरस्वरूपतद्भेदेश्वरनिष्ठसर्व-ज्ञत्वादिगुणसंपादकानिर्वाच्याज्ञानस्यानेनालाभात् । आद्यश्चशब्द इत-राधीनत्वरूपविशेषसूचकः । किंच मायां तु प्रकृतिं विद्यादितिश्रुतौ माया-शब्दोक्तस्य जगदुपादानत्वरूपं प्रकृतित्वमभिधीयते । जगत्प्रवाहस्यचा-नाद्यनन्त जगदित्यादिश्रुत्या अनाद्यनन्तत्वमवगम्यते । निरुपादानसृष्टेरयो-गात् । त्वदभिमताज्ञानं तु ज्ञानानिवर्त्यं सविषयकञ्च । निर्विषयनित्यप्रकृ-तिस्वरूपप्रतिपादकश्रुतिबोध्यं कथं स्यात् । ननु प्रकृतिरपि सविषयस्वभा-वा । तथाहि मृत्पिण्डे मृत्प्रकृतित्वात्प्रकृतिपरिणामभूतघटादेरपि तत्स्थानभूतत्वापि स्वविषयकत्वापत्ते । तथाच त्वन्निष्ठं सविषयकत्वं न तत्स-

भाव इति युक्तं । अनादिनश्चिद्विषयकत्वस्य स्वत अनागतुकत्वात् । एतेनैवाविद्यकभेदेनैव सर्वनिर्वाह इति परस्याशापि पराहता । तन्निराकरणेन विशेषस्य समर्थितत्वात् ॥

यत्तु ॥ घटावद्भूतलमित्यादौ स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणसंयोगस्य संबन्धत्वं नवदभिमतमित्यादि । तदप्यज्ञानविजृम्भितं ॥ अद्वैतचन्द्रिकाभिमतैतत्कल्पस्यास्माभिरन्यत्र दूषितत्वात् । तथाहि ॥ अत्रोक्तमद्वैतचन्द्रिकायां गुर्व्यां लघ्व्यां च । तद्घटैतद्भूतलसंयोगस्य तद्घटेसत्वेपि तद्घटवद्भूतलमितिप्रमानुदयात्सर्वत्र विशिष्टबुद्धौ विशेषणभेदसमानाधिकरण एव संबन्ध । संबन्धमर्यादया भासते । नच तद्घटसंयोगस्य तद्घटभिन्नेपि सत्वादुक्तदोष । विशेषणभेदवद्वृत्तित्वविशिष्टसंयोगादेरेव संबन्धत्वोपगमात् । तस्य च तद्घटे बाधादिति । तन्न ॥ तादृशसंयोगस्यापि प्रतियोगितासंबन्धेन तद्घटे सत्वेनोक्तापत्तेर्दुर्वारत्वात् । यदिच तादृशसंयोगः स्वानुयोगिन्येव स्वप्रतियोगिनस्संबन्ध नतु स्वप्रतियोगिनीति नियमान्नोक्तापत्तिरित्युच्यते तर्हि व्यर्थं भेदस्य मध्ये प्रवेशनं तद्घटप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वस्य तद्घटे अभावादेव तस्य संबन्धत्वानुपपत्ते । अधिकमाकरे व्यक्त । तथाचैतत्कल्पस्यास्मदभिमतत्वकथनमज्ञानमूलमेव । सिद्धान्ते क्वचिद्भेदविषयकत्वव्यवहारस्तु भेदाविनाभूतसंबन्धविषयकत्वेन भेदकधर्मविषयकत्वेनवा निर्वाह्य । यत्तु ब्रह्मशब्देन सविशेषब्रह्मव्यवस्थापनार्थं प्रपञ्चसत्यत्व भवता साधनीयमित्यादि । तदप्यबोधविलसितं ॥ निरवकाशप्रबलानेकप्रत्यक्षादिप्रमाणबलेनैवाद्वैतसिध्यादिनिरासेन प्रपञ्चसत्यतायाः "अपरोक्षदृशो मिथ्यादर्शन न क्वचिद्भवे"दित्यादिना गुर्वामोदादौ समर्थितत्वत् । ग्रन्थगौरवभयादिह पुनस्तन्न प्रपञ्च्यते । एतेन क्वचिज्जीवेश्वरभेदबोधनेपि सभेद काल्पनिक एव न तात्विक इत्यादिकमपास्त । अविद्यानिवृत्यनन्तरमपि भेदाभिधात्रीणां श्रुतीनामुदाहरणेन श्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वनिरासेन च

भेदनातिक्रमायास्समर्थितत्वात् । "भेदाभेदमिदावेत्स्यात्कथ भेदो निवा र्यते । भेदाभेदमिदानोचेत्कथ भेदो निवार्यत" इत्यादिना भेदखडनव्या- हत्या जीवेश्वरभेदस्यातात्विकत्वे तस्य तात्विककार्याविघातकतया परस्परानु- सधानापत्यादिदूषणेनच तत्सत्यत्वस्यान्यत्रोपपादितत्वाच्च । तत्प्रकारस्तु विस्तरभयान्नेह प्रदर्श्यते । एतेनैव जीवस्वरूपभूतज्ञानानंदादेरावरणानुप- पत्तिमाशक्य ज्ञानाभावातिरिक्ततन्निमित्ताविद्याभ्युपगमादिति टीकावचनस्य स्वाभिमतार्थसाधकत्वभ्रात्योदाहरणमपि प्रत्युक्त । अनुपदमेव त्रिगुणा- त्मकप्रकृतिप्रभेदस्यैव विद्याविरोधित्वेनाविद्यापदवाच्यतायाः अवेदितत्वात् । बहुस्यामित्यादेरज्ञानोपादानतायामनुपयोगात् । प्रामाणिकार्थांतरवर्णनेन त्वत्कल्पितबाविनार्थकतायाः निरस्तत्वाच्च । अत एव ब्रह्मण एव स्ववि- द्यया जीवभाव इत्यप्यपास्त । ब्रह्मैव स्वाविद्ययासंसारतीत्यस्य नहि कोपि स्वस्थात्मा निरुपाधिक स्वात्मान अनर्थभाज कुर्वाण' प्रेक्षावन्दृष्ट इत्यादिना सुधायां सोपपत्तिक निराकृतत्वादिति ॥

यदपि ॥ भेदश्रुति' कल्पितभेदविषयेति । तद्दीर्घभ्रांतिहेतुत्वादिना अत्यताप्रमाण्यापत्तेर्निरस्त । किंच गृष्ट्योर्विरोधेसति पृथक्पृथक् तृणपि- ण्याकादितत्तद्योग्याहारदानादिना विरोधशांति कृत्वा गोद्वयस्यापि पालनमा- स्तिको धर्म तत्रापराङ्मुखीमेका गा निहत्य विरोधशांति. म्लेच्छकुमाराणा धर्म । प्रकृते अभेदवाक्यस्य स्वातन्त्र्य विशिष्टत्व सादृश्यस्थानैक्यमत्यैक्या द्यनेकार्थेषु सावकाशत्वेनाभेदवाक्यानां अविरुद्धान्यार्थवर्णनेन तत्र प्रामाण्य- समर्थन भेदवाक्याना भेदातिरिक्तार्थांतरे निरवकाशाना स्वार्थे प्रामाण्य- समर्थनच वैदिकाना धर्म नत्वन्यतरगोवधवत् भेदश्रुतेर्व्याहारिकभेदप- रत्वेनात्यताप्रामाण्यापरपर्यायातत्त्वावेदकप्रामण्यसमर्थनमिति वैदिक मन्यमा- नेरेव वक्तुमशक्यमेव । अधिकतु न्यायामृते श्रुतेर्व्याहारिकभेदपरत्व- निरासे व्यक्त ॥

यदपि ॥ ममैवांशो जीवलोक इति स्मृते जीवस्य ब्रह्मांशत्वमा-धकन्त्रभ्रांत्योदाहरण । तदप्यज्ञानमूलं ॥ त्वद्भाष्ये अशाइवाश । नह्यखंडस्य चैतन्यस्यैकदेश सभवतीत्युक्तत्वेन गीतोक्तेश्वरांशत्वस्य त्वन्मते अनगीकारात् । महारत्नस्य सहस्रांशोय रत्नाभास इत्यादिव्यवहारेण "द्विरूपा वंशकौ तस्य स्वरूपं बाह्यमेवचे"त्यादिप्रमाणेनाचांशत्वेनैक्यभगो-क्तरीत्या अंशत्वस्योपकार्यत्वादिरूपत्वस्य वा भिन्नांशरूपत्वस्यवा वक्तव्य-त्वात् । एतेन एक आत्मन शरीरे भावादिति सूत्रोपन्यासोपि परास्त । तत्ववादिमते जीवे ब्रह्मस्वरूपांशत्वाभावेपि अर्जुनादाविंद्रादि-स्वरूपांशत्वस्वीकारात् तेन स्वसमीहितस्यासिद्धे । एतेनैवेंद्रार्जुनादीना-मिव जीवब्रह्मणोरभेदेपि नानुसधान । मायारूपेशशक्त्या तन्निर्वाहादि-त्यादिकमपि प्रत्युक्तं । तत्रैक्ये प्रमिते भेदकार्यस्य कस्यचिद्विशेषकृत-त्वात् । प्रकृते ऐक्यस्योपजीव्यानेकप्रमाणबाधितस्याप्रमितत्वेन वैष-म्यात् । तत्र प्रधानोपासनादिजन्यसुखाद्यनुसधानसद्भावात् । ईश्व-रस्य परिच्छिन्नत्वबाध्यत्वाद्यपकर्षसपादकमायारूपाज्ञानस्येश्वर स्वरूपाभिन्ना-चिंत्यशक्तिरूपताया।स्मचेतसावक्तुमशक्यत्वाच्च । दैवात्मशक्तिमित्यादौ तुशन्कोतीति व्युत्पत्त्योपादानभूतत्रिगुणात्मकप्रकृतिरेव विवक्षितेत्यनुपदमेवोक्तं। अधिकंतु प्रकाशप्रसरे व्यक्त । एतेनैव मंडनोक्तमपि समाहित । इंद्रार्जुनयोरिव जीवब्रह्मणोरभेदस्याप्रमितत्वात् । महावाक्यार्थखडन प्रक-रणे तत्वमस्यादिवाक्यानामबाधितान्यार्थत्वेन सम्यग्व्याख्यातत्वाच्च ॥

यत्तु ॥ यत्र मुख्याबाध तत्र मुख्यालाभे प्रतिनिधिरिति निय-मः नतु यत्र मुख्यस्य बाध तत्रेत्यादि । नदेतदापातरमणीय मानां-तरगृहीताभावोहि बाध॰ । सोमालाभस्थलेप्यय बाध सोमेपि सुलभ एव । तत्स्थले सोमस्य प्रत्यक्षादिना प्रमितत्वे तत्यागायोगात् । वस्तु बस्तु मुख्यासभवे प्रतिनिधिरित्येव न्याय नत्वबाधे इत्यस्य नियमप्रवेश ।

दर्शादिस्थलेतु मुख्यालाभे पूतीके सोमकार्यकारिताया इव तदीयद्रव्यालाभे तत्कार्यकारिताया अनुक्तत्वादेव तत्र प्रतिनिधित्वानर्हत्वसंभवात् । अधिकं भावप्रकाशे व्यक्तं ॥

यत्तु ॥ न्यायरत्नावल्यां विशिष्टतादात्म्यज्ञानस्यैवोपहितभेदधीविरोधित्वादे साधितत्वेनेत्यादि । तदसारं ॥ अद्वैतचद्रिकायामेव विशिष्टयोस्तादात्म्यस्य प्रातीतिकताया उक्तत्वेनोपहितयोरपि मिथ्यात्वेन तयोर्भेदस्य व्यावहारिकत्वेन प्रातीतिकज्ञानस्य व्यावहारिकज्ञानबाधकताया असंभवदुक्तिकत्वात् । उपलक्षितभेदबुद्धिप्रतिबंधस्य द्वारभूतेनोपलक्षिताभेदबोधेनैव त्वन्मते उक्तत्वाच्च ॥

यदपि ॥ निर्विकल्पकज्ञानस्य भेदबाधकत्वस्य त्वन्मतरीत्यैवासंभवादिति मतेनोक्तमपास्तमिति तदप्यज्ञानमूलं ॥ त्वन्मते द्वारीभूतबोधस्य भेदबाधकत्वांगीकारेपि फलीभूतस्य निर्विकल्पकसाक्षात्कारस्य तद्बाधकत्वानंगीकारात् । यत्तु द्वितीयाद्वैभयंभवतीति वाक्येन द्वैतमिवाद्वैत कुत्रापि न निंदितमित्यादि। तत्तुच्छं तत्र तस्मादेकाकी न रमत इति तस्यापि निंदितत्वात् ॥

यदपि ॥ "ब्रह्मण्यनृततोभेदस्सत्यश्चेत्स्यादखंडन । व्याहतस्याद्सत्यश्चेद्ब्रह्मण्यनृतता भवे"दिति न्यायामृतवचनमनादरणीय । अनृताभेदस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणानृताभावरूपस्य सत्यत्वेपि व्यावहारिकाभेदनिषेधवचनं न व्याहतं तदनृतभेदसत्यतापक्षस्त्वनंगीकारपाहत इत्यादि । तदपि मोहमूलं ॥ अनृतस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावे ब्रह्मात्मना सत्वापत्या तस्य मिथ्यात्वसाधनस्य व्याहतत्वात् । ब्रह्मानृतयोर्व्यावहारिकभेदखंडनस्य तयोस्तात्विकतादात्म्य विना अयोगेन ब्रह्मण्यनृततापत्तेर्दुर्वारत्वात् । तथाच ब्रह्म सत्यं अनृतं मिथ्येति विवेकार्थं ब्रह्मानृतयोस्सत्यभेदांगीकारे तत्खंडनं व्याहतमेव । तादृशाभेदानंगीकारे तात्विकतादात्म्यापत्या ब्रह्मण्यनृतत्वा-

पत्तिर्दुर्वारेति न्यायामृतोक्तं दूषणं दुरुद्धरमिति स्वानिष्टसंपादकत्वादेव तत्रा-
नादरो युष्माकं युक्त एव । परंतु तत्र स्वोक्तार्थे उपपत्तिं त्वन्मते
अनुपपत्तिश्चानेन बोध्यत इति महार्थत्वात्प्रेक्षावतामादरणीयमेव न्या-
यामृतवचनमिति । एतेन जगन्मिथ्यात्वं जीवब्रह्मभेदो वा न कुत्रापि
प्रमित इति प्रकाशप्रमगोक्तिस्समाहिता । यथाचैतत्तथा गुर्वामोदादौद्रष्टव्य ॥

यत्तु ॥ असत्यमप्रतिष्ठं इत्यादिवचनं सौगतविषयं नाद्वैतिविषय-
मिति ॥ तदप्यसारं । तथाहि ॥ अत्रोक्त श्रुतिमतोद्योते । अस-
त्यमप्रतिष्ठं इत्यादीनि नाद्वैतदर्शनविरोधीनि । असत्यमित्यस्य न सत्यं
यस्मिन्निति शून्यवादस्य अप्रतिष्ठितमिति स्थैर्यनिषेधेन क्षणभंगवादस्य अनी-
श्वरमिति निरीश्वरवादस्य अपरस्परसंभूतमिति स्वभाववादस्य किमन्यद्वक्तव्य
काम्यत इति कामः परमाण्वादिः स हेतुः यस्येति तद्धेतुकमित्यनेन स्वबु-
द्ध्युन्नीतकारणकमित्यवैदिकमतानामेव निंदितत्वेन ब्रह्मवादस्यानिंदनात् ।
नच न सत्यमसत्यमिति अद्वैतनिंदापि लभ्यत इतिवाच्यं । एव
सति जगद्बुद्धिगम्यं भवतीत्यादित्वन्मतदूषणस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् ॥

यत्तु ॥ काम इति तत्कारणाविद्या उपलक्ष्यत इति । तदसत् ॥
मतांतरानिरासन्यूनताप्रसंगात् । यच्च सत्यं नचेत्किमसदेव परस्परसंभूतं
नचेत् किं स्वतोजातं । आद्यस्योत्तरं अन्यत् सदसद्भ्यामिति शेषः ।
द्वितीयस्योत्तरं कामहेतुकमित्यव्याख्यानं । तदसत् ॥ सदसद्भ्या-
मित्यस्याध्याहारे मानाभावात् । किंपदास्वारस्याच्च ॥ अपरस्परसंभूत-
त्वस्य विश्वस्याहेतुत्वेपि अव्याघाताच्च । अप्रतिष्ठितमित्यस्य ज्ञानोच्छे-
दमिथ्यर्थवर्णनंतु उदक्षरमिति स्पष्टमेव । तस्मान्न सन्मतनिंदात्रेति ।
तदसारं । तथाहि असत्यमित्यस्य त्वदुक्तार्थांगीकारेपि शून्यमतत्वन्मत-
योरविशेषस्य तत्वोद्योतादौ वर्णितत्वेन शून्यमतनिरासकसूत्राणामेव त्वन्मत-
[illegible] निंदाया अपरिहारेण तत्प्रदर्शनपरत्वात् ।

किंनामसत्यमित्यनेन मद्भिन्नस्यैव स्फुरणात्प्रसिद्धिश्रद्धालुना तदेवार्थतव्यं नतु बहुव्रीहिः अप्रसिद्धत्वात् । असत्यमित्यादिपदघटितश्रुत्यन्तरतु व्यासस्मृत्यैवान्यथा व्याख्यातमिति नास्माकं प्रसिध्द्यतिक्रमे बीजाभाव । एवं कामपदेपि प्रसिद्धार्थत्याग । इच्छाया एव तदर्थत्वेन प्रसिद्धत्वात् । प्रसिद्धार्थत्यागे आवश्यके स्वोत्प्रेक्षितयोगापेक्षया लक्षणैव ज्यायसी । अन्यथा घटत इति व्युत्पत्त्यापटादेरपि घटपदार्थत्वापातात् । प्रसिद्धार्थबाध नानावयवघटकपदवृत्तिज्ञानाधीनशाब्दबोधस्य लक्षणाधीनबोधापेक्षयाम-न्तरगामित्वाच्च । किंच परमाणुवादे कामनाविषयत्वमपि दुर्घट । तस्येष्टसाधनत्वाद्यभावात् । नच जगत्कारणतयेष्टत्वमिति वाच्य । तथात्वे त्वदभिमतेश्वरस्य अविद्यायाश्च तथात्वेन तत्कारणत्ववादस्यापि निंदाप्रसंगात् ॥

यदपि ॥ न्यूनताव्युत्पादनं । तदसत् । नानामतनिंदापरत्वेनैतस्याप्रवृत्तत्वेन न्यूनताया अप्रसंगात् । तर्हि सर्वमतविषयतया व्याख्यानस्याकृतत्वात् न्यूनतेतिचेत् तर्हिटीकारीत्याअप्रतिष्ठितपदव्याख्याने विज्ञानवादालाभेन तत्रापि न्यूनतानुक्तौ बीजाभावात् । नच कामहेतुकपदमात्रस्यास्मदुक्तरीत्यार्थवर्णने सर्ववैदिकमतलभोभवतीति तत्रैवन्यूनता दोषउद्भावित इति वाच्य । तर्हितेनैव सर्ववैदिकमतलाभे असत्यमित्यादिपूर्वभागस्य वैयर्थ्यापत्ते । शून्यवाद्यादिभिरपि स्वेच्छानुसारेणैव जगत्कारणस्य कल्पितत्वात् । नच विशेषरूपेण तन्मतोपन्यासार्थ पूर्वभाग इति वाच्य । जैनादिमताना विशिष्टरूपेणानुपन्यासेन त्वन्मते न्यूनतापातात् । किंच जगति प्रयुक्तासत्यादिपदाना अन्यार्थप्रदर्शनपूर्वक प्रवृत्तव्यासस्मृतौ असत्यमप्रतिष्ठं इत्यादिपदाना मद्भिन्नार्थत्वमेव । तत्रापि प्रसिध्द्यतिक्रमे बीजाभावात् । प्रत्युतजगतोसत्यत्वे तत्र प्रयुक्तानामसत्यादिपदानामर्थान्तरवर्णनस्यानुपयोगेन सत्यत्वाभिमतैरेव स्मृतिकर्तुरावश्यकतया मतांतरानु-

वादकवाक्ये स्वाभिमतविरोध्यर्थकत्वस्यैव युक्तत्वात् तादृशवाक्यानुरोधेन टीकोक्तव्याख्यैव युक्ता । नचभवद्व्याख्यानंकिंपदास्वारस्यमितिवाच्य । तस्यार्जुनकृतप्रश्नतया किंपदस्वारस्यापरित्यागात् । किंच त्वन्मतएव किंपदास्वारस्य किंचिन्मभावितस्यानुपपत्त्यादिक प्रदर्श्य कैमुत्यान्याय तदपेक्षयानुपपन्नार्थं दर्शयति । यथा पडिता अपि मुह्यति किमु प्राकृता जना इति । प्रकृतेच अत्यतवेदविरुद्धसौगतादिमत प्रदर्श्य किंचिद्विरुद्धपरमाणुकारणत्वादिमतस्य कैमुत्यन्यायेन प्रदर्शनस्य लोक मर्यादातिक्रमेणास्वरसत्वात् ॥

यदप्युदक्षरत्वमिमिति ॥ तदप्यसार ॥ अतोन्यदार्तमित्यत्र आर्तमित्यस्य ज्ञानबाध्यार्थकतया व्याकुर्वतस्त्वद्गुरोरप्युदक्षरत्वापत्तेः । नचपीडितमात्र तदर्थ । पीडाच स्वरूपोपघातकव्यापार ततश्च कार्यकारणादिसकलरूपैर्जगदुपघातप्रयोजक ज्ञानमेव मुख्यपीडेति वाच्य । अत्राप्येकरूपापगमेपि अंतत एकरूपेणस्थितिरूपप्रकृष्टस्थित्यभावबोधने कारणात्मनाप्युच्छेदलाभेन ज्ञानोच्छेद्यत्वस्य पर्यवसितत्वात् । अन्यथा अप्रतिष्ठितपदेन स्थिरत्वाभावमात्रबोधने त्वदभिमतविज्ञानवादस्याप्यलाभात् । यदप्यपरस्परसभूतत्वस्येति । तदपि मंदं ॥ अपरस्परसभूतत्वव्याघातेन कामहेतुकत्वस्यानवतारितत्वात् । त्वदुक्तरीत्यास्वभाववादपरत्वे परसंभूतमित्यस्यैव वक्तव्यतया परस्परेत्युक्तेरसांगत्यापत्ते । अपिचोक्तवचनस्य नानामतपरत्वे एतांदृष्टिमित्येकवचनायोगः । जात्येकवचनत्वेपि तत्पदास्वारस्यमेव अस्तुवा त्वदुक्तरीत्यैव गीतावाक्यार्थ । तावतापि स्वन्मतस्यैतद्वाक्यनिंद्यत्वमव्याहतमेव । दृष्टिसृष्टिपक्षे जगतो विज्ञानसमकालिकत्वेन विज्ञानवादाविशेषात् । एवमनीश्वरवादनिंदापि त्वन्निंदैव । एकजीववादे ईश्वरस्यापि स्वप्नदृष्टराजादिवत् जीवकल्पितत्वेन सर्वस्यापि स्वाविद्याकल्पितत्वागीकारेणेश्वराभावात् । नहि स्वरूपत. परिकल्पित निव-

त्येश्च श्रीकृष्णमम्मत ईश्वररूपो भवति । तेन यो मामजमनादिंच यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर । उत्तम पुरुषस्त्वन्य. परमात्मेत्युदाहृत । ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुनतिष्टति इत्यादिना ईश्वरस्यानादित्वाव्ययत्वमर्वोत्तमत्वादिकथनात् । एकजीवसत्वविज्ञाननिवर्त्यस्य तदज्ञानकल्पितस्य त्वदंगीकृतत्वात् । एवं स्वभाववादनिंदापि त्वन्निंदैव । अविद्यारोपस्य स्वत एवांगीकारात् । नच तस्या अनादित्व मयांगीकृतं नतु स्वतोजातत्वमिति वाच्य । आरोपसामान्यस्यापि दोषजन्यत्वेन दंडं विना घटांगीकारवदुक्तानादित्वस्याप्यप्रामाणिकस्य स्वभाववादपर्यवसानात् । कामहेतुकत्वोक्तिस्तु स्फुट त्वन्निंदैव । त्वया जीवाविद्याकल्पित एव सर्वप्रपंच· । ब्रह्मतु तत्स्वरूपत्वात्तथोच्यते इति । अबरादिकमीश्वरमायाकल्पित दु खादिक जीवाविद्याकल्पित । मायाब्रह्मणीसितासितरज्जुवज्जगत्कारणे मायैव जगत्कारण ब्रह्मतु तदधिष्टातृत्वात्तथोच्यत इतिच स्वेच्छानुसारेण सर्वश्रुत्यादिसिद्धेश्वरकारणत्वादेरुपचरितत्वादिकल्पनया तत्कारणकत्वं विहाय जगदुत्पत्तेरगीकृतत्वात् । तथाच सौगतविषयमेवेतिरिक्तवच उपेक्ष्यमेवेति ॥

यत्तु ॥ ऐतदात्म्यच यदिदमिति वचनमापातज्ञानमात्रेण सर्वब्रह्मभावव्यवहारायोगमेव गमयतीति । तन्न ॥ भारते मोक्षधर्मे ऐकात्म्यंनामेति पाठस्य प्रमितत्वेनान्यथानुवादात् । अस्तुवा तथापि तत्रैव "शास्त्र तत्वमविज्ञायेति याथातथ्यमविज्ञायेति ब्रह्मस्तेना इति । यत स्वरूपतश्चान्योजातितश्श्रुतितोर्थत" इतिच स्पष्टमुक्तत्वेन तस्यापातज्ञानमात्रेण ब्रह्मभावव्यवहारो न भवतीत्यर्थकत्वस्य त्वदन्येन केनापि सचेतसा वक्तुमशक्यत्वेनानादरणीयत्वात् ॥

यदपि ॥ जिज्ञासाशब्दो रूढ इति महताडबरेण समाध्य पुनस्तत्रैव लक्षणाश्रयणेन श्रवणादेर्ग्रहणे मुख्यार्थबाधादेरपरिहारात् । तत्र-

यग्रहणे सूत्रकारविवक्षाज्ञापकाभावेन लक्षणादोषस्यापरिहरणीयत्वादित्यादि । तदपि मृतमारणमेव ॥ प्रकाशकमत एव निरस्तत्वात् । सुधातत्वप्रकाशिका-प्रयोगापात प्रतीतविरोधपरिहाराय मननमात्रे शक्तस्याजहल्लक्षणया श्रवणादि-परत्वस्योक्तत्वेन तत्र टीकाविवक्षाज्ञापकाकाक्षायामपि सूत्रकारविवक्षाया अप्र कृतत्वात् । नहि सूत्रकार क्वचिज्जिज्ञासामननमिति क्वचित् श्रवणादि-त्रितयमित्याह । येन तद्विवक्षापेक्षितामवेत् । किंतु टीकाकारैरेव तथो-क्तत्वात्तद्विवक्षैव ज्ञापनीया । अस्तुवा तथापि "श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ । संशयंच पराणुद्यल्भते ब्रह्मदर्शनमिति" सूत्रकारवचनमेव विवक्षाज्ञापकमिति मतोऽप्यय । त्रितयेपि शक्तिपक्षेनोक्तशङ्कावकाशोपि । तस्मान्मतान्तरोक्तार्थस्यात्यन्तायुक्तत्वात्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसरै सर्वज्ञतमर-सभाष्यकारैरुक्त एव सूत्रार्थो हृद्योनवद्यश्चेति सिद्धं ॥

यत्तु ॥ क्रतु शब्दप्रयोगमात्रेणाहीनद्वादशाहस्य श्रेष्ठता न ज्ञाप-यितु शक्यते इति तथा भावदीपोक्तिरयुक्तेति । तन्न ॥ अहीनपद-स्थाने क्रतुपदप्रयोगे सति क्रतुशब्दयज्ञशब्दयो पर्यायत्वेन स्वपर्याययज्ञश ब्दघटितश्रेष्ठयज्ञोवेति श्रुतिस्मरणद्वारा तत्रोक्तश्रेष्ठत्वस्योपस्थापनसंभवेनोक्त रीत्या ज्ञापकत्वस्याक्षुण्णत्वात ॥

यदपि ॥ लिंगभूयस्त्वाधिकरणे यागीयहिंसायामिति कर्तव्यताया एव प्राबल्यदर्शनादिति भावप्रकाशिकाप्यपास्तेत्यादि । तदज्ञानमूलं ॥ अस्य टीकानाक्रयत्वात् । एतेन भावदीपवाक्यानामन्यथाव्याख्यानमपि प्रत्युक्त । मोहमूलत्वात् । यागरूपहिंसाया पापजननस्वाभावत्वेपि तत्स्वरूपनिष्पा-दकवेदमत्रोच्चारणतदर्थानुसंधानादिपूर्वकं क्रियमाणत्वेन मत्रादिरूपस्वरूपोप-कारकसहकारि इपेतिकर्तव्यताया हिंसाया पुण्यजननशक्त्याधायकत्वपरस्य भावदीपवाक्यस्य यागरूपहिंसानिष्ठपुण्यजनकत्वस्य तादृशीतिकर्तव्यतानिष्ठत्वं तात्पर्यमुक्तत्वार्थत्वाकल्पनाय विहितत्वात् । इतिकर्तव्यताप्रयुक्तमित्य-

स्येतिकर्तव्यतात्वप्रयुक्तमित्यर्थकल्पनात् । हिंसाया एवेतिकर्तव्यतारूपत्वे पापजनकेतिकर्तव्यताया पुण्यजनकत्वं कथमित्यस्येतिकर्तव्यतात्वादेवेत्युक्ते-रनुत्तरत्वात् । तत्र स्वभावसिद्धस्येतिकर्तव्यतात्वस्य तत्रैव स्वभावसिद्ध-पापजननशक्तिपरिभावकत्वपुण्यजननशक्त्याधायकत्वयोरयोगात् । किंच पुण्यजननशक्तिः खलु परमापूर्वोत्पादकत्वं तदाधानंच करणभूते याग एव न तु उपकारकमात्ररूपेतिकर्तव्यतात्मकत्वदभिमतहिंसाया तथाच हिंसा न यागरूपेति त्वत्पक्षे यागनिष्ठापूर्वोत्पादकशक्त्याधायकत्वं इतिकर्तव्यतारूपहिंसाया इति वक्तव्यं । ततश्च पापजननस्वभावया हिंसया अन्यत्र तदुपकार्ये यागे पुण्यजननशक्तिः स्वयं संपाद्यत इत्युक्तं स्यात् । इदंच नोपपन्नं चर्मद्वारकपादरक्षादानागगोवधस्यापि तत्र पुण्यजननशक्त्याधायकत्वप्रसंगात् । हिंसातिरिक्ते यागे पापजननशक्तेरेवाभावेन तत्परि-भावकत्वायोगाच्च । किंच हिंसानिष्ठा पापजननानुकूला सहजशक्तिः परि-भाव्य तत्रैव तद्विरुद्धपुण्यजननशक्तिसंपादनं तदुपकारकमंत्रादिसहकारिशक्त्या भवति । सहकारिणोहि सहजामपि शक्तिं प्रतिबध्य विपरीतां शक्तिमा-दधाना बहुलं दृश्यंते । दावदहनदग्धवेत्रबीजस्य कदलीकांडजनकत्वदर्श-नात् । योगजधर्मसहकारेण योगींद्रियाणां अतीतादिविषयकज्ञानजनकत्व-शक्तिसंपत्तेश्च । एवंच म्लेच्छादिभिः स्वजीवनार्थं कृतहिंसाया एव पापज-नकत्वं होमागतावुध्याविधिसिद्धमंत्रोच्चारणतदर्थानुसंधानपूर्वकयागीयहिंसायातु स्वोपकारकमंत्रादिरूपसहकारिसंभूतैव पुण्यजनकत्वशक्तिरिति स्फुटं भावदीपे व्यक्तस्यार्थस्यापरोपेनात्यनहेयार्थवर्णनं सहजत्वानसिद्धमेव । अन्यथा हिंसाया अन्यत्र पापजननशक्तिपरिभावकत्वं पुण्यजननशक्त्याधायकत्वञ्च पापजननस्वभावाया कथमित्यस्य हिंसात्वादेवेत्युत्तरं कथं सचेतसा वक्तुं शक्यं स्यात् । परिभाव्यगतकराधेयशक्तेश्च सहचरितत्वेन स्वस्मिन्नपूर्वोत्पा-दकत्वाभावेन तस्यच करणनिष्ठत्वात् । तत्रैव पापशक्तिपरिभावकत्वं

हिंसाया वक्तव्यमिति हिंसानिष्टपापशक्तिप्रतिबंधेन करणनिष्टपुण्यशक्तिसंपादकत्व इतिकर्तव्यतारूपमंत्रादेरिति त्वद्व्याख्याने भावदीपोक्तिः कथमुपपन्ना भवेदिति भवानेवालोचयतु ॥

यत्तु ॥ हिंसाया न यागरूपत्वमिति । तन्न ॥ मरणानुकूलव्यापारोहि हिंसा - तथाच वपाहोमं पश्वङ्गहोमश्च भूयादितीच्छया वपाद्यङ्गकयागोद्देशेन मंत्रपूर्वकं पशुमरणे प्रवृत्ते स्वर्गादेरिव प्रवृत्तिप्रयोजकेच्छाविषयत्वेन तादृशवपाद्यङ्गकयागस्योक्तमरणानुकूलत्वेन हिंसारूपत्वस्याकामेनापि वक्तव्यत्वात् । मंत्रपूर्वकसंस्काराभावे पशुमरणायोगेन मरणानुकूलव्यापाररूपहिंसास्वरूपोपकारकत्वेन तत्रेतिकर्तव्यतारूपत्वं मंत्रादेरक्षुण्णमेव । मंत्रादेः सिद्धार्थत्वेपि सहकारित्वेनेतिकर्तव्यतात्वस्याविरोधात् । भावदीपे मंत्रादीनितिकर्तव्यताया हिंसादिरूपयागस्वरूपनिष्पादकत्वेनचेति पाठापलापस्तु तद्व्याख्यमूल इत्युपेक्ष्य एव । न केवलं पुण्यजननशक्त्याधायकत्वेन किंतु तत्स्वरूपनिष्पादकत्वेनचेति समुच्चायकत्वेन वैयर्थ्यशङ्काप्यज्ञानमूलैव । स्वरूपोपकारकत्वंतूक्तमेव । भागवतादौ यागस्य हिंसादिरूपतायास्तत्र तत्र प्रतिपादनात् । यद्वा भावदीपे हिंसादिरूपेत्यत्र रूप्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या हिंसादिरूपत्वं तद्गमकत्वं । अत एव तत्रैव यागीयहिंसाया इत्युक्तिरुपपद्यते । ततश्च यागीयहिंसारूपव्यापारे स्वभावभूतपापशक्तिं परिभाव्य यागनिष्टापूर्वोत्पादकत्वशक्त्याधायकत्वं मंत्रादिरूपहिंसेतिकर्तव्यताया इति न किंचिदवद्यं ॥

यदपि ॥ ज्योतिष्टोमपदे तत्पुरुषानुपपत्तिचोदनं तत्प्रकाशप्रसर एव निरस्तं ॥

यदपि ॥ यजमानपदस्य लक्षणेति तन्मन्दः । दीक्षास्थस्यायजमानानामित्यस्य यजमानभिन्नानामित्यर्थकत्वयोगेनयजमानपदेन गृहपतिर्विवक्षित तत्र गृहपतिशब्दमप्रयुज्य यजमानशब्दप्रयोगे निमित्तंतु गृहपतेर्ग

द्रव्यादिमत्त्वेऽपि यजमानस्यैवाधिकफलभागित्वेऽपि तदतिरिक्तानामल्पं फलमिति गौण्यावृत्त्याधिकफलबोधनतात्पर्येणैवेति गौणप्रयोगस्याप्यदुष्टत्वात् । ... शब्दस्तु अन्यत्र व्याख्यात इति न भावदीपे विवृतः । ... क्रियापर इत्यपि प्रकाशप्रसरणेवोक्तं यत्र कुत्रचिद्गौणप्रयोग ... पीति यत्किंचिदेतत् । किंच त्वया विशिष्टशक्तेनापि ब्रह्मपदेन ...ष्य-मात्रबोधांगीकारेण प्रकृतेऽपि दीक्षारूपसंस्कारविशिष्टयागीयाधिकफलभा-गिनि शक्तेनापि यजमानपदेन शक्त्यैव दीक्षाशून्यतादृशविशेष्यमात्रभूतस्य गृहपतेः प्रत्यायनसंभवेनात्र लक्षणादोषकथनमयुक्तमेव । एवं वैदिकसर्वश-ब्दानां चैतन्ये लक्षणामंगीकुर्वतः क्वचित् क्रतुशब्दे योगाश्रयणे दूषणकथनं कथनाम न लज्जाकरम् इति संक्षेपः । तस्मात्परोक्तमयुक्तमिति न तत्व-वादिमते क्वापि मीमांसाविरोध इति सिद्धं ॥

यदपि ॥ पूर्वतंत्रे कस्याधिकारः न तावदधीतब्रह्मतंत्रस्य । अनुपयोगात् ॥ अज्ञस्याप्यनधिकारः निरधिकारिकं तदापद्येतेति प्रसरोक्तं मस्मन्मतस्वरूपाज्ञानविजृंभितमनुक्तोपालंभनं चेति । तदेवाज्ञानमूलं ॥ स्वेनैव कर्मतंत्रे नाधीतब्रह्मतंत्रोऽज्ञानी अधिकारीत्युक्तत्वेनाज्ञस्यानधीतब्रह्मत-त्रस्याप्यनधिकारे निरधिकारित्वस्यावर्जनीयतया अज्ञाधिकारिकत्वस्यैव भाम त्यादौ व्यक्तमुक्तत्वेनाद्वैतमतसिद्धप्रमेयकथने मताज्ञानमूलकत्वदूषणाभिधान-स्याभिधातुरेवाज्ञानकल्पकत्वात् । ततश्चाकौशलं कस्य व्यक्तमिति भवा-नेव निराग्रहो विचारयतु । यत्तु सर्ववेदस्यापि ब्रह्मपरत्वे अमुख्यार्थपरो वेदभागः क इति । नहि कर्मकांडस्यामुख्यार्थत्वं ज्ञानिनोऽपि कर्मनियमा-भावप्रसंगादिति । तदपि मंदं ॥ अपरममुख्यवृत्त्या अन्यपरत्वे निरवकाशत्वश्रुतिलिंगादिबाधकरहितस्य धर्माधर्मदेवतास्वरूपादिप्रतिपादक-वेदभागस्यैव तथात्वात्तु । नहि ज्ञानिनोऽपि कर्मानुष्ठाने कर्मणा वेदमुख्यार्थत्वनियामकं किंतु तत्प्रमापकश्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणप्रमितत्वमेव ।

अधिकमाकरे व्यक्तं । ततश्चेद दूषण तत्ववादिसिद्धांताज्ञानविलसितमेव ॥

यदपि ॥ कर्मब्रह्मविचारयो कथमपि हेतुहेतुमद्भावाभावे भामतीसम्मतिकथनं तदुक्तं भामत्यामिति । तदप्यज्ञानमूलमेव ॥ भामत्यांहि "कर्मनवच नित्याना कर्मणा नित्याहितेनोपात्तदुरितनिबर्हणे पुरुषसंस्कारेण ज्ञानोत्पत्तावंगभावोपपत्तौ न सयोगपृथुक्तवेन साक्षादंगभाव इयुक्तत्वेन तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्यैवागीकारात् । तत्ववादिमतेपि अंत करणशुद्धिद्वारैव कर्मणां ज्ञानागतास्वीकारात् । इह जन्मनि अननुष्ठितकर्मण पुरुषवौरेयस्यापि प्राग्भावीयकर्माधीनविशुद्धसत्ववत एव ब्रह्मतत्राधिकारोक्तया सर्वथा इह जन्मनि जन्मातरेवा कर्मानुष्ठानसाध्यसत्वशुद्धये कर्मतंत्रविचारस्योत्तरतत्रविचारपूर्वत्वस्याकामेनाप्यंगीकर्तव्यतया ब्रह्मविचारानतरमकर्तव्यस्य कर्तव्यत्वेन सम्मतस्य च पूर्वतत्रविचारस्योत्तरतंत्रविचार पूर्वत्वमेवसिद्धमिति अद्वैतमते सर्वथा कर्मविचारानतर्यमथशब्दार्थो युक्त एव ॥

यदपि ॥ विशिष्टाद्वैतमते तमेतमितिवाक्ये इष्यमाण वेदनमुपासनात्मकमेव । यज्ञादीना तदितिकर्तव्यतात्वमेव । सूत्रेतु जिज्ञासापदेन विचारमेव मन्यते । नहि विचारेतिकर्तव्यतात्वमपि कर्मणामिति तन्मतेपि तदुपपत्तिरिति । तदेतत्तन्मताज्ञानविलसितमेव । श्रुतप्रकाशे इष्यमाणं विचारात्मक ज्ञानमेव विधेय । तर्कानुगृहीतवाक्यजन्यप्रमितिरूपज्ञानतु फलत्वान्नविधेयमित्युक्तत्वेन जिज्ञासापदेनापि तमेतमित्यत्र विवक्षितज्ञानस्यैव तन्मते विवक्षितत्वात् । अधिक प्रकाशप्रसरे व्यक्त ॥ यत्तु । ये तु कर्मणा ज्ञानेप्युपयोगमुपयति तेषा कर्मविचारानंतर्यमथशब्दार्थ इत्यस्याभ्युपेयमित्यादि । तन्न ॥ तत्ववादिमतेपि त्वन्मत इवात करणशुद्धिद्वारैवोपयोगागीकारेणसाक्षाज्ज्ञानोपयोगस्यानंगीकारात् । अधिकं चंद्रिकाया ॥

यदपि ॥ चंद्रिकायां श्रुत्यर्थपाठस्थानादीनां क्रमप्रमाणानामप्रसं-गादिति वचनं । कर्मज्ञानयोर्हेतुमद्भावस्यासिद्धत्वादसंभवदुक्तिकमिति । तद-प्येतेन परास्तं ॥ साक्षादंगांगिभावासिद्धेरिष्टत्वात् तथाच तत्त्वत्रादिमतेसामा न्यत पित्राद्युपदेशेन धर्मशास्त्रविमर्शादिनावा ज्ञातस्य कर्मणोनुष्ठानेन सत्वशुद्धि-द्वारा ब्रह्मविचारप्रवृत्तौ अधीतब्रह्मतंत्रस्यापि "अन्यार्थंतु जैमिनि"रित्यादि-सूत्रार्थपर्यालोचनया विशेषज्ञानायानंतरमपि विशेषतो कर्मानुष्ठानार्थं कर्मतंत्रवि चारसंभवेपि परमते एवं वक्तुमशक्यत्वेनाद्वैतमत एव कर्मतंत्रविचारानतर्य-मथशब्दार्थ इत्युपेयमिति अकौशल परस्य वज्रलेपायितमिति । तस्मा-त्परोक्तमयुक्तमिति सिद्धं

यत्तु ॥ नित्यानित्यवस्तुविवेकादेरधिकारिविशेषणत्वं पूर्वमेव विवे-चितमिति । तत्प्रकाशप्रसर एव व्यक्तं निरस्तत्वादुपेक्ष्यमेव ।

यदपि ॥ आपाततो अनंतस्थिरफलत्वसंभावनाया विचारहेतुत्वो-क्तिरयुक्तेत्यादिकमनुक्तोपालंभनमेवेत्यादि । तदपि । अधीतस्वाध्यायस्य विचारात्प्रागुक्तसंभावनोत्पत्तौ मानाभाव अतएव नियामकादुक्तसभावनो-त्पत्तिसंभव इत्यादिखंडनकारवाक्यान्यनूद्य दूषितत्वेनानुक्तोपालंभनवचनस्य खंडनग्रंथप्रकाशप्रसराद्यज्ञाननिबंधनत्वादनादेयमेवेति । तस्मात्परोक्तमयु-क्तमिति सिद्धं ॥

यत्तु ॥ विवरणमते तितिक्षापदेन सन्यासग्रहणं सचोपनीतस्ये-वानुपनीतस्यापि संभवति । अनुपनीतस्यापि आरण्यकाध्ययनसंभवात् । तथाच विरक्त कोपि यदि सन्यस्तो भवति तर्हि तस्यापि विप्रत्वादुपनय-नांतरेण वेदांताध्ययने सति विचारो युक्त इत्यादि । तदपि मंद ॥ विवरणे "तदेवमध्ययनविधिसामार्थ्यादुपदीयमानेसत्याचार्योपगमने तदा-श्रितोपनयनविधिजन्यसंस्कारस्यापि तद्द्वारेणाध्ययनविधिस्वरूपोपनयनवि-धिसामार्थ्यादेव सिद्धेरुभयविधिविध्युपादानसामार्थ्यादध्ययनागमुपनयनमिति

अधिकमाकरे व्यक्तं । ततश्चेदं दूषण तत्ववादिसिद्धांताज्ञानविलसितमेव ॥

यदपि ॥ कर्मब्रह्मविचारयो कथमपि हेतुहेतुमद्भावाभावे भामतीसम्मतिकथनं तदुक्तं भामत्यामिति । तदप्यज्ञानमूलमेव ॥ भामत्यां हि "कर्मनैवच नित्याना कर्मणा नित्याहितेनोपात्तदुरितनिबर्हणेन पुरुषसंस्कारेण ज्ञानोत्पत्तावंगभावोपपत्तौ न संयोगपृथुत्त्वेन साक्षादंगभाव इयुक्तत्वेन तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्यैवांगीकारात् । तत्ववादिमतेपि अंत करणशुद्धिद्वारैव कर्मणां ज्ञानांगताम्वीकारात् । इह जन्मनि अननुष्ठितकर्मण पुरुषधौरेयस्यापि प्राग्भावीयकर्माधीनविशुद्धसत्ववत एव ब्रह्मतत्राधिकारोक्त्या सर्वथा इह जन्मनि जन्मांतरेवा कर्मानुष्ठानसाध्यसत्वशुद्धये कर्मतंत्रविचारस्योत्तरतंत्रविचारपूर्वत्वस्याकामेनाप्यंगीकर्तव्यतया ब्रह्मविचारानंतरमकर्तव्यस्य कर्मनरत्वेन सम्मतस्य च पूर्वतंत्रविचारस्योत्तरतंत्रविचार पूर्वत्वमेवसिद्धमिति अद्वैतमते सर्वथा कर्मविचारानंतर्यमथशब्दार्थो युक्त एव ॥

यदपि ॥ विशिष्टाद्वैतमते तमेतमितिवाक्ये इष्यमाण वेदनमुपासनात्मकमेव । यज्ञादीना तदितिकर्तव्यतात्वमेव । सूत्रेतु जिज्ञासापदेन विचारमेव मन्यते । नहि विचारेतिकर्तव्यतात्वमपि कर्मणामिति तन्मतेपि तदुपपत्तिरिरिति । तदेतत्तन्मताज्ञानविलसितमेव । श्रुतप्रकाशे इष्यमाणं विचारात्मक ज्ञानमेव विधेय । तर्कानुगृहीतवाक्यजन्यप्रमितिरूपज्ञानतु फलत्वान्नविधेयमित्युक्तत्वेन जिज्ञासापदेनापि तमेतमित्यत्र विवक्षितज्ञानस्यैव तन्मते विवक्षितत्वात् । अधिक प्रकाशप्रसरे व्यक्त ॥

यत्तु । ये तु कर्मणा ज्ञानेप्युपयोगमुपयति तेषा कर्मविचारानंतर्यमथशब्दार्थ इत्यास्याभ्युपेयमित्यादि । तन्न ॥ तत्ववादिमतेपि त्वन्मत इवात करणशुद्धिद्वारैवोपयोगांगीकारेणसाक्षाज्ज्ञानोपयोगस्यानंगीकारात् । अधिकं चंद्रिकाया ॥

यदपि ॥ चंद्रिकायां श्रुत्यर्थपाठस्थानादीनां क्रमप्रमाणानामप्रसं-गादिति वचनं । कर्मज्ञानयोर्हेतुमद्भावस्यासिद्धत्वादसमंजसमित्युक्तिकमिति । तद प्येतेन परास्तं ॥ साक्षादंगांगिभावासिद्धेरिष्टत्वात् तथाच तत्त्ववादिमतसामा न्यत पित्राद्युपदेशेन धर्मशास्त्रविमर्शादिनावा ज्ञातस्य कर्मणोनुष्ठानेन सत्वशुद्धि-द्वारा ब्रह्मविचारप्रवृत्तौ अधीतब्रह्मतंत्रस्यापि "अन्यार्थंतु जैमिनि"रित्यादि-सूत्रार्थपर्यालोचनया विशेषज्ञानायानंतरमपि विशेषतो कर्मानुष्ठानार्थं कर्मतत्रवि चारसंभवेपि परमते एवं वक्तुमशक्यत्वेनाद्वैतमत एव कर्मतंत्रविचारानतर्य-मथशब्दार्थ इत्युपेयमिति अकौशल परस्य वज्रलेपायितमिति । तस्मा-त्परोक्तमयुक्तमिति सिद्धं

यत्तु ॥ नित्यानित्यवस्तुविवेकादेरधिकारिविशेषणत्वं पूर्वमेव विवे-चितमिति । तत्प्रकाशप्रसर एव व्यक्तं निरस्तत्वादुपेक्ष्यमेव ।

यदपि ॥ आपाततो अनंतस्थिरफलत्वसंभावनाया विचारहेतुत्वो-क्तिरयुक्तेत्यादिकमनुक्तोपालभनमेवेत्यादि । तदपि । अधीतस्वाध्यायस्य विचारात्प्रागुक्तसंभावनोत्पत्तौ मानाभाव अतएव नियामकादुक्तसभावनो-त्पत्तिसंभव इत्यादिखंडनकारवाक्यान्यनूद्य दूषितत्वेनानुक्तोपालभनवचनस्य खडनग्रंथप्रकाशप्रसराद्यज्ञाननिबंधनत्वादनादेयमेवेति । तस्मात्परोक्तमयु-क्तमिति सिद्ध ॥

यत्तु ॥ विवरणमते तितिक्षापदेन सन्यासग्रहणं सचोपनीतस्ये-वानुपनीतस्यापि संभवति । अनुपनीतस्यापि आरण्यकाध्ययनसंभवात् । तथाच विरक्त कोपि यदि सन्यस्तो भवति तर्हि तस्यापि विप्रत्वादुपनय-नातरेण वेदांताध्ययने सति विचारो युक्त इत्यादि । तदपि मद ॥ विवरणे "तदेवमध्ययनविधिसामार्थ्यादुपदीयमानेसत्याचार्योपगमने तदा-श्रितोपनयनविधिजन्यसंस्कारस्यापि तद्द्वारेणाध्ययनविधिसंबन्धोपनयनवि-धि सामर्थ्यादेव सिद्धेस्तस्वविधिविध्युपादानसामर्थ्यादध्ययनागमुपनयनमिति

सिद्धं । उपनयनाध्ययनयो परस्परमाकांक्षत्वस्य दर्शितत्वादिति । तस्माद्युक्तं सस्कारश्चस्वाध्यायाध्ययनार्थं" इत्यादिना अध्ययनसामान्यस्यापि उपनयनसापेक्षत्वाभिधानात् । अनुपनीतस्यारण्यकाध्ययनं प्रमाणाभावाच्चायुक्तत्वादिति । अधिकं प्रकाशप्रसरे व्यक्त ॥ विरागातिरिक्तस्यापि तत्र सन्यासाधिकारिविशेषणताया समर्थितत्वादिति । ततश्च दुराग्रहमूलकमेवासदूषणाभिधानमिति । तस्मात्परोक्तमयुक्तमिति सिद्ध ॥

यत्तु ॥ न ह्यद्वैतमिथ्यादिषु यादृशं न्यायामृतादिखंडनकृत तन्निरासपर कोपि ग्रथ केनापि बहिरानीत इत्यादि । तदेतत्तत्ववादिमताकरग्रथाध्यमूल । तादृशाकरोक्तीरुपजीव्यत्वदीयैतादृशदुराशयनिरासायाद्वैतसिद्धिअद्वैतचद्रिकादिखडनप्रकारस्यात्रैवप्रथमत तत्रतत्रचोपदर्शितत्वात् । कंटकोद्धार गुर्वामोद मक्षिकाव्यजन न्यायामृतमाधुरी महावाक्यार्थखडन वनमालिमिश्रीय द्वैतदिवाकर न्यायामृतप्रपचनादिग्रथाना त्वदीयाद्वैतमिथ्यादिनिरासकाना सुप्रसिद्धत्वात् । तथाच ज्ञानदौर्बल्यैकनिबंधनमिद प्रलपनमकिंचित्करमेव । एतेनाद्वैतसिद्धिकारीय श्लोकलेखनमपि प्रत्युक्त । प्रागेवकिंचिद्धिकारेण त्वाप्रत्यपि प्रहितत्वेन स्वविघातादिति । तस्मात्परोक्तमयुक्तमिति सिद्ध ॥

यत्तु । ब्रह्मजिज्ञासा धर्ममीमासानिरूपितैकशास्त्रत्ववती तत्समगतार्थत्वात । तद्व्याख्येयवेदव्याख्यानत्वात् । तदुद्देश्योद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वात् । तदर्थतात्पर्यकशैलीघटितत्वादित्यत्र । प्रकाशप्रसरे तत्समगतार्थ मीमासाशास्त्रत्वादित्युक्तमयुक्त । व्यर्थविशेषणत्वादिति । तन्न ॥ वात्स्यायनविचारे कामतत्रे व्यभिचारवारणार्थत्वाद्विशेषणस्य । मीमासातरे पक्षीकृतमीमासयाभेदेपि मीमासात्वोपपत्त्या अप्रयोजकताशकावारणद्वाराव्याप्त्युपयोगित्वाच्च । परस्परसमगतार्थत्वस्यैवैक्यप्रयोजकत्वाच्च । एते

मात्राप्रयोजकत्ववर्णनमज्ञानमूलमेव ॥

यदपि ॥ तदर्थतात्पर्यकशैलीघटितत्वस्यतद्व्याख्येयव्याख्यानत्वस्यच तादृशाधुनिकश्लोके व्यभिचारकथन । तदपि मंद ॥ तत्रापि तादृशमीमांसात्वस्य विवक्षयोक्तदोषवारणात् । यच्च योगसांख्यमतयोर्मोक्षस्वरूपवैलक्षण्यव्युत्पादन तदप्यज्ञानमूल ॥ सांख्यमते योगमतेच मोक्षसाधनानां विलक्षणत्वेन तत्साध्यमोक्षस्यापि वैलक्षण्यप्राप्त्या तयोर्मोक्षभेदस्य तत्र तत्र सुव्यक्तत्वात् । अत एव एतेनेत्युक्त परास्त ॥

यदपि ॥ प्रकाशप्रमेयीयचतुर्थहेतोरपि दृष्टांतासिद्धिपराहतत्व पूर्वमेवोक्तमिति तदपि अज्ञजनव्यामोहकमेव । धर्मजिज्ञासाघटकाध्यायादिरूपदृष्टांतस्य जागरूकत्वेनेत पूर्व कुत्रापि तन्निरासस्याकृतत्वात् । तदसिद्धेर्दुरुपपादत्वाच्च । तथाचेदमपि ज्ञानदौर्बल्याधीनमेवेति । तस्मात्परोक्तमयुक्तमिति सिद्ध ॥

एतेन ॥ सर्वार्थसंग्रहेणोपसंहारोपि पराहत । अस्मिन्नद्वैतदीपिकाख्यातागमे परोपसंहृतानां सर्वेषामपि विषयाणां सम्यग्दूषितत्वेनाद्वैतदीपिकाया श्रीमत्सर्वोत्तमसमयाख्यजआतातागमेन सामस्त्येनोन्मूलितत्वात् । यथाचायं दीपिकाग्रंथोऽतिनिर्दलत्वात्प्रेक्षावद्भिरुपेक्ष्यस्तथा प्रागेव विवेचितमित्यत्र अपह्नवनीयप्रक्रियानिराक्रिययेत्युपरम्यते । तस्मात् श्रीमत्तात्पर्यचंद्रिकोक्तानि अद्वैतमतसश्लिष्टानि सर्वाण्यपि दूषणानि वज्रलेपायितान्यर्वाचीनस्वल्पज्ञदुराग्रहग्रस्तैर्मंदैन माणवकेन मदर इव नोद्धर्तु शक्यानीति सुस्थानीवेति सिद्ध ॥ अत

"प्रतिसूत्र प्रकाश्यंते घटनाघटने मया ।
स्वीयान्यपक्षयोस्सम्यग्विदांकुर्वंतु सूरय" ॥

इति मावूक्त पक्षान्यप्रमाणविदामग्रसरे स्सर्वतत्रस्वतंत्रैर्ह्यानवद्यवादिभिर्ग्रंथकारैरित्योपसंहितिमग ॥

आनंदतीर्थवरदे दानवारण्यपावके ।
ज्ञानदायिनि सर्वेशे श्रीनिवासेस्तु मे मनः ॥ ॥ १

वेदव्यास गुणव्यास विद्याधीश सतां वश ।
मां निराश गतक्लेशंकुर्वनाश हरेनिश ॥ श्री. ॥

इति श्रीमद्विदितप्रभावानां पंडितप्रवराणां गौडगिरि महीसुर कुलावतंस वासुदेवाचार्याणामात्मजेनाल्पज्ञेन पूर्वाचार्य निबंधोपजीविना वेंकटरमणाचार्येण संपादितो-यमद्वैतदीपिकावातागमनामा निबंधः समाप्तः

